

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

УДК 3+001

ISSN 2334-7716 (Online)
ISSN 1821-2743 (штампано изд.)

Југославија

Година V, број 1

2013.

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“

СИНТЕЗИС

Часопис за хуманистичке науке и друштвену стварност

Година V, број 1

Београд 2013.

Издавач:

Центар за хуманистичке науке „Синтезис“

Булевар уметности 37/31, 11070 Београд

Телефон: 011/2135-833

<http://www.sintezis.org>

Суиздавач:

Центар за интердисциплинарне студије Балкана **EISBalk**

Универзитет у Београду, Факултет политичких наука

Јове Илића 165, 11040 Београд

Телефон: 011/3092-911

<http://www.balkanreview.com>

За издавача: Марко Симендић

Уредништво: Марко Симендић (главни и одговорни уредник), Душан Марковић, Милан Попадић

Контакт: urednistvo@sintezis.org

Редакција: Марко Жиловић, Витомир Јовановић, Невена Манојловић, Бојана Радовановић, Катарина Лончаревић, Јанис Панајотијидис (Јена), Виктор Коска (Загреб)

Саветодавни одбор: Сима Аврамовић, Љубодраг Димић, Гордана Јовановић, Јован Теокаревић

Дизајн корица: Милан Попадић

Припрема за штампу: редакција *Синтезиса*

Штампа: „Графостил д.о.о.“, Каницова бб, 34000 Крагујевац

Тираж: 300

Издаје једном годишње.

Доступност:

Часопис *Синтезис* индексиран је у електронској бази података С.Е.Е.О.Л.

Чланци се у електронском облику могу преузети и са веб-сајта www.sintezis.org.

Ставови аутора изнети у радовима не изражавају нужно ставове уредништва часописа, Центра за хуманистичке науке „Синтезис“ нити Центра за интердисциплинарне студије Балкана.

Садржај

Contents

Уводна реч	VII
Editorial	

Тема броја: Југославија

Main Section: Yugoslavia

Марко Жиловић <i>Етнификација политике у Хрватској и Босни пред ратни распад Југославије</i>	1-19
Marko Žilović <i>Ethnification of politics in Croatia and Bosnia in the run-up to the violent dissolution of Yugoslavia</i>	

Ана Поп Стефанија <i>Communicating Yugoslavia – cultural politics, media memory and broadcasting of the Yugoslav past in Macedonia</i>	21-39
Ана Поп Стефанија <i>Емитовање Југославије – културна политика, медијско сећање и емитовање југословенске прошлости у Македонији</i>	

Исидора Станковић, Милена Гњатовић <i>Музеј и/или маузолеј? Сећања која Музеј историје Југославије чува</i>	41-60
Isidora Stanković, Milena Gnjatović <i>Museum and/or mausoleum? The memories that Museum of Yugoslav History stores</i>	

Чланци

Articles

Милош Војиновић <i>Халфорд Макиндер и Немачка: између узора и претње</i>	65-100
Miloš Vojinović <i>Halford Mackinder and Germany: between threat and role model</i>	

Никола Бељинац
Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма ка уставном патриотизму 101-119
Nikola Beljinac
Patriotic loyalty for plural societies: from liberal nationalism to constitutional patriotism

Марио Милаковић
Мултиродни систем у етничкој заједници Бугис на Јужном Сулавесију 121-144
Mario Milaković
Multi-gender system among the Bugis in South Sulawesi

Урош Живковић
Институција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века 145-166
Uroš Živković
The institution of "kafana" as a mirror of social life in Belgrade: the role and function of Belgrade "kafanas" in shaping the modernity in XIX and XX century Serbia

Прикази Reviews

Миливој Бешлин
Сећање за историју: Мирко Тепавац, Мој други светски рат и мир, Загреб, Разлог, 2012, 228 стр. 171-175

Петар Жарковић
Мари-Жанин Чалић, Историја Југославије у 20. веку, Београд, Клио, 2013, 490 стр. 177-180

Sintezis Art

Немања Николић
Nemanja Nikolić
Panic book 185-189

Биографије аутора 193-197
Author's biographies

Упутство ауторима 199

Уводна реч

Југословенско искуство је сведок двадесетог века – од сарајевског пуцња у надвојводу Фердинанда до рушења Берлинског зида, чије су цигле затрпале југословенску државу. Пре почетка „кратког двадесетог века“ и пре стварања нове државе, југословенска идеја била је низ деценија маштарија релативно изолованих група интелектуалаца у Београду, Загребу и другим јужнословенским градовима. Можда су њихови састанци помало подсећали на прве састанке редакције *Синтезиса*, пре више од пет година – добра воља, идеалистичке амбиције и корисна околност релативно ограниченог знања о препрекама које треба савладати да би се те амбиције оствариле. Комплексним стицајем историјских околности, југословенска маштарија постала је стварност на таласу друштвено-политичке мобилизације проистекле из бруталног периода Великог рата, који је срушио европске царевине и донео тријумф начела националног самопредељења. Већим делом своје историје, Југославија се носила са проблемом интерпретације и примене тог истог начела, не би ли је, у неку руку, национално самопредељење на крају помело и однело.

Ако, поред националног питања, постоји још једна нит која се провлачи кроз цео југословенски период, онда је то тежња ка друштвеној и економској модернизацији. Испробавши успут скоро све друштвено-политичке режиме двадесетог века – либералну демократију, међуратни ауторитаризам, комунистичку револуцију, тржишни социјализам и неуспели покушај демократизације – југословенски простор се од претежно аграрног скупа међусобно одвојених империјалних провинција трансформисао у средње развијену европску државу са диспропорционално великом глобалном дипломатском улогом. Уместо да југословенски успеси постану одскочна даска политичке демократизације и економске трансформације, југословенске мане довеле су до урушавања југословенске државе.

Уредништво *Синтезиса* не слаже се сасвим са оценом да је југословенска идеја пропала, јер као што је постојала пре настанка Југославије, тако опстаје и након њеног краја, о чему сведочи изненађујуће жива расправа која се на нашим просторима о њој и даље води. У предвечерје стогодишњице Сарајевског атентата и седамдесет година од проглашења друге Југославије, у сарадњи са нашим новим суиздавачем – Центром за интердисциплинарне студије Балкана, при Факултету политичких наука у Београду, редакција *Синтезиса* припремила је број који има за циљ да ту расправу додатно распламса, као и да настави да ради на модернизацији хуманистичких и друштвених наука на јужнословенском говорном подручју.

У име уредништва *Синтезиса*,
Марко Жиловић

ТЕМА БРОЈА:
ЈУГОСЛАВИЈА

Етнизација политике у Хрватској и Босни пред ратни распад Југославије²

Апстракт: Два истакнута приступа у студијама ратног распада Југославије – инструменталистички и конструктивистички – фокусирају се на улогу републичких политичких елита у етнизацији југословенске политике. Због превеликог фокуса на деловање елита, ови приступи не могу систематски да објасне разлике у начину на који су обични Југословени политички поступали пратећи елите или супротстављајући им се. Истражујући темпо и различите облике етничке мобилизације у Хрватској и Босни почетком 1990-их овај чланак нуди аналитичку скалу за мапирање различитих институционалних, ненасилних ванинституционалних и насилних облика политичког деловања обичних људи у овом периоду. Пут ка етнизацији политике укључује, али се не може и свести искључиво на манипулације са врха, нити се увек и свуда одвијао тек кроз насилне методе ванинституционалне борбе. Чланак идентификује неке од варијација у процесу етнизације које постоје између југословенских република и унутар њих, а тиме указује и на важност и наше недовољно познавање различитих локалних прилика које су обликовале механизме етнизације политике у Југославији.

Кључне речи: Југославија, етницитет, мобилизација, избори, протести, насиље, грађански рат, елите, обични људи.

Етнизација политике представља процес током кога основне линије политичких подела почињу да се поклапају са линијама етничких подела. Она је у случају Југославије у другој половини 1980-их година почела тиме што је питање међуетничких односа почело да заклања

1 E-mail: marko.zilovic@fpn.bg.ac.rs.

2 Овај рад је део истраживања који се изводи на пројекту *Политички идентитет Србије у регионалном и глобалном контексту* (број 179076) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

друге важне поделе тог периода – пре свих, поделе на реформисте и конзервативце, и поделе међу заговорницима различитих уставних решења за будућност Југославије. Етнификација је довршена када су у вишенационалним републикама вишенационалне политичке опције поражене, а етничке странке постале не само владајуће, већ и доминантне странке одговарајућих етничких корпуса. Како се овај процес одвијао, који су његови узроци и зашто је он убрзо резултирао насиљем и ратним распадом земље?

У извесном смислу, етницитет је увек имао важно место у југословенској политици. Ово је једним делом мотивисало исхитрену, и заправо више новинарску него научну, тезу о вековним мржњама³ као узроку ратног распада југословенске државе. Према овој тези узрок сукоба налази се у дубоко укорењеној мржњи између обичних људи различитих националности на Балкану. За време комунизма та је мржња била притајена, а када су режимске стеге почеле да попуштају мржња се отворено испојила. У одбацавању овог грубо симплификованог виђења, већина истраживача је елитама придала кључну улогу у подстицању и организовању етнификацији југословенске политике која је претходила насилном распаду југословенске федерације. Остављајући у овом есеју по страни дугорочнију улогу религијских⁴ и интелектуалних⁵ елита, у овом чланку указаћу на нека експланаторна ограничења два најугицајнија типа аргументације о улози републичких политичких елита – инструменталистичке и конструктивистичке аргументације.

У најкраћем, инструменталистички аргумент каже да су политичке елите манипулацијом произвеле националистичку мобилизацију и ратни сукоб. Елите су биле вођене жељом да сачувају или увећају своју политичку и економску моћ, а национализам је био најлакше оруђе за постизање тога.⁶ Конструктивистичка интерпретација, настаје као критика каплановског есенцијализма с једне стране и инструментализма са друге. Према заговорницима овог објашњења, ратно насиље није било последица успешне мобилизације иза националних барјака, већ је било узрок демобилизације свих алтернатива национализму. Управо зато што елите не могу да „играју на националистичку карту“ кадгод им то устреба, оне су биле принуђене да кроз организовање насиља поремете

3 Robert Kaplan, *Balkan Ghosts: A Journey through History* (New York: St. Martin's Press, 1993).

4 Vjekoslav Perica, *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States* (Oxford: Oxford University Press, 2004).

5 Jasna Dragovic-Soso, *'Saviour of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London: C. Hurst & Co, 2002).

6 Stuart J. Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001); Edward Mansfield & Jack Snyder, „Democratic Transitions, Institutional Strength, and War,” *International Organization* 56 (2002).

мирни међуетнички суживот, како би у поларизованој атмосфери, дискредитовале, ућуткале и елиминисале све критичаре и реформисте. Елите су биле, као и у инструментализму, мотивисане жељом за моћи, али нису инструменталисале идентитет зарад насиља, већ насиље зарад реконструкције легитимног политичког простора. Главни заговорник овог приступа В. П. Ганон⁷ иде толико далеко у наглашавању улоге елита и негирању значаја етничитета и обичних људи да је својој књизи о ратовима у бившој Југославији дао провокативни назив *Мит о етничком рату*. Инструментализам не допушта да су обични људи били способни да самостално формирају политичке преференције, већ њихову етничку мобилизацију види као одраз стратешких манипулација „са врха“. Конструктивизам, пак, сматра да обични људи у контексту организованог насиља нису имали довољно простора да своје истинске етничке преференције преточе у политичко деловање.

Став који заступа у овом чланку јесте да оба приступа пренаглашавају улогу политичких елита, иако свакако доприносе разумевању неких аспеката ратног распада Југославије. Овим не желим да кажем да су југословенске политичке елите почетком 1990-их година биле добронамерне или компетентне, а понајмање желим да кажем да су њихови поступци били неважни. Међутим, желим да истакнем да су поред елита и обични људи имали и способност и простор за одлучивање, и да је њихово политичко деловање, у интеракцији са деловањем елита, некада било веома значајно за ток југословенске кризе. Обични људи нису ни политичари, ни официри, и уопште немају никаквих посебних ресурса којима би континуирано утицали на политички живот. Њихов главни политички ресурс јесте сама њихова бројност. Када у необичним временима значајан број обичних људи одлучи да овај ресурс користи, њихова политичка снага може бити изузетно велика.⁸ Елите које командују значајним политичким ресурсима могу утицати на општи контекст, могу подстицати одређена понашања обичних људи, али домаћа елита остаје ограничен и обликован појединошћима локалних средина и друштвених мрежа у којима се људи свакодневно налазе. Етнички идентитет је био само један од расцепа који је обликовао свакодневицу обичних људи у Југославији. То што је баш он у кључном моменту југословенске кризе постао доминантан говори о његовом мобилизацијском потенцијалу, али је актуелизација тог потенцијала последица сложене интеракције републичких политичких елита и низа конкретних локалних околности. Различите локалне прилике

7 V. P. Jr Gagnon, *The Myth of Ethnic War: Serbian and Croatia in the 1990s* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004).

8 Nancy Bermeo, *Ordinary People in Extraordinary Times: the Citizenry and the Breakdown of Democracy* (Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press, 2003), 3.

условиле су разлике у темпу и механизмима етнизације, како између југословенских република, тако и на микроплану унутар њих. Пут ка етнизацији политике укључује манипулације са врха, али се не може и свести искључиво на њих, нити се увек и свуда одвијао тек кроз насилне методе ванинституционалне борбе.

У прелиминарном мапирању различитог темпа и облика политичке мобилизације обичних људи послужићу се категоријама које је развио Петерсен⁹ у својој скали за опис учешћа обичних људи у побунама (Слика 1).

Слика 1

Позиција 0 је позиција у којој појединац остаје пасиван. Позиција +1 означава деловање појединаца који учествују у мирним политичким протестима. Позиција +2 означава учествовање у оружаним, али локалним организацијама. На примерима Хрватске и Босне то би биле, пре свега, сеоске страже, или локалне станице милиције и локалне јединице територијалне заштите које се самоорганизују и отказују послушност уобичајеном ланцу командовања. Позиција +3 означава дугорочније учешће у војним или побуњеничким јединицама чији чланови рутински напуштају своје место пребивалишта како би изводили борбене операције. Позиције које су у минусу означавају аналогно деловање али у оквиру организација које представљају туђи етницитет. Тако би у случајевима овде анализираним на позицији -1 били, на пример, Срби који мирним политичким деловањем подржавају суверенитет и територијални интегритет Хрватске и Босне. На позицији -2 они који су се придружили локалним оружаним формацијама „супротне“ стране, а на позицији -3 они који су узели учешћа у ширим ратним дејствима на хрватској или бошњачкој страни. Постојање могућности етничког пребега,¹⁰ то јест деловање појединаца и заједница које се налазе у негативном делу спектра, подсетник је на то да, иако етницитет пружа основни макронаратив сукоба, макар на маргинама процеса опстају и друге линије сукобљавања.

9 Roger D. Petersen, *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 8-9.

10 Stathis N Kalyvas, „Ethnic Defection in Civil War,“ *Comparative Political Studies* 41 (2008).

Југословенски контекст касних 1980-их година

Средином 1980-их година долази до смене генерација у политичким руководствомима неколико југословенских република. Промене у руководству коинцидирају са све широм и организованијом протестном активношћу Срба са Косова, али и других незадовољних обичних људи који у јавни простор износе различите социјалне и економске захтеве. Тек након што је Слободан Милошевић користећи се класичним тактикама унутарпартијских борби поразио фракцију око Ивана Стамболића, почео је да препознаје користи од допуштања да се политика прелије изван строго партијских оквира. У наредним годинама Милошевићев режим имао је интереса да себе представља као предводницу „догађања народа“, као што су и његови поражени противници у Србији имали интерес да себе представе као ране борце против српског национализма. Индикативно је да се Ганон¹¹ у анализи ових догађаја изнова и изнова позива на Стамболићеве мемоаре објављене тек 1995. године. Владисављевић,¹² који је период истраживао много исцрпније, пак држи да је Милошевић само делимично успео да заузда и кооптира протестни талас и то након што је показао да је спреман да одлучнијом акцијом крене да испуњава основне захтеве демонстраната о положају Срба на Косову и положају Косова у Србији. Скоро истовремено, донекле сличан процес одвијао се у Словенији. Серија јавних протеста због афере „Младина“ хомогенизовала је и покренула широку јавност. Део словеначке политичке елите, слично као и у Србији, одлучио је да уместо уобичајене критике и сузбијања протеста, иступи делимично подржавајући захтеве демонстраната.¹³ Популарност Слободана Милошевића и Милана Кучана крајем 1980-их година била је израз њихове снаге као лидера, али и израз слабости комунистичког система услед које су два лидера морала по први пут у историји друге Југославије да прихвате коегзистенцију комунистичке партије са некомунистичким масовним политичким покретима. Ови покрети су били дифузни, и њихова коегзистенција са делом комунистичке елите у републикама била је углавном мирна коегзистенција, али то не одузима од новог квалитета који су обични људи у Србији и Словенији унели у политички живот својим протестима.

У Милошевићевом кругу схватили су да су толерисањем и склапањем необичног савеза са демонстрантима стекли моћно оружје

11 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 61-71.

12 Nebojsa Vladislavjevic, *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization* (Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2008).

13 Dejan Jović, *Yugoslavia: A State that Withered Away* (West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009), 327-331.

у обрачуну са комунистичким политичарима чије су активности остале ограничене на формалне институционалне канале, и стога лишене масовне подршке „са улице“. Изливање политике на улице у Србији и Словенији и популарност њихових руководства пореметили су комплексну равнотежу снага у федералним институцијама. Оба руководства покушала су да своју већу политичку тежину искористе како би придобила подршку других република за своје планове реорганизације југословенске државе. Милошевић, са амбицијом да рецентрализује лабаву федерацију, морао је да делује офанзивније него Словенци који су тражили начин да федерацију још више олабаве или је сасвим напусте. Милошевић је покушао да антибиروقратске револуције „изведе“ и у друге републике бивше Југославије, и да тиме изврши притисак на републичка руководства да пристану на србијански план рецентрализације федералног устројства. Тиме је започео период постепене етнизације политике у читавој Југославији, и са тиме и последња етапа југословенске државности. Парадоксално, план је био усмерен на то да ту државност ојача, али платформа српске етничке хомогенизације на коју се он делимично ослањао показале се као самопоражавајућа. У Босни, и још више у Хрватској, већина обичних људи српске националности испрва није полетела да пригрли ту платформу. Међутим, њен садржај и начин на који је покушана њена имплементација били су довољни да се део орипадника других националности осети угроженим и одлучи да се политички збије иза националистичких опција.

Вишестраначки избори и делимична етнизација политике

Током 1990. године одржани су вишестраначки избори и у Хрватској и у Босни. Резултати тих избора, допуњени анализом предизборних стратегија странака и пажљивом анализом тада обављаних испитивања јавног мњења, пружају релативно поуздан пресек степена етнизације политике у двава важним тренуцима југословенске кризе. И на једним и на другим изборима власт су освојиле националистичке антикомунистичке странке, али су резултати показали и важне разлике у степену и временској динамици етнизације. Етнизација се у Босни догодила пре избора и била је чешће праћена мирним етничким протестима (позиција +1) у дугом предизборном периоду који се протегаво на скоро читаву 1990. годину. У Хрватској, где је предизборни период био краћи, доминантна опција обичних људи остала је позиција 0, а етнизација политике није била довршена све до насилнијег постизборног периода.

У Хрватској је Хрватска демократска заједница освојила скоро двотрећинску већину заступничких места, али освојивши само 41,8% датих гласова у првом кругу (у другом кругу, број гласова за ХДЗ је

био сличан). Наиме, избори су одржани по већинском систему за који су у Савезу комуниста Хрватске погрешно проценили да ће ићи њима у корист.¹⁴ Испитивања јавног мњења на репрезентативном узорку у предвечерје избора показала су да је ХДЗ, упркос својим напорима да у кампањи прикаже и своје умерено лице, недвосмислено био странка са искључиво хрватским бирачким телом. Међу испитаницима који су подржавали ХДЗ, чак 98% њих је себе убројало у Хрвате. Међутим, истовремено је 20% оних који су се изјаснили као Хрвати најавило да ће гласати за СКХ, а 16% да подржава Коалицију народног споразума предвођену политичарима који су водили СКХ у време МАСПОКА. И ова коалиција имала је међу својим присталицама доминантно Хрвате, али је заступала нешто умеренију политичку платформу него ХДЗ. На брзину реформисани СКХ је, међутим, опстао као убедљиво најважнија вишеетничка опција будући да је 52% његових симпатизера убројало себе у Хрвате, 28% у Србе, а 17% у Југословене.¹⁵ На изборима СКХ је освојио 26% гласова у првом кругу, освојивши на крају 107 од 351 заступничког места. Међу његовим заступницима нашло се више од двадесет Срба.¹⁶ Истовремено, Српска демократска странка са бирачком базом искључиво међу Србима, територијално концентрисана у околини Книна, освојила је 1,6% укупног броја датих гласова у првом кругу и пет заступничких места. Према истом истраживању, СДС је подржавало 23% Срба у Хрватској, док је 46% Срба и 52% Југословена још увек симпатизирало СКХ.¹⁷

Очигледно је да је у периоду пре избора СКХ уживао солидну политичку подршку, као и да се партија није поцепала на етничкој основи ни у руководству, нити међу члановима и симпатизерима. Другачије је било у Босни и Херцеговини где је СКБиХ, додуше, остао вишенационална политичка опција, али је у врло правилном пропорционалном систему освојио само петнаест од 130 мандата у Вијећу грађана, док су три етничке странке убедљиво победиле освојивши заједно чак 98 мандата. Истина, у Босни се Савез комуниста суочио и са значајном конкуренцијом још једне вишенационалне странке. Босанско крило Реформиста савезног премијера Анта Марковића освојило је још 12 мандата за „неетнички блок“. Такође, треба имати у виду да су избори у Босни одржани у новембру 1990. године, дакле отприлике пола

14 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 139.

15 Ivan Šiber, „The Impact of Nationalism, Values, and Ideological Orientations on Multi-Party Elections in Croatia,“ in: *The Tragedy of Yugoslavia: The Failure of Democratic Transformation*, edited by Jim Seroka and Vukasin Pavlovic (Armonk: M.E. Sharpe, 1993).

16 Nina Caspersen, *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s* (New York-Oxford: Berghahn Books, 2010), 55.

17 Šiber, „The Impact of Nationalism...“

године касније него хрватски избори. С обзиром на то да су политички процеси у две југословенске републике били уско повезани, сигурно је да су избори и постизборни период у Хрватској утицали и на расположење у Босни. Било је и директног утицаја. ХДЗ је малтене од свог оснивања почео да ради на ширењу партијских огранака у БиХ – активност која је имала одличног одјека у сиромашној, доминантно хрватској и некада усташкој западној Херцеговини.¹⁸

Међутим, један део објашњења за различите исходе избора у два републикама треба тражити и у предисторији специфичној за сваку од њих. Тако је већ у периоду пре XIV ванредног конгреса СКЈ у јануару 1990. године руководство СКБиХ имало више проблема са локалним епизодама антибирокуратске револуције него што је то био случај са сестринском странком у Хрватској. Најпре је око петнаест локалних одбора СКБиХ, из претежно српских средина, негативно реаговало на одлуку руководства да не дозволи одржавања масовних скупова у Босни. Током лета 1989. године комунистичка руководства у неколико општина поднела су оставке под притиском локалних протеста. На овим протестима истовремено је изражавана подршка србијанском руководству, потезана су питања равноправности српског народа у федерацији и у Босни, али је незадовољство имало и локалне узроке. Тако је рецимо у Невесињу протест делом био изазван и лошим стањем локалне економије. Тамо где су се националности локалних лидера и већине становништва поклапале, лидери су критиковани као отуђене бирократе. Тамо где су се националности разликовале, критика бирократизма уступила је место емотивнијим оптужбама о етничкој пристрасности руководства.¹⁹ Насупрот томе, у Хрватској су у периоду пре вишестраначких избора одржана само два већа скупа подршке Србима на Косову и србијанском плану рецентрализације државе. И „митинг истине“ одржан крајем фебруара 1989. године и прослава 600 година Косовске битке почетком јула исте године догодили су се у Книну.²⁰ Осим тога, антибирокуратска револуција није значајније покренула Србе из Хрватске. Још је мање била пријемчива српским и несрпским члановима СКХ на које је Милошевић рачунао да би могли извршити притисак на руководство хрватске партије да подржи његове предлоге за рецентрализацију федералног уређења.

Можда и важнији показатељ промене расположења у Босни – дуго сматраној за јако упориште југословенских комуниста – било је релативно

18 Neven Andjelic, *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy* (London-Portland, OR: Frank Cass, 2005), 138-139.

19 Ibid., 106-109.

20 Ozren Žunec, *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj* (Zagreb: Demetra, 2007), 257-258.

масовно напуштање чланства у Савезу комуниста које је уследило у периоду након никада довршеног Конгреса у Београду, а пре одржавања вишестраначких избора. Српски чланови били су незадовољни јер босанско руководство није подржало Милошевића, муслимански и хрватски чланови јер му се није одлучније супротставило, реформисти су били разочарани убедљивим поразом „босанске иницијативе“ да се савезна партија не дели по етничким линијама, већ по идеолошким на комунисте и социјалисте.²¹ Упркос губицима, пре избора СКБиХ је сигурно остала најбоље организована и најмасовнија партија у републици. Међутим, углед СКБиХ био је донекле пољуљан афером „Агрокомерц“ која је 1987. године резултирала и сменом већег дела дугогодишњег републичког руководства, као и компромитацијом низа локалних руководстава.²² У насталим приликама дошло је до значајне политичке либерализације у Босни, али је ново руководство можда било и недовољно искусно и угледно да се ефективније супротстави етнизацији која се ваљала у позадини либерализације. Поред тога, у најужем републичком руководству у Сарајеву, у предизборном периоду када је етницитет постајао све осетљивије питање, није било утицајних Срба, иако је већина обичних чланова СКБиХ била српске националности.²³

Након фактичког распада СКЈ и слабљења СКБиХ, било је извесно да ће се и у Босни морати ићи на вишестраначке изборе, а упркос званичној забрани њиховог деловања етничке странке су почеле да попуњавају упражњени политички простор. У овом периоду повећао се број обичних људи у БиХ који су се померили на позицију +1, мобилишући се за учешће у мирним протестима који су комбиновали националне и различите локалне захтеве. Рецимо, почетком 1990. године у Дувну група локалних Хрвата, уз присуство многих повратника гастарбајтера из овог региона, протествовала против еколошке штете коју би могла нанети нова фабрика. На протесту су, међутим, певане хрватске националистичке песме, ношена национална обележја, изнет је захтев да се месту врати хрватски назив Томиславград, а окупљени су захтевали и смену директора поште који је био из врло мале српске заједнице у крају који је био поприште сурових судбина у Другом светском рату.²⁴ Током лета 1990. године синдикални протести избијају у више градова, али у Бијељини завршавају поделом штрајкача на српске и муслиманске штрајкаче. Све националистичке партије користиле су се трауматичним сећањима из Другог светског рата. Тако је, рецимо, СДА у августу 1990. године у Фочи уз присуство 100.000 људи из других делова

21 Andjelic, *Bosnia-Herzegovina*, 116.

22 Ibid., 54-72.

23 Ibid., 125-126.

24 Ibid., 166.

Босне, али из Санџака, обележила годишњицу четничког ратног масакра над локалним Муслиманима.²⁵ По угледу на Србе из Хрватске, део Срба из босанског дела старе Војне Крајине је одржао Свесрпску скупштину у Бања Луци. За председника Српског националног вијећа изабран је лидер СДС Радован Караџић, и истакнуто је да је Крајина економски запостављена, као и да у случају да Босна иступи из Југославије, Срби из Босне, и њихове територије, имају право да остану у Југославији.

Упркос томе што су многи видели званични Београд, или макар његове интелектуалне кругове, као инспираторе организовања српске етничке странке у Босни, главна подршка оснивању СДС у Босни дошла је заправо од СДС Хрватске, и њеног лидера Јована Рашковића. Милошевић се у периоду након недовршеног конгреса СКЈ још увек могао надати на ће део СКБиХ наклоњен његовој политици превладати, и да ће читава Босна бити део нове крње југословенске федерације.²⁶ Као што су лидери СДС из Хрватске, након што су организовали партију, ишли у Београд да траже помоћ, тако је и СДС Босне видео у Милошевићу и Србији главног заштитника. То је било и логично с обзиром на то да се Београд залагао за очување неког облика Југославије у којој би сви Срби наставили да живе заједно, те да је Београд могао конкретним ресурсима помоћи оствариване овог циља. Али то не значи и да су политички представници прекодринских Срба били искључиво креирани и вођени од стране Београда.²⁷

Постизборно етничко раслојавање и пут ка рату

У поређењу са ситуацијом у Босни, хрватски комунисти остали су компактнији у периоду пре избора. Тешко је на основу тренутно расположивих података прецизно реконструисати процес етнизације политике широм Хрватске у периоду од објављивања коначних изборних резултата у мају 1990. године до средине августа исте године. Иако је ово кратак период, у оваквим узбудљивим и непредвидивим временима „згуснуте историје“ није необично да се огромне промене

25 Ibid., 169.

26 Caspersen, *Contested Nationalism*, 83-84.

27 За личан закључак о комплексности односа између Београда и прекодринских српских политичара, али са тврдњом да је утицај Београда био одлучујући на почетку, да би касније слабио, види опширније у Nina Caspersen, „Intragroup divisions in ethnic conflicts: from popular grievances to power struggles,“ *Nationalisms and Ethnic Politics* 14 (2008). Занимљиво је и поређење које она прави са односом између јерменске матице и јерменских организација из Азербејџана. На Кавказу је, наиме, ова друга група после неколико година преузела власт и у матици.

догађају изузетно брзо.²⁸ У сваком случају, етнизација је доживела нови снажан подстрек у периоду након средине августа 1990. године. Тада долази до масовније етничке хомогенизације српског и хрватског народа. Ово се одвија, пре свега, кроз одлуку обичних људи српске националности у многим (мада никако у свим) општинама Хрватске да се помере на позицију +2, придружујући се или подржавајући локалне наоружане формације које повремено учествују и у локализованим окршајима с хрватским суседима и јединицама МУП лојалним Загребу. Чињеница да је етнизација политике у Хрватској довршена кроз насилни процес послужила је као основа за тезу о насиљу као стратегији принудне демобилизације политичких алтернатива. Међутим, како ћу показати у мери у којој расположиви подаци дозвољавају, ово насиље није било увек увезено споља, већ је било делом и израз локалних механизма мобилизације. Такође, разочараност у поражени СКХ могао би бити један од разлога изразите етнизације политике у периоду пре појаве локализованог насиља. Подаци о увећању броја чланова СДС у периоду од маја до августа 1990. године, који колико знам нису тренутно доступни, могли би да помогну око разумевања динамике овог процеса.

Оно што је сигурно јесте да је губитак власти представљао огроман шок за партијску организацију. На локалу, не мали број чланова хрватске националности напушта партију прелазећи у ХДЗ у нади да ће тиме заштити своје позиције под новом влашћу која је јасно показала намеру да свуда постави своје кадрове. У сменама „комунистичких кадрова“ на локалном нивоу повремено сарађују и ХДЗ и СДС.²⁹ С друге стране, српски чланови и симпатизери нису се више могли надати да ће своје, било групне, било личне интересе заштитити делујући кроз поражену странку. У односима међу републикама повећала се затегнутост после победе ХДЗ која све неувијеније говори о отцепљењу и коју у београдским медијима оптужују за криптофашизам. На терену су се погоршали међуетнички односи када се стекао утисак да у својим напорима да промене што већи број наслеђених кадрова и истовремено умање подзаступљеност Хрвата у службама попут милиције, нове хрватске власти нарочито ревносно смењују и отпуштају Србе. Поврх свега, ново руководство СКХ око Ивице Рачана имало је мањи број истакнутих Срба и уопште је улагало напоре да не пружи изговоре новим властима да СКХ жигосу као просрпску странку.³⁰ Истовремено, СДС користи насталу ситуацију да преостале српске чланове СКХ и уопште оне који нису пристали уз политику странке, денунцира као лоше Србе. Разочарани и

28 Mark Beissinger, *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

29 Gagnon, *The Myth of Ethnic War*, 145-146.

30 Caspersen, *Contested Nationalism*, 55.

под притиском са различитих страна, Срби из Хрватске губе поверење и напуштају СКХ у значајном броју.³¹

Крајем јула 1990. године у личком месту Србу одржана је самопрокламована скупштина Срба у Хрватској, на којој су учествовали махом представници СДС. Они одлучују да оформе Српско национално вијеће и да за председника тог извршног тела изаберу Милана Бабића, некада члана СКХ, који је пре избора приступио СДС и на изборима постао градоначелник Книна. Скупштина је, такође, заказала референдум српског народа о проглашавању аутономије у Хрватској за 19. август. Хрватска влада нагласила је да је овај референдум незаконит. У Книну се проширило уверење да би хрватске јединице милиције могле физички спречити одржавање референдума, те су 17. августа на путевима за Книн никле блокаде којима локални Срби желе да спрече интервенцију милиције.³² Локална станице милиције већ је раније отказала послушност новом министру унутрашњих послова. Милицајци српске националности, који су били велика већина запослених, одбили су да носе униформе са шаховницом. Код постављених барикада и пред телевизијским камерама шеф локалних милицајаца Милан Мартић држао је говор и делио оружје окупљеном народу.

Тако је почело оно што ће се некада с поносом, а некада с презиром називати Балван револуцијом. У наредних девет месеци у низу општина и места са значајним процентом српске популације одиграле су се националне и националистичке демонстрације, формирале су се сеоске страже, а још неке станице милиције у српским крајевима следиле су пример книнских колега. Међутим, значајан део српског становништва које насељава веће хрватске градове остало је изван ових токова. У крајње затегнутој ситуацији, председништво СФРЈ успева да донесе одлуку о разоружавању свих нелегалних војних и паравојних организација на подручју државе, али резултати те одлуке били су минимални. Иако упоредо теку и преговори између нове хрватске владе и представника неких фракција СДС, догађали су се и појединачни насилни инциденти. У марту 1991. године дошло је и до првог озбиљнијег окршаја српских и хрватских јединица милиције у Пакрацу. Неколико дана касније деветомартовске антивладине демонстрације у Београду извеле су тенкове ЈНА у мирну али претећу вожњу улицама Београда. Убрзо потом ЈНА и Милошевићева коалиција у председништву Југославије покушали су да издејствују увођење ванредног стања у целој држави, уз позив ЈНА да успостави ред. После драматичне седнице, одлука није усвојена када је представник БиХ Богић Богићевић одлучио да не да свој одлучујући глас за предлог. У атмосфери високих међуетничких тензија

31 Ibid., 61.

32 Ibid., 51.

у различитим деловима Хрватске и институционалне пат позиције на федералном нивоу, Словенија и Хрватска одлучиле су крајем јуна 1991. године да прогласе независност. Услед тога, ЈНА се упустила у десетодневну интервенцију у Словенији, након чега се с неуспехом повукла у Хрватску, где заузима позиције које говоре у прилог томе да ЈНА више није покушавала да делује као неутрални арбитар, већ као војска српског народа и гарант граница будуће крње Југославије. Сукоб је тада ескалирао у пуном обиму, достигавши позицију +3, на којој остаје наредне четири године, иако уз релативно мало војних операција у периоду од јануара 1992. године до лета 1995. године.

На сличан начин нова „антикомунистичка коалиција“ трију националистичких странака у Босни користи полуге власти на свим нивоима да максимално узурпира административне и економске ресурсе државе. Исход избора у Босни додатно слаби и тамошње комунисте, као и у брзини основане и лоше организоване Реформисте. Последњи чин босанског дела драме почео је 27. фебруара 1991. године када се пред парламентом у Сарајеву нашла иницијатива посланика СДА о суверености БиХ и када је ова партија почела да заговара конфедерално решење за Југославију. Декларацију је подржала ХДЗ, док су посланици из редова СДС били огорчено против ње. Поново у супротности са догађајима у Хрватској, у Босни доминантна позиција већине обичних људи дуго није ескалирала са позиције +1. Током 1991. године догађали су се мањи међуетнички инциденти попут туча, исписивања графита, заустављања возила с „погрешним“ таблицама, али укупни ниво тензија био је нижи него у Хрватској у истом периоду. Можда је за то била заслужна све тежа, али постојећа сарадња између трију етничких партија. У тој сарадњи СДА је играла пивотну улогу јер је њена привремена неодлучност између федералне (Србима прихватљиве) или конфедералне (Хрватима прихватљиве) опције остављала наду и СДС и ХДЗ да ће муслиманску странку на крају приволети на своју страну.³³ Важан аспект је сигурно било и очување вишеетничког карактера и јединственог ланца командовања у милицији све до предвечерја првих ратних дејстава у БиХ у априлу 1992. године.³⁴ Када су, међутим, наде у постизање договора између Муслимана и Срба развејане, Босна је релативно нагло са позиције +1 склизнула на позицију +3, позицију пуног и отвореног сукоба широм републике.

33 Ibid., 92-93.

34 Andjelic, *Bosnia-Herzegovina*, 200.

Закључак

У претходним одељцима покушао сам да покажем да је етничка мобилизација имала различиту динамику у Хрватској и у Босни због тога што су обични људи у двома републикама услед низа контекстуалних разлога различито реаговали на ескалирајућу политичку кризу у земљи и на покушаје политичких елита да овом кризом управљају. Поред ових макроваријација између две републике, покушао сам да поменем и неке локалне варијације у облицима и динамици етничке мобилизације. Будући да је академска литература до сада више истраживала ратни распад Југославије на нивоу деловања елита, пунија слика о овим микроваријацијама могла би да настане само као резултат новог и исцрпног истраживања ситуације „на терену“. Пажљиви посматрачи југословенских ратова оценили су да је и сам ток тих ратова показивао изразите локалне разлике.³⁵ Једна скорашња квантитативна студија,³⁶ ослањајући се на податке о ратним жртвама сакупљеним од стране Истраживачко документационог центра из Сарајева, показује да је насиље – нарочито у почетним фазама – чешће било резултат локалне динамике, него што је било наметнуто „од горе“, но да је и друга врста процеса била присутна у једном броју случајева. Зарад бољег разумевања ове микродинамике ескалације и самог тока рата потребно је детаљније проучити и варијације које су на микронивоу постојале унутар Хрватске и Босне. Нарочито би било важно истражити период који почиње који месец пред последњи конгрес СКЈ у јануару 1990. године, и траје до јула 1991. године, односно априла 1992. године – момената када ЈНА (односно њена директна наследница у БиХ) активно улази у сукоб. То прерастање етничког супротстављања у форму пуног грађанског рата делом је био резултат и наставак локализованих процеса мобилизације који су испрва имали и бројне неетничке узроке. Другим делом, међутим, стратешка логика ратовања и повезивања етничких простора је у појединим општинама и насељима прекрила локалне динамике супротстављања.

Обични људи били су важни актери југословенског сукоба у свим његовим фазама. Међу њима није постојала отворена или прикривена етничка мржња, али јесте, као и у већини мултиетничких средина,³⁷

35 Steven Burg & Paul Shoup, *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention* (Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999), 138; Sumantra Bose, *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention* (London: Hurst & Company, 2002), 21-22; Žunec, *Goli život*, 482-483.

36 Nils B. Weidmann, „Violence ‘from above’ or ‘from below’? The Role of Ethnicity in Bosnia’s Civil War,“ *The Journal of Politics* 73 (2011).

37 James D. Fearon & David D. Laitin, „Explaining Interethnic Cooperation,“ *American Political Science Review* 90 (1996), 730.

постојало латентно етничко неповерење. О томе лепо извештава Босе³⁸ преносећи разговор са једним од својих домаћина приликом посета Босни. Извесни Трифуновић, Србин у раним шездесетим годинама, некада фабрички радник у Санском Мосту, а у тренутку када упознаје Босеа пензионер и интерно расељен у Приједору, објашњава како су пре рата односи између Срба и Муслимана били срдачни: „Сви су радили једни поред других, деца су ишла заједно у школу, људи различитих националности су се пристојно поздрављали на улици и делили јавни простор. Али код куће смо их [Муслимане] увек називали Турцима“. Слично, норвешка антрополошкиња Тоне Бринга³⁹ која је из истраживачких разлога боравила још пре рата у селу у централној Босни закључује да су муслиманска и хрватска заједница у селу имале развијен осећај да са припадницима друге групе деле простор и историју, али и да су заједнице имале подједнако развијен осећај за разграничење двеју група и за међусобне разлике. Слично запажа и Кеџмановић, описујући „лице и наличје комшилука“ као слојевит и противречан добросуседски однос у коме се теме осетљиве за међунационалне односе избегавају, а повременим искакањима од стране неопрезне деце или старца не следе оштре реплике већ „неудобна и знаковита ћутња, као и добро упамћена поука о свој крхкости комшијског поверења“. ⁴⁰ Штавише, демографски подаци говоре о томе да је оваквих вишеетничких комшилука и у другој Југославији било мање него што се обично мисли. Урбанизација земље у периоду социјализма јесте довела до веће измешаности, али она није драматично изменила историјску норму моноетичности када се демографска анализа спусти на ниво основних стамбених целина као што су село, махала и комшилук. ⁴¹

Да се стицајем међународних политичких околности, и као непланирани судар тактика југословенских политичких елита, није отворила Пандорина кутија распада Југославије, сасвим је могуће да ни ово латентно неповерење, уплетено у комплексну историју међуетничких односа, не би водило ескалацији етничке мобилизације и етнизацији осталих линија политичких подела. Ипак, када је до тога дошло, динамика етничке мобилизације била је дубоко условљена историјским и савременим микрооколностима различитих делова и чак појединачних насеља сваке од република. Фокусирање само на механизме који потичу

38 Bose, *Bosnia after Dayton*, 15.

39 Tone Bringa, *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995).

40 Ненад Кеџмановић, *Немогућа држава: Босна и Херцеговина* (Београд: Филип Вишњић, 2007): 43.

41 E. A. Hammel, Carl Mason, & Mirjana Stevanović, „A Fish Stinks from the Head: Ethnic Diversity, Segregation, and the Collapse of Yugoslavia,“ *Demographic Research* 22 (2010): 1112-1113.

од деловања елита пружа извесну елеганцију каузалном објашњењу, али само по цену тога да се занемари комплексност ситуације и пружи половично разумевање интеракције великог броја малих и великих актера. Унапређење истраживања зато захтева ново обраћање примарним писаним изворима, интервјуима и етнографском раду.

Литература:

- Анджелић, Невен. *Bosnia-Herzegovina: The End of a Legacy*. London-Portland, OR: Frank Cass, 2005.
- Beissinger, Mark. *Nationalist Mobilization and the Collapse of the Soviet State*. Cambridge: Cambridge University Press, 2002.
- Bermeo, Nancy. *Ordinary People in Extraordinary Times: the Citizenry and the Breakdown of Democracy*. Princeton, NJ and Oxford: Princeton University Press, 2003.
- Bose, Sumantra. *Bosnia after Dayton: Nationalist Partition and International Intervention*. London: Hurst & Company, 2002.
- Bringa, Tone. *Being Muslim the Bosnian Way: Identity and Community in a Central Bosnian Village*. Princeton, NJ: Princeton University Press, 1995.
- Burg, Steven & Paul Shoup. *The War in Bosnia-Herzegovina: Ethnic Conflict and International Intervention*. Armonk, NY: M.E. Sharpe, 1999.
- Caspersen, Nina. „Intragroup divisions in ethnic conflicts: from popular grievances to power struggles.“ *Nationalisms and Ethnic Politics* 2 (2008): 239-265.
- Caspersen, Nina. *Contested Nationalism: Serb Elite Rivalry in Croatia and Bosnia in the 1990s*. New York-Oxford: Berghahn Books, 2010.
- Dragovic-Soso, Jasna. *'Saviour of the Nation': Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: C. Hurst & Co, (2002).
- Fearon, James D. & David D. Laitin. „Explaining Interethnic Cooperation.“ *American Political Science Review* 90 (1996): 715-735.
- Gagnon, V.P. *The Myth of Ethnic War: Serbia and Croatia in the 1990s*, Ithaca, NY: Cornell University Press, 2004.
- Hammel E.A, Carl Mason, & Mirjana Stevanović. „A Fish Stinks from the Head: Ethnic Diversity, Segregation, and the Collapse of Yugoslavia.“ *Demographic Research* 22 (2010): 1097-1142.
- Jović, Dejan. *Yugoslavia: A State that Withered Away*. West Lafayette, IN: Purdue University Press, 2009.
- Kaufman, Stuart J. *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War*. Ithaca, NY: Cornell University Press, 2001.

- Kalyvas, Stathis N. „Ethnic Defection in Civil War.“ *Comparative Political Studies* 41 (2008): 1043-1068.
- Kaplan, Robert. *Balkan Ghosts: A Journey through History*. New York: St. Martin's Press, 1993.
- Кецмановић, Ненад. *Немогућа држава: Босна и Херцеговина*. Београд: Филип Вишњић, 2007.
- Mansfield, Edward & Jack Snyder. „Democratic Transitions, Institutional Strength, and War.“ *International Organization* 56 (2002): 297-337.
- Perica, Vjekoslav. *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Petersen, Roger D. *Resistance and Rebellion: Lessons from Eastern Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Šiber, Ivan. „The Impact of Nationalism, Values, and Ideological Orientations on Multi-Party Elections in Croatia.“ in: *The Tragedy of Yugoslavia: The Failure of Democratic Transformation*, edited by Jim Seroka & Vukasin Pavlovic. Armonk: M.E. Sharpe, 1993.
- Vladisavljevic, Nebojsa. *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2008.
- Weidmann, Nils B. „Violence ‘from above’ or ‘from below’? The Role of Ethnicity in Bosnia's Civil War.“ *The Journal of Politics* 73 (2011): 1178-1190.
- Žunec, Ozren. *Goli život: socijetalne dimenzije pobune Srba u Hrvatskoj*. Zagreb: Demetra, 2007.

Summary

Marko Žilović

Ethnification of politics in Croatia and Bosnia in the run-up to the violent dissolution of Yugoslavia

Keywords: Yugoslavia, ethnicity, mobilization, elections, protests, violence, civil war, elites, ordinary people.

Two prominent approaches in the research on violent dissolution of Yugoslavia – instrumentalist and constructivist – are focused on the role of the political elites in the member republics in ethnification of Yugoslav politics. Due to their overstated focus on elite agency these approaches are unable to systematically explain variable ways in which the ordinary Yugoslavs acted politically in the period wither following, or opposing the elites. By focusing on tempo and different forms of ethnic mobilization in Croatia and Bosnia in the early 1990s this article offers an analytical scale for mapping different institutional, non-violent non-institutional and violent forms of political agency of the ordinary people in the period. Ethnic mobilization was only one of the ways in which ordinary people reacted to the last phase of the Yugoslav crisis, but gradually and through a complex interaction of the elites and the ordinary people it became a dominant political cleavage. Road to ethnification includes, but cannot be reduced to, top-down manipulation, nor it was always and everywhere achieved through violent methods of non-institutional contention. The article identifies some of the variations in the ethnification process that exist both between and within the Yugoslav republics, and by doing so it points out to the importance and our insufficient understanding of different local contexts that co-shaped mechanisms of ethnification in Yugoslav politics.

Рад је примљен 25. октобра 2013, измењен 10. децембра 2013. и прихваћен за објављивање 23. децембра 2013. године.

Communicating Yugoslavia – cultural politics, media memory and broadcasting of the Yugoslav past in Macedonia

Abstract: *The aim of this article is to analyze how the shared Yugoslav past and history is communicated in Macedonia, 22 years after the dissolution. For that matter, the emphasis of the research will be on analysis of the media production of the state-owned, public service broadcaster in Macedonia, the Macedonian Radio Television (MRT). By analyzing a core of recently produced documentaries, the article aims to show how the recent change in cultural policy and the process of “nation-(re)building” is readable through new broadcasts and how the media memory of the Yugoslav past of Macedonia is present or absent from the media scene. Finally, this text aims to give answer to the question how, and to what extent, the recently produced media content contributes to the politics of remembrance/forgetting of the Yugoslav past.*

Keywords: *cultural politics, media memory, broadcasting, documentaries, Yugoslavia, Macedonia, past, history.*

Socio-political and cultural context-(re)building Macedonian national identity

Analysis of the serials and documentaries produced by the Macedonian national broadcaster (MRT) needs to be preceded by a brief outline of a broader social, political and international context of contemporary Macedonia. Twenty years after the dissolution of Yugoslavia and the declaration of independence, Macedonia is going through a massive and belated process of historical revisionism and invention of traditions. This process (unlike in the other successor states) did not take place during and following the dissolution of former Yugoslavia, along with discarding of its dominant *brotherhood and unity* ideology, nor did Macedonia undergo a process of rereading and rewriting of history at that point. So, what happened? What triggered this historical revisionism with a delay of 15 years after the dissolution of Yugoslavia? What events influenced and stimulated the change in cultural politics and identity

¹ E-mail: anichkak@gmail.com.

policies? This foreword aims to situate the subject of analysis – the programs of the public service broadcaster – by putting it into context of this belated process of national identity building, by looking at the actual cultural politics of remembrance/forgetting of the past and the ways in which the collective memory is shaped/represented. As stated above, Macedonia is a rather peculiar case. Some seven years ago it began a process of rewriting history, which led to change of its national narrative, and its dominant discourses. By employing state-framed set of actions that change the narratives about the origin of the nation and the official history, two narratives, the old one (before the dissolution of Yugoslavia) and the new one, collide.

During the years of coexistence within the frames of the Yugoslav supranational and cultural space, Macedonia, alongside other republics, was part of the shared Yugoslav cultural space. The official politics of the Yugoslav socialist federation changed over the years, but at all times it sought one way or another to create a sense of common, shared identity; a cultural and political identity that will coexist simultaneously with the institutionalized national and ethnic identities of all the constitutive peoples, by preventing manifestation of intolerance within the patchwork of Yugoslav diverse cultural and ethnic groups. After the dissolution of SFR Yugoslavia, not only that the cultural space divided, but also the narratives of the identity (both cultural and national) underwent a process of deep transformation, rewriting, historical revisionism and invention of traditions. All the former Yugoslav republics to some extent initiated process of national/cultural identity revision. The cases of Croatia and Serbia are the most characteristic since there the processes of historical and cultural revisionism went farthest. They included revision of the official historical narratives concerning the Second World War and the creation of the Yugoslav federation, alongside with the linguistic policies seeking to create “genuine”, new national languages.

For 50 years Macedonia was building its cultural and national identity within the framework of the supranational Yugoslav project. The historical discourse through which Macedonia defined itself was that of the South Slav origin, and of the shared ancestors, culture, traditions and customs with the rest of the Yugoslav people. In the years preceding and following the dissolution, Macedonia seemed to be immune to the changes in the political discourse and the dominant nationalist narratives surrounding it. As Anastas Vangeli points out, Macedonia followed the established narrative of the Macedonians as South Slavs. But, in 2006, with the election of the new Government led by the right-wing VMRO-DPMNE, a belated process of invention and mass production of tradition and historical narratives began. It is carried out through the creation of new ceremonies, interventions in the public space and dissemination of mythological and metaphysical narratives of the origin of the nation deeply and directly rooted in the ancient Macedonian culture. Modern day Macedonians have been portrayed as direct descendants

of Alexander the Great (Alexander the Macedonian). That was not the case previously – antiquity-inspired national myths used to be absent from all the events that the Macedonian historiography considered to be cornerstones of contemporary Macedonian statehood and nationhood. Similarly, there were no references to Alexander the Great in the interwar platform for Macedonian national liberation, nor in the Partisan movement during the Second World War. These narratives about antiquity were not reflected in the proclamation of Macedonian statehood in 1944. This recent wave of rereading of history, this change in cultural and identity politics can be seen as a facilitation of the identity transfer, the one aimed at leading the people from one set of dominant narratives to another, and encouraging them to abandon the Yugoslav identification.²

This ideological turn and historical revisionism, followed by the invention of tradition is also rooted in, but not fully explained by, the constant and persistent denial of the unique and distinctive Macedonian cultural and national identity from its neighboring countries. The name dispute with the neighboring Greece is an obstacle and a precondition for Macedonia's EU and NATO integration. On the other hand, Bulgaria's denial of the separate Macedonian nation and language is summed up in their oft-repeated saying: "one nation, two states". The third neighboring country, Serbia, does not acknowledge the Macedonian Orthodox Church, thus making Macedonian identity disputed on three different "battlefields".

As Antoanela Petkovska points out, the socio-cultural entities which are, historically and in continuum exposed to "cultural trauma", undergoing a drastic change in the value systems accompanied with new normative regulations, are subjected to frequent change of the basic principles in creating cultural politics.³ This cultural trauma is closely connected with the cultural disorientation resulting from the conflict of the old and the new normative regulations and is common trait of the countries transiting from socialism to capitalism, such as Macedonia and other successor states of Yugoslavia. The cultural trauma is always a result or subsequent elements of a wide range of social changes, almost every time resulting in a change of cultural politics. In Macedonian case, these changes concern the ideological and national restructuring in the politics of building and affirmation of national identity.

How can we trace this change in cultural politics? Cultural politics, in its main role to estimate and represent cultural identities, is an outcome of the ideological matrix, whose bearers are the political structures in power.

2 Anastas Vangeli, "Nation-building ancient Macedonia style: the origin and the effects of the so-called antiquization in Macedonia," *Nationalities paper* 39 (2011): 13-23.

3 Antoanela Petkovska, "Some tendencies of contemporary cultural politics in the republic of Macedonia," in: *Tradition, Modernization, Identities – The Traditional and the Modern in the Culture of Serbian and the Balkan Nations*, 559 (Niš: Faculty of Philosophy – University of Niš: 2012).

This means that the change of the dominant political orientation can lead to change of the dominant cultural and national narratives, representations and cultural politics in general. Having this in mind, the manipulative function of the cultural politics is inherent to its social functions.⁴ Translated to the Macedonian case, this shift in dominant narratives and cultural politics, as stated above, is in direct connection with the parliament elections in 2006, when after almost 15 years of rule of the Social Democratic Union of Macedonia, the Democratic Christian party (VMRO-DPMNE) led by Nikola Gruevski won the elections and formed the government.

What then started was a process of rereading, rewriting and “updating” history. The reference of the ancient past of the Macedonian and the assumption of the existence of direct link between Alexander the Great and the modern day Macedonians as his descendants, became a fact held indisputable. Supported by the official institutions, but also by quasi-historical research and findings, the official history is being rewritten; the Macedonian Academy of Science and Arts published the “Macedonian Encyclopedia” (2009) but because of hard criticism especially from the Albanian intellectuals and historians, it was quickly withdrawn. Still it is held by some as a source of the real history of the Macedonians as ancient people. This event opened the door to the institutionalization of the idea of the ancient Macedonian nationhood, which was further elaborated in the projects that followed.

History as a construction site

This new cultural policy and rebuilding of national and cultural identity is centered on the *Skopje 2014* project. What does this *Skopje 2014* project consist of? The statue of Alexander the Great erected at the very center of the main square is imagined to depict the Golden Age, and to be the symbol of the glorious past. Monuments of other ancient figures, such as Iustinianus or Filip II, Alexander’s father, are placed around it. Nearby, we can see new buildings in predominantly neoclassicist and neobaroque style, as well as modern architecture buildings built in brutalist architecture style (built in the Yugoslav era), now being reconstructed in this same new manner. These new neoclassicist and neobaroque (architectural) styles are not a part of cultural or architectural tradition in Macedonia. They present a falsified past, invention of past and historical artifacts where there are not any. Their aim is to *imagine* a community on false (and invented) grounds.

This project aims to create new national identity or, to reveal “the true Macedonian national identity” to the nowadays Macedonians but also to the world, an identity that for so long, as officials state, was suppressed, contested or forbidden. For that matter, the power elites are reaching for nationalist

4 Ibid.

practices and cultural politics. As Anthony D. Smith points out, nationalism is neither only a matter of ideology, nor only a form of politics. Nationalism must be treated as a cultural phenomenon also.⁵ Therefore, nationalism is primarily a cultural doctrine or a political ideology with cultural doctrine at its core. All the elements usually present in the process of nation-building, are present in Macedonia's peculiar case. The process of rewriting history, erection of new monuments, usage of history, especially the cult of the Golden Age as a return to the glorious past through series of myths, introduction of new ceremonies, usage of symbols such as flags etc, are all evident in these past years.⁶ To borrow the words from Benedict Anderson:

“Nationality, or, as one might prefer to put it in view of that word's multiple significations, nation-ness, as well as nationalism, are *cultural artefacts* of particular kind. To understand them properly we need to consider carefully how they have come into historical being, in what way their meanings have changed over time, and why, today, they command such a profound emotional legitimacy.”⁷

So, how does this new project “narrates the nation”? By building new national space, concentrated in the center of its capital, Skopje, embodied in the 15 meters high statue of Alexander the Great, erected as a symbol of Macedonian's *axis mundi*, the point from which the history of the nation starts and towards which everything should gravitate.

But what about the people who lived this not-so-distant past? Who were born, raised, married in a country that defined itself as part of a bigger community of culturally similar peoples, with shared values, traditions, customs? Those who identified themselves as Yugoslavs that shared a supranational identity and space and still do not identify themselves within the frames of this new imposed identity and collective identification? Those who are against this new identity politics are marked as traitors, enemies of the Macedonians and Macedonian state, communists, atheists (the new cultural policy is deeply connected with the religious orthodox identity, so the atheists are by definition communists, traitors and *vice versa*).

Media memory or media as memory agents

Why use media as an instrument to analyze the politics of remembrance of the Yugoslav past? The answer is straightforward – media serve as memory or mnemonic agents. Especially when it comes to publicly owned broadcasters,

5 Anthony D. Smith, *National Identity* (London: Penguin Books, 1991), 7.

6 See also the latest policy study from the Institute of Social Sciences and Humanities in Skopje: *Who owns Alexander the Great: A question upon which EU enlargement relies*, issued in November 2013. The analysis can be accessed here: <http://isshs.edu.mk/index.php?newsinfo=96>.

7 Бенедикт Андерсон, *Измислени заедници* (Скопје: Култура, 1991), 4.

where the state is directly involved all the way down from media councils and advisory boards to the lower levels of decision makers such as program directors. State-funded channels are regarded as a part of the state's agency because through the nomination of board members, the powerholders find a way to constantly intervene in the decisions regarding agenda setting. But in this text we will not analyze the news and the informational programs, but the original program and broadcasts produced by the national broadcaster (MRT). The actual law for broadcasting strictly instructs that all national media (state and privately owned) must produce their own programs, in Macedonian language, and in the amount of at least 30% of the entire broadcasted program. The media in Macedonia started doing this in late 2011. But what grabs one's attention at a first glance is the type of the produced programs. Almost all of the new documentaries are about the past, and especially about history before the Second World War. They focus either on the ancient past of the Macedonians, or on the revolutionary past under the Ottoman rule. The Yugoslav past seems to be erased from the public media memory.

Public service broadcasting law and regulations

When it comes to the public service broadcasters, there are laws and regulations that apply specifically to them. As a candidate country for the EU, Macedonia has harmonized its laws with the European media policy as part of the association process. According to these regulations, the public service broadcaster needs to act in accordance with the following core principles: universality, diversity, independence, distinctiveness and quality. In order to be of service to all citizens equally, regardless of their national, ethnical, racial and cultural background, or their political views, the public broadcaster must produce programs that will have a cohesive function, that will guarantee freedom of expression, retain independence from any political or economic power center, and that will nurture media pluralism and diversity. The European media policy is founded on the concept of public interest in the media sphere, associated with "good governance" and "effective citizen participation", assuming participation of informed citizens, which simultaneously implies a free circulation of plentitude of different, opposing points of view and access of the citizens to the media.⁸ That way the public service broadcaster will serve its role as the primary arena for political and cultural communication. The public interest should be the utmost principle the Macedonian Radio Television should be ruled and guided by.

8 Snezana Trpevska et al. *Analysis of the Public broadcasting in the Republic of Macedonia in the Context of European Media Policy*, http://www.vs.edu.mk/attachments/1134_2ANALYSIS_of_the_Public_Broadcasting_in_the_Republic_of_Macedonia_in_the_Context_of_the_European_Media_Policy.pdf.

But an analysis dating from 2010⁹ that examined the actual situation with the public service broadcaster concluded that the implementation of the European media policy is not taking place on the TV screens. The key rules under which MRT should act are not respected at any level. For example, the principle of independence from outside sources, which implies equal representation of different and opposing views, societal actors, parties and interest groups, is brutally broken. Advisory Board, the Board of Directors and the Board of Program Directors are all stuffed with people close to the ruling party, who are thus not free from influence from the centers of power (the government, the parliament, the political parties). Three years after this report, things have only worsened, and the freedom of the media is one of the main concerns of the European Union and a big issue in the reports regarding the advancement of Macedonian EU integration process.¹⁰

Recent “resurrection” of the public service broadcaster, when it underwent a deep transformation that involved a new program scheme, was meant to bring the station closer to the viewers, and enable it to become the most watched TV station. The main criticism of the “old” MRT was that it was not producing its own programs, and was not taking care of the nourishment of the cultural and the national spirit. After the transformation, this line of criticism prompted MRT to move in an extreme direction. More than ever before, the public broadcaster is producing programs and documentaries, but these newly produced broadcasts are almost exclusively representing the views, ideology, cultural and national politics of the ruling VMRO-DPMNE. What is evident so far is a hyperproduction of historical documentaries and shows that narrate the history of Macedonia and the Macedonians, the content of which reflects the tendency of antiquization of the past and of tracing the lineage of the Macedonians as the direct descendants of Alexander the Great and of the ancient Macedonia. Thus far the number of produced documentaries is 20-25,¹¹ but having in mind that most of them are made as serials, the number of episodes is approaching the total number of 100, with approximate duration of 45-60 minutes per episode.

Why documentaries matter?

Unlike feature films, the documentaries are “burdened” with a certain authority. We assume that what we see is exactly how it was. Documentary

9 Ibid.

10 An overview of the news covering EU representative Richard Howitt’s latest visit in Macedonia via *Time.mk* news aggregator: <http://www.time.mk/c/1c5a890143/hovit-ja-skenira-sostojbata-vo-makedonija-po-izvestajot-na-ek.html>

11 The list of produced documentaries is constantly enlarging, as the new documentaries are still being produced and broadcasted.

films, by their nature, imply that in order to show things as they are/were, the director and the production team conducted research, consulted professionals and experts, and so forth. This is especially the case when it comes to documentaries dealing with past events and history. In communication theory, what matters in the documentaries is the role of the variable *communicator* (the source of the message, the one who is communicating the message); the key aspect in the efficacy in the communication process is the credibility and trustworthiness of the communicator. The expertise implies assumption that the communicator has the ability to give the relevant information for the subject and the trustworthiness that the communicator will tell the truth. So, why these newly produced documentaries by the state-owned broadcaster matter? Because by broadcasting them, by presenting the “official” history, the media is creating (or at least acts with the intention to create) a common, national memory with the intention to “show” before our very eyes how that History looks like, and insisting that this is the official and the only approved history. MRT in this case, plays the role of a cultural and ideological center; it has the central position in the process of establishing and shaping collective memory. The audience can see documentaries as didactic and plausible stories about the past¹² aiming at a sensation of objective realism about the past. It has to be stated that the format of the most of the documentaries is a mixed format – half played by actors to reconstruct the events, supported by the factual statements of the historians and other experts. Thus, their role is to give credibility to the stated and to present it as the official, accredited truth.

Media operate as memory agents; they shape the preferred version of the past. Media productions especially function as some kind of archive of the mediated past, history and collective memory. The corpus of newly produced documentaries can be seen as media-based documentation of the past. Why are these documentaries so important and why is so much money and effort put into producing them? In accordance with the actual cultural politics they serve as a tool in the process of remaking national identity. Using this mass media channel seems like the easiest and the quickest way to broadcast the message (the official history) about the real identity and origin of the Macedonians. Just like ceremonial commemorations, monuments, rituals and alike, media production serves the role of setting boundaries that will differentiate and firmly distinct our group from the outsiders, and play an active role in this process of shaping and reshaping the past: “The concept of collective memory rests upon the assumption that every social group develops a memory of its past; a memory that emphasizes its uniqueness and allow it to

12 Jose Carlos R. Laffond, “Televising the Sixties in Spain: Memories and Historical Constructions,” in: *On Media Memory*, ed. Motti Neiger et al, 175 (Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011).

preserve its self-image and pass it on to the next generations”¹³

But what is the nature of the collective memory? Collective memory is a socio-political construct, and it cannot be considered as evidence of the authenticity of a shared past. Rather, collective memory consists of versions of the past, carefully selected and dosed by a given community (or particular agents in that community) in order to suit the needs of those in power and “advance its goals and serve its self-perception. Such memory is defined and negotiated through changing socio-political power circumstances and agendas”¹⁴. So, for these memories to serve the role of boundaries enabling the members to define group membership and to reaffirm the group’s core convictions, collective memory has to be concretized through physical structures and cultural artifacts, such as monuments, historical museums, educational system, renaming of the streets, documentaries etc. In the process of selection of past events in order to construct a narrative of the past, the facts of the past are led by their “usefulness”, the ones that fit the larger master narratives and suit current needs: “The selection/construction process of shaping collective memory is ongoing and it involves political, cultural and sociological confrontations, as different interpreters compete over the place of their reading of the past in the public arena”¹⁵

Normatively speaking, media should provide a public arena for various agents who wish to influence the ways in which collective pasts are narrated and understood. But, when it comes to Macedonia, the case is rather different and unique. Although the law clearly states that 30% of all broadcasted program should be of national production, the privately owned national TV stations do not have the financial means to produce expensive programs so they fulfill the criteria by synchronizing Turkish soaps operas. The only TV station that has the resources to produce program is the state-owned broadcaster. So, when no other TV station produces documentaries, the only voice to be heard is that of the power holders, through the state-owned TV shows. So the idea that media provide arena for various perspectives, actors and agents is not the case in the Macedonia. Another thing important in this case is that the Government is the main and the biggest marketer in Macedonia, so all the national TV stations are “surviving” thanks to governments commercials and almost none of these TV stations would like to mess with the government and its’ official statements and politics.¹⁶

So, the representation of the national and cultural identity proposed by the programs of the stated-owned MRTV, in absence of other, opposing or

13 Motti Neiger et al, “Editors’ Introduction,” in: *On media memory*, 4.

14 Ibid., 5.

15 Ibid., 7.

16 “Vlada Makedonije godišnje troši 20 miliona evra na oglase,” *Tanjug*. <http://www.tanjugbiz.rs/vest/4064/Vlada-Makedonije-godisnje-trosi-20-miliona-evra-na-ogljase>.

different versions, representations and voices, becomes the dominant public memory about the nation. It is an example of the importance of popular television narrative in the circulation and updating of national conscience. We shape our national, cultural and eventually our individual identity through the collective memories. And media-mediated historical narratives about the past help shape collective memories through media memory agenda setting, through setting the frequency of use (showing/screening) of particular past events, through making them visible (and others invisible). If particular historical events are not on the screen, they do not exist. If something is broadcasted, then it means that it is important; if it is not broadcasted than it has no importance whatsoever. By gradually setting them aside, not broadcasting them, the things invisible/absent from the screen, are disappearing from the public scene and collective memory. Collective memory is “inherently mediated phenomenon”¹⁷ and there can be no collective memory without public articulation.

Media memory agenda setting is a powerful way to influence collective memory – by highlighting or marginalizing the memory of specific events, like the recent Yugoslav past. This is particularly important in the case of past events that have acquired certain political meaning over time. For instance, in the Macedonian context the ruling party and its supporters are using the derogative term “комуњари” (“the commies”) for the supporters of the biggest opposition party Social Democratic Union of Macedonia (SDUM), the direct successor of the Communist Party in Macedonia. What is present in the discourse of the daily public announcements and the political speeches of the ruling VMRO-DPMNE is the connection of the Yugoslav past with SDUM, their direct political opponents. After the dissolution of SFRY, SDUM ruled for almost 15 years, with the exception of a single mandate of VMRO-DPMNE from 1998 to 2002. While understanding how events are remembered is crucial, much ideological power lies in the mere question of which questions are salient on the memory agenda and which are forgotten.

Victims, martyrs and traitors

How are the new documentaries narrating the Macedonian past? How the Yugoslav past is narrated? Is it present or absent? Just by looking at the titles it is clear that we are talking about the absence of the Yugoslav past and history. But because even the absence is also a sign, I will analyze this absence of the shared Yugoslav past in the recent TV production. By employing textual analysis, I am paying close attention to how this past is absent, and when present, how it is narrated.

If the title of the documentaries is a semantic core that summarizes the

17 Ibid., 3.

entity and acts as a powerful aggregator of meaning and emotional response, all of the so far produced documentaries insinuate the unrecognized and contested identity of the Macedonians. The title aims to communicate the general idea, to inform the audience of what they are about to see. On the other hand, the title is rich in meanings, not just the literal meaning, but it is also a bearer of an emotional meaning, has a goal to cause a reaction in the viewer, to intrigue the viewer and make him watch. If the title is not the name of the historical personality the documentary is about, it is paradigmatic that most of the titles are centered around the discourses of victims, tragic heroism, outer enemies, suffering and treason. To name just few of the titles: *Sworn for Macedonia*, *One century of exile*, *The Adamantines*, *Victims of the Communism*¹⁸ etc. In a historical perspective, what these titles want to depict is a past where Macedonians were the victims of history and geopolitical power games, but at the same time were relentlessly defending the Macedonian cause, sacrificing their own life. There is a grain of truth here. Macedonia was under the Ottoman rule for five centuries, and after the Balkan Wars and the Bucharest Treaty, parts of Macedonia that geographically, and arguably ethnically, belonged to it were given to the neighboring countries. But that is not the core question we are dealing with here. The history of Macedonia and the Balkans in general is so complex and interwoven that Churchill was right when he said the “the Balkans produce more history than they can consume”.

The major historical documentaries produced by the public service broadcaster, are serials of 10 to 30 episodes, focusing on different periods of the past. *Macedonia in the Antiquity*, *Macedonia through History*, *Macedonia under the Ottoman Rule* and *Twenty years of Macedonian independence* are the centerpieces and the largest productions. *The Internal Macedonian Revolutionary Organization* (the name of the historic precedents of the ruling VMRO-DMPNE) and *Victims of Communism* are also structured in series with 7-10 episodes each. Another series worth mentioning is the *Testimonies*, a series where exiled Macedonians from Aegean Macedonia,¹⁹ direct survivors and their closest family members, narrate their experiences, struggle and the lack of resolution of the Aegean question before Yugoslavia's breakup. Other titles include almost every important figure in the Macedonian Revolutionary Organization (one of the names of IMRO, in the foundering phase of the organization): *Dame Gruev*, *Pavel Shatev*, *Hristo Tatarchev*, *Kuzman Josifovski – Pitu*, *Ivan Hadzi Hokolov*, *Anton Dimitrov*, *Hristo Batandziev* and the actor *Risto Shishkov*. Except for Shishkov, all these people were leaders and on high positions in MRO/IMRO and were active participants in the struggle for free, autonomous and independent Macedonia, first in the Ilinden Uprising against

18 The index of all titles and broadcasts is at the end of the text.

19 A part of the historical region of Macedonia that after the Bucharest Treaty of 1913 was awarded to Greece and had a large population of Slavic-speaking Orthodox Christians.

the Turks (1903) and later in the Balkan Wars.

Another paradigmatic example is the section describing the series, visible on the official website of the Macedonian Television as well as in the TV announcements. Here, once again the discourse about the final revelation of the contested truth about the Macedonian identity is present. In the announcement for the documentary in two parts, *Macedonia in the Antiquity*, it is said that this documentary feature tells the truth about “The Macedonian state from its earliest beginnings. A documentary in which you can discover the truth about the origin of the ancient Macedonian state”. Although it is famously problematic to talk about nation states before the 19th century, another documentary, *Macedonia through history*, a series in 33 episodes, is described as “testimony of the Macedonian state from 323 AD to 19th century”.²⁰ *One century of Exile* – the description says that

“this documentary is about the systematic genocide against the Macedonians from the occupied territories in the last 100 years, with an ultimate goal to make Macedonians give up their motherland, their own name and history and to vanish off the face of the earth as a nation. Tragic testimony of the fatal fate of hundreds of thousands Macedonian, victims of the European clash for dominance over Macedonian peninsula.”²¹

What can we learn about the past from the newly-produced documentaries? In the documentaries about the historical figures, they are depicted and presented as real patriots and martyrs, because of their political views and struggle for independent Macedonia. Such are the cases of Hristo Tatrchev, Kuzman Josifovski – Pitu, actor Risto Shishkov and many others. They were victims of the Yugoslav system, they were followed by the communist secret police UDBA and either ended up in prison where they eventually died, or were forced into exile. They were in conflict with the Macedonian and Yugoslav communist authorities and were declared enemies of the state, as they proclaimed that Macedonia once again is a victim, not allowed to declare its own independence, and that especially after the Informbiro period the Macedonian communists (and the Partisans) had let down the Macedonian cause. Within the Yugoslav federation for the first time in history the Macedonians were recognized as a nation, with its own culture and language, but in the current official narrative these achievements are overlooked. In the MRT’s documentaries the period of the National Liberation War and the Partisan movement is also shown as a movement for Macedonian Liberation from all oppressors. Its final goal is said to have been Macedonia as an independent state, not in a federation with the other Yugoslav nations.

20 The full list of episodes can be watched on the YouTube channel entitled *Macedonian History* on the following link: <http://www.youtube.com/playlist?list=PL8EC4A90F79789C1D>

21 The descriptions can be accessed on the official website of MRT: <http://www.mtv.com.mk>.

The most distinctive is the case of the actor Risto Shishkov, a doyen of the Macedonian theater and film, who ended up in jail after being accused of insulting Serbian and Croatian actors, as well as Josip Broz – Tito. He was found guilty as a Macedonian nationalist, chauvinist and separatist. Part of the reasons why a documentary is made about him, beside the fact that he really was an important figure in the contemporary Macedonian culture, is the fact that he was an Aegean Macedonian. The present government is especially interested in their faith because of their exile after the Civil War in Greece from 1946 to 1949, and the perceived failure of the Yugoslav Communist authorities to undertake more decisive action to protect this population.

The *victim* discourse is also present in the documentary serial entitled *Victims of the Communism*. The official description of the TV serial says that this is

“a documentary film dedicated to the Macedonian victims of the communism. Exclusive, tragic and shocking testimonies of the witnesses of the period contested and hidden from the public sight, with the archival footages from the period. Find out about the people that sacrificed their lives for the ideal of free and independent Macedonia.”

In seven episodes, the serial tells the story about the Macedonian autonomist and separatist movement, about the court processes against the pro-Macedonian movement, and about the individuals and groups jailed for the idea of IMRO and united and independent Macedonia.

From the analysis conducted so far, it seems that in those very few shots talking about Yugoslavia, the Yugoslav past is presented in negative light. The Yugoslav past is regarded as a mistake and is not what the Macedonians are said to have always dreamt of – *an independent republic in its full ethnical and geographical borders*. In many of the documentaries when experts elaborate what were all these revolutionaries fighting about, the above stated phrase is one of the most repeated: when talking about revolutionaries that also fought in WWII, when talking about the Aegean refugees, when talking about the historical VMRO, when talking about the actor Risto Shishkov.

Even when the documentaries are dealing with historical figures that took active participation in the National Liberation War during the World War Two, such as Kuzman Josifovski – Pitu, who was one of the most eminent representatives of the Communist Party in Macedonia, they are still depicted as victims. The reason is that, as the documentary suggests, they were fighting for the independent, united and democratic Republic of Macedonia. The historiographical notes say that Tito demanded that Pitu be removed from the initiative council of the Anti-fascist Assembly for the National Liberation of Macedonia (ASNOM) because of Pitu's insistence on united and independent Macedonia that would include not just the main part, “the Vardar Macedonia”, but also the parts under the rule of Bulgaria and Greece. This plan was not

in the accordance with the Yugoslav communists' ideas for resolving the Macedonian question.²² What is also stated here is that during the WWII, the Macedonian communists' aspiration for independent Macedonia was different from greater-Serbian and Bulgarian plans and politics, and not in line with the Yugoslav platform for a federation of Balkan states. Instead it was in line with the oft-repeated goal of Macedonia as united country in its full ethnical and geographical boundaries.

Similar is the case of Hristo Tatarchev and Pavel Shatev – both of them were active during the WWII, but later were proclaimed traitors and enemies of the Yugoslav state. Pavel Shatev was the first Minister of Justice in the post-WWII Macedonia, but after the Resolution of the Informbiro, he was proclaimed an “enemy of the state”, because of his conviction that the Yugoslav Federation has done nothing to resolve the Macedonian question, and that the Central Committee of the Yugoslav Communist Party has not approached the problem in a way that would enable unification of all the Macedonians in one state, so that the united Macedonia could then become a part of the Balkan communist federation. Likewise, Macedonian revolutionary Hristo Tatrchev, one of the founders of Macedonian Revolutionary Organization, active in the Ilinden Uprising and in the Balkan Wars, returned to Macedonia after the liberation in 1944, but was soon forced back into the exile because of his previous activities.

This discourse of victimhood and heroism, the sacrifice for a better future, led by the sacred idea of an autonomous and independent Macedonia is a discourse present in the official statements of the Prime Minister Nikola Gruevski and the President of the State Gjorge Ivanov. This is the official and increasingly present discourse from the highest officials when describing the situation Macedonia is currently in: a tragic victim of more powerful neighbors, a victim of the geopolitical strategies and power plays, with external (and internal) enemies everywhere, and the call for national unity and togetherness in reaching the national goals and aspirations. The EU and the NATO integration of Macedonia is “on the pause” until the name dispute with Greece is resolved. Five years in a row the European Commission is giving the recommendation that the accession negotiations between Macedonia and the EU should start, but no final date is set due to the Greek veto and lately due to the deteriorating independence of judiciary and media freedoms in the country. In the situation like this, it looks like the only thing left to do for the Macedonian authorities is to turn inwards, “strengthening the Macedonian unity and revealing the truth about the Macedonian identity”.

22 Statement by professor Violeta Ackoska from the documentary film *Kuzman Josifovski Pitu*.

Conclusion

Media act ideologically, they promote or prefer certain understanding of the world, disseminate particular meaning over others, serve more to some societal interests than to the others. This ideological effect of media can be discovered through the analysis of the textual structure of the messages they emit. The shift in the nationalist ideology we are witnessing in Macedonia is evident through the program scheme of public service broadcaster and its program policy. It forms a part of a broader ideological project that also includes the *Skopje 2014* project, renaming of the streets, rewriting the educational materials, etc. The media representation of national and cultural identity plays a major role in shaping the national and cultural identity by suppressing or favoring certain aspects of the past, that way shaping the media memory of the present generations, and the generations to be. With a new generation of adolescents, born after the dissolution of Yugoslavia, who do not share the Yugoslav past with their parents, grandparents or co-citizens only years older than them, the oblivion of the Yugoslav past and history seems like an understandable and logical possibility. With the systematic erasing of this not that distant history, the new generation of Macedonians will know only about their supposed ancient roots, but will have only a limited and ideologically painted grasp of what was happening in the second half of the 20th century.

What can be concluded from this short analysis (the corpus of newly produced documentaries is so enormous, that a proper, thorough analysis will require many more written pages) is that the Yugoslav past of Macedonia is absent from the screen. When present, it is represented in a negative manner, as a part of the history working against the interests and aspirations of the Macedonian people; historical figures connected with the Yugoslav past are depicted as victims of the system, tragic heroes and martyrs for a greater cause. It remains to be seen if this is just a transitory phenomenon, but having in mind the ongoing cultural politics of the Macedonian government, the odds that further documentaries dealing with the Yugoslav past in a more objective manner will be produced, seem minimal.

What is peculiar, also, is the absence of the voice and the image of the other nationalities from the screen. They seem invisible. There is no sign in these new broadcast that they even lived here. Did they take active participation in the depicted historical events? Not a single documentary is made about these

minorities.²³ What we witness here, in general, is the support and showing only of one side of the story – what is absent also is the voice of those who took active participation in the Partisan liberation movement and the National Liberation War; we cannot hear their testimonies, cannot see their side of the (hi)story, they are not given a voice and are not screened on the TV.

23 The second channel of the Macedonian Television is called MRT2, and it is a program service for the ethnic minorities, with shows and programs in their native language. I tried to find information about documentaries produced in the minorities' respective languages, but I could not find any, given the fact that there is no website for this channel. Although the trailer for the MRT's new production series for the season 2012-2013 stated that this trailer is for the production of the two channels, the recent TV guides for MRT2 list informational program, some entertainment shows and foreign TV production, while no documentary production is evident. See, for example, <https://grid.mk/tvprogram/23/mtv-2>. Finally, there is a third channel of MRT, called "Parliamentary channel" where the parliamentary sessions are live-broadcasted.

Index of documentaries:

- The Adamantines, Season 2 (Тврдокорни, сезона 2), 8 episodes
Pavel Shatev (Павел Шатев)
Risto Shishkov (Ристо Шишков)
Dr Hristo Tatarchev (д-р Христо Татарчев)
Macedonian in Antiquity (Македонија низ антиката), 2 episodes
20 years Macedonian independence (20 години македонска независност),
21 episodes
Macedonia through History (Македонија низ историјата), 8 episodes
Macedonia under Ottoman Rule (Македонија под османлиска власт), 8
episodes
Sworn for Macedonia (Заколнати за Македонија)
Interior Macedonian Revolutionary Organization (Внатрешна Македонска
Револуционерна Организација), 10 episodes
One century of Exile (Еден век прогонство), 6 episodes
Victims of Communism (Жртви на комунизмот), 7 episodes
Witnesses (Сведоци), 3 episodes
Todor Aleksandrov (Тодор Александров), 4 episodes
Kuzman Josifovski Pitu (Кузман Јосифовски Питу)
Dame Gruev (Даме Груев)
Ivan Hadzi Nikolov, Anton Dimitrov, Hristo Batandziev (Иван Хаџи Николов,
Антон Димитров, Христо Батанџиев).

References:

- Андерсон, Бенедикт. *Измислени заедници*. Скопје: Култура, 1998.
Čolović, Ivan. *Balkan - Teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2008.
Џордан, Глед, and Крис Ведон. *Културна политика*. Скопје: Темплум,
1999-2000.

- Laffond, Jose Carlos Rudea. "Televising the Sixties in Spain: Memories and Historical Constructions." in: *On Media Memory: collective media in new media age*, edited by Motti Neiger, Oren Mayers, and Eyal Zandberg, 174-179. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011.
- Neiger, Motti, Oren Mayers and Eyal Zandberg. "On Media Memory: Editors' introduction." in: *On media memory: collective memory in new media age*, edited by Motti Neiger, Oren Mayers, and Eyal Zandberg, 1-24. Hampshire: Palgrave Macmillan, 2011.
- Petkovska, Antoanela & Marija Dimitriovska. "Some tendencies of contemporary cultural politics in the republic of Macedonia." in: *Tradition, Modernization, Identities-The Traditional and the Modern in the culture of Serbian and the Balkan Nations*, 559-565. Niš: Faculty of philosophy – University of Niš Center for sociological research, 2012.
- Smith, Anthony D. *National Identity*. London: Penguin Books, 1998.
- Trpevska, Snezana, Ljubomir Jakimovski, Vesna Shopar, Biljana Petkovska, Zanita Trajkovska. *Analysis of the Public broadcasting in the Republic of Macedonia in the Context of European Media Policy*. http://www.vs.edu.mk/attachments/1134_2ANALYSIS_of_the_Public_Broadcasting_in_the_Republic_of_Macedonia_in_the_Context_of_the_European_Media_Policy.pdf
- Vangeli, Anastas. "Nation-building ancient Macedonian style: the origins and the effects of the so-called antiquization in Macedonia." *Nationalities Papers* 39 (2011): 13-32.
- "Vlada Makedonije godišnje troši 20 miliona evra na oglase." *Tanjug*, June 19, 2013. <http://www.tanjugbiz.rs/vest/4064/Vlada-Makedonije-godisnje-trosi-20-miliona-evra-na-oglas>.

Резиме

Ана Поп Стефанија

Емитовање Југославије – културна политика, медијско сећање и емитовање југословенске прошлости у Македонији

Кључне речи: културна политика, медијско сећање, емитовање, документарни филм, Југославија, Македонија, прошлост, историја.

Циљ текста је да размотри како је југословенска заједничка прошлост емитована у Македонији, двадесет и две године после распада Југославије. С тим у вези, истраживање је усмерено пре свега у правцу анализе медијске продукције македонског јавног сервиса, Македонске радио-телевизије (МРТ). Анализирајући најважније недавно произведене документарне филмове, текст настоји да покаже како се недавна промена културна политике и процес „(поновне) националне изградње“ може ишчитати из емитовања нових документарних програма и да установи у коликој је мери медијско сећање на југословенску прошлост присутно на македонској медијској сцени. На крају, текст нуди одговор на питање на који начин и у коликој мери недавно произведени медијски садржај доприносе политици сећања или заборављања југословенске прошлости.

Рад је примљен 31. октобра 2013, исправљен 9. децембра 2013. и прихваћен за објављивање 15. децембра 2013. године.

Исидора Станковић¹

Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за историју уметности
и Универзитет Paris 1, Panthéon-Sorbonne

прегледни рад
УДК 93/94(497.1):069

Милена Ђатовић²

Универзитет у Београду,
Филозофски факултет,
Одељење за историју уметности

Музеј и/или маузолеј? Сећања која Музеј историје Југославије чува

Апстракт: Главна идеја овог рада је проблематизација положаја Музеја историје Југославије, као музејске установе, и његове колекције, превасходно створене као вид репрезентације Јосипа Броза Тита, али потом постепено прошириване, те усмеравања делатности музеја на интерпретирање целокупног југословенског феномена. Међутим, с обзиром на то да данас, још увек, велики број посетилаца долази због Титовог маузолеја, Куће цвећа, те да музеј превасходно посећује као вид комеморације сопствених сећања, поставља се питање могућности интерпретирања феномена читаве Југославије, имајући у виду место на ком се овај музеј налази и његову колекцију, која је, ипак, највећим својим делом везана за Тита, иако музејски колектив тежи примени принципа савремене музеолошке праксе и позивању публике на критички став и константну дискусију.

Кључне речи: Сећање, Југославија, баптишење, Музеј историје Југославије, интерпретација, наслеђе.

Музеј историје Југославије у Београду данас чини комплекс грађевина у оквиру којих су: тзв. Стари музеј (који још увек чува и представља народу све поклоне које је Јосип Броз Тито добијао као председник Социјалистичке Федеративне Републике Југославије, како од „захвалног“ народа ове државе, тако и од бројних дипломата широм света), затим Кућа цвећа (место које данас представља гробно место

1 Студенткиња докторских студија, e-mail: isidora.s@live.com.

2 Студенткиња докторских студија, e-mail: gnjatovic.milena@gmail.com.

председника Јосипа Броза, од скоро и његове супруге Јованке), као и главни изложбени простор (у којем се на све савременије начине теже представити различити сегменти историје Југославије са једне стране, али и угостити многе иностране и изложбе других музеја из Србије). Под овим именом и са идејом да представи историју читаве југословенске државе, музеј постоји од 1996. године, међутим он и даље нема сталну поставку која би одговорила на нови назив. Музеј је настао спајањем Музеја револуције, Музеја народа и народности Југославије и Меморијалног центра Јосип Броз Тито. Колекција од више од 200 000 артефаката сведочи о „Титовој Југославији“ и њеном наслеђу: „Временски, просторно и садржински, сваки од музејских предмета је фрагмент Титове репрезентације у огледалу народа.“³

Ипак, назив „Музеј историје Југославије“ дат овом комплексу, његове запослене ставља пред изузетно велики изазов: Како на месту које се у јавном дискурсу локалног становништва и даље везује за сећање на Јосипа Броза, са колекцијом која такође велича овог владара и само један период земље којом је владао, понудити различите интерпретације како тог периода, тако и свих других „Југославија“ које су постојале и пре и после оне „Титове“?

Први део овог рада биће да, полазећи од теоријске основе процеса баштињења, који претпоставља делатност сваке музејске установе, с једне стране, те карактеристика тог процеса, којима се наглашава значај феномена памћења у оквиру студија културе, с друге, буду установљени односи између музеја, те различитих врста сећања која су похрањена у предметима прошлости које музеј чува. Прва врста сећања је у вези са сведоцима одређеног догађаја, који та сећања поседују, а друга су одвојена од сведока, те морају бити јасно интерпретирана. Поменуте различите врсте сећања би требало да имају свој посебни третман у оквиру музејских установа, а овладавањем њиховим карактеристикама би музеј, на неки начин, могао што више да се приближи својој дидактичкој улози подучавања о прошлости. Надаље, питања грађења нове музејске публике, али и задржавања оне раније, која је живела у време маршала Тита те и даље велича ову епоху, затим проблеми постојања и, условно речено, коришћења носталгије као и могућности интерпретације једног државног конструкта названог Југославија, те питања потенцијала колекције ове установе културе, биће постављена кроз рад.

3 Nenad Radić, „Jedan muzejski predmet kao metafora jugoslovenskog kulturnog nasleđa,“ u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, 126 (Beograd: Srpski genealoški centar: Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2012).

Улога памћења у музејској делатности

Процес памћења представља један од најважнијих феномена повезаних са проблемом баштињења (на првом месту, у домену похрањивања значења), памћења о одређеном периоду у предметима који ће у будућности, када тај период буде део прошлости, бити носиоци знања о овој епохи, њено сведочанство; надаље, препознавања сведочанствених потенцијала одређених трагова прошлости (истраживањем и откривањем различитих аспеката памћења, похрањених у те предмете или појаве, те њиховом актуелизацијом, односно, извлачењем у виду сећања⁴); такође, њиховог памћења као сведочанствених; те њиховог чувања и даљег преношења.⁵ Музеји представљају важне установе *patrimonium*-а. Њихова улога је да понуде знање о прошлости, односно, да памћење похрањено у предметима „декодирају“, пренесу га у сећање, и на крају представе људима. Дакле, музеј као баштинска установа треба да „оживи“ прошлост за нас. Треба да повеже неповезане информације о прошлости и да их постави на располагање „примаоцима“. У том чину, музеји прошлост на различите начине интерпретирају. Како би интерпретација била адекватна, она треба да буде понуђена у тоталности, те да се приближи што већој могућој објективности.⁶ Међутим, у овом контексту је релевантно питање шта радити у случају када су сведоци одређене прошлости још увек живи и имају своју интерпретацију те прошлости. Несумњиво је да сваки човек различито перцепира свет око себе, те се виђења одређене прошлости од стране једне групе људи који су заједно преживели одређени период могу у многоструки разликовати, иако имају одређене заједничке црте и подударности. Шта музеј у том случају треба да ради – несумњиво је да не може помирити мишљења свих сведока одређеног периода? Међутим, може тежити проширивању садржаја и укључивању различитих сведока у креирање различитих програма, те понудити више интерпретација, у нашем конкретном случају, Југославије.

С друге стране, можемо рећи да постоје и јасне заједничке црте сећања припадника одређене групе људи у односу на прошлост. Људе који данас посећују Музеј историје Југославије на посету усмерава лично

4 У овом контексту релевантно је направити појмовну дистинкцију између ова два феномена – памћење, како га дефинишу когнитивни психолози, односи се на регистровање и похрањивање садржаја до којих се дошло путем наших чула. Сећање, са друге стране, представља чин извлачења тих садржаја (који може бити свестан или несвестан), те њихове актуелизације, када запамћени садржаји постају поново доступни за различита коришћења.

5 Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању,“ *Крушевачки зборник* 11 (2005): 14-15.

6 *Ibid.*, 16-20.

сећање на Југославију и персонална укљученост у креирање памћења о Југославији. Они у музеј не иду да би неко Југославију интерпретирао за њих, већ да је се сами сете, те да се сете својих личних прошлости уз помоћ ње. Дакле, Музеј историје Југославије је музеј њихових живота, те представља и њихов музеј. Из тог разлога не постоји потреба за интерпретацијом каква би била у контексту прошлости, када живи сведоци не постоје, већ свест о врсти памћења и сећања која, кроз своје колекције, музеји користе, и креирање различитих могућности да различите врсте сећања представе као део сопственог посланства.

Различите врсте сећања које Музеј историје Југославије чува

Посматрајући идеје Јана и Алаиде Асман у контексту феномена које они називају комуникативним, односно, социјалним (друштвеним) памћењем, као и оним културним, може се закључити да постоје јасне разлике између „живих“, личних сећања, које особе имају на прошлост коју су сами преживели, било да су у том тренутку били припадници различитих група (у овом случају људи који су живели у Југославији), и са друге стране, памћења која су одвојена од „живих“ сведока – људи, те су интерпретирана од баштинара и извучена из одређених медија у виду сећања која морају бити посредована како би их појединци усвојили, зато што она немају везе са личним историјама појединаца.⁷ Дакле, прва врста памћења је директно повезана са индивидуом која је носилац сећања, а друга са одређеним предметима и појавама које су одвојене од личних сећања (релевантно је истаћи, ипак, да и предмети и појаве могу бити окидачи личног сећања и носиоци искуственог памћења). Међутим, овде је реч о преласку са аутобиографског сећања на оно које је посредовано спољашњим факторима.⁸

Када говоримо о комуникативном сећању, његово главно својство јесте чињеница да је оно последица заједничких искустава, сталне интеракције и просторне близине,⁹ те представља одређено искуство које особа дели са савременицима¹⁰ – посебна врста овог сећања је генерацијско сећање. А то је управо оно што контекст Југославије, као део прошлости, и даље одржава „живим“. Дакле, ово сећање одржавају активним сведоци одређеног догађаја. Ма колико да личност (односно, психолошко и социјално устројство индивидуе) усмерава човека да памти одређене ствари и да се њихових делова присећа, он углавном дели са својим савременицима свест о одређеним догађајима који

7 Jan Asman, *Kultura pamćenja* (Beograd: Prosveta, 2011), 49-56.

8 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 36-38.

9 Ibid., 24.

10 Jan Asman, *Kultura pamćenja*, 49.

су се одвили, а неретко и сличне ставове, поглед на свет, као и начине интерпретирања неких појава и сличне вредносне критеријуме. На тај начин, људи често допуњују своја сећања кроз интеракције са члановима одређене групе који такође поседују аутобиографска сећања у вези са истим догађајима, те појавама.¹¹

Међутим, управо због те могућности надопуњавања и несталности наших личних сећања, она често могу бити усмеравана путем различитих механизма. Такође, дужина трајања комуникативног памћења често не претрајава дуже од три међусобне интеракције, те саживота трију генерација. Ма колико да ова сећања могу бити подупирана одређеним спољашњим преносиоцима, када нестане носилац тих сећања, дакле, индивидуа, она све брже и брже нестају.¹²

Па ипак, како прошлост често опстаје, те у садашњици имамо информацију о њој, извесно је да се она на неки начин одржава и након њеног одвајања од индивидуе као носиоца. На тај начин долазимо до поменуте друге врсте сећања, према Алаиди и Јану Асману, културног. Њега одржавају и усмеравају посебни, углавном материјални, носиоци, као и тумачи. Без деловања и једних и других, ова сећања би давно ишчезла, те не би постала активна. Међутим, важну улогу, наравно, имају и „примаоци“ ове врсте сећања јер су, након што стручњаци (или баштинари уопштено) интерпретирају прошлост, управо они који су је примили, те запамтили, заслужни за њено даље преношење.¹³

Музеј као вид репрезентације Јосипа Броза Тита

Један од стубова југословенске социјалистичке идеологије било је грађење култа личности кроз константну репродукцију „спектакуларне“ слике Тита, председника Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Титова слика (Титов „имиц“), креиран је као „имиц“ политичара који се издигао из масе, али ипак наставио да има добар однос са народом. Као владар, националне али и интернационалне харизме, добијао је много поклона, како оних који су били резултат дипломатских протокола, тако и оних које му је народ Југославије даривао показујући своју посвећеност. Поклон председнику био је начин позиционирања у социјалистичку заједницу онога који поклања. Најзад, педесетих година двадесетог века настаје идеја о креирању простора у којем ће се чувати и приказивати сви маршалови поклони. Замишљено је да овај „музеј“ поклона буде изграђен уз председникову резиденцију. Тако је 1962. године конструисана зграда Музеја 25. мај, те дата Јосипу Брозу на

11 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, 23-26.

12 Ibid., 23-29.

13 Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, 20.

поклон од града Београда за седамдесети рођендан. Музеј је отворен 25. маја 1962. године. Мисија ове установе била је да сакупља, чува и излаже поклоне посвећене Маршалу и везане за његове политичке и друштвене активности, са нагласком на његов однос са грађанима, представницима политичког, индустријског и других радничких удружења везаних за социјалистички развој, борбу против колонијализма и ширење политике мирног саживота и борбе за мир у свету.¹⁴ Из наведеног се јасно види да је музеј основан као вид репрезентације Тита, као једна од његових пропагандних активности, што ће касније још више бити наглашено након његове смрти, када је он у оквиру овог комплекса и сахрањен.

С друге стране, истовремено је развијана идеја о креирању музеја који ће чувати успомену на револуцију и представити државу и антифашистичку политику. У Београду, Музеј револуције народа и народности Југославије основан је као федерална установа културе 1959. године. Колекција овог музеја касније ће бити у склопу данашњег Музеја историје Југославије.

Након смрти Јосипа Броза Тита 1980. године, сматрано је да је неопходно чувати сећање на допринос овог председника у развоју југословенског друштва, као и на његова постигнућа приликом позиционирања Југославије на светској политичкој сцени. Тако је креиран Меморијални центар Јосип Броз Тито, састављен од Музеја 25. мај, као и свих резиденцијалних објеката које је председник пре тога користио.¹⁵

Као посебан део овог комплекса истакнуто је Титово гробно место, Кућа цвећа, превасходно изграђена као његова зимска башта, место за одмор и разоноду.¹⁶ Међутим, по жељи самог Тита, у оквиру овог места он бива и сахрањен. Од тада, Кућа цвећа још више наглашава своју комеморативну функцију у прослављању култа личности Јосипа Броза, која само наставља да прати обрасце који су постојали и за време његовог председниковања. У наредним годинама, када се официјелна слика о Титу у контексту националног памћења буде преобличавала ка истицању његових негативних особина, маузолеј, ипак, остаје заслужан за одржавање броја посетилаца.

14 Мирјана Славковић, лични мејл ауторкама са прилогом Одлуке Народног одбора о оснивању Музеја 25. мај, из Архива Музеја историје Југославије, 4. јул 2013.

15 Mirjana Slavković, *Mediation of memory of socialist past – Dealing with nostalgia and politics of oblivion: Case study the Museum of Yugoslav History* (Belgrade: Master thesis University of Arts in Belgrade, 2010), 49-52.

16 Ibid., 46.

Маузолеј као носилац комуникативног сећања

„Свака култура ствара нешто што би се могло назвати њеном конективном структуром. Она делује повезујуће и то у две димензије: у социјалној и временској. Повезује људе са другим људима тако што као 'симболички' свет смисла ствара заједнички простор искуства, очекивања и делања и кроз своју везујућу и спајајућу снагу подстиче поверење и оријентацију“.¹⁷

Можемо рећи да оно што повезује људе који су живели у Југославији јесте проживљавање исте, заједничке прошлости и поседовање заједничког генерацијског памћења. Иако различити људи различито доживљавају свет око себе, па самим тим и прошлост, постоје, ипак, заједнички имениоци у вези са истим „симболичким светом смисла“, који опстају. Како Јан Асман даље истиче, кроз заједничко поновно проживљавање прошлости, која је такође заједничка, креира се осећај заједништва, те колективни идентитет, као и представа коју група има о себи, и коју њени чланови усвајају и преносе другима.¹⁸

Свака интересна група креира сопствену културу памћења и сећања како би свој идентитет ојачала, одржала и пренела.¹⁹ Око личности Јосипа Броза Тита је такође, као што је већ било поменуто, креирана одређена култура сећања у оквиру пропагандне делатности, која се базирала на величању његове владавине. Међутим, креирани су и бројни споменици и ритуали у оквиру ове културе, који су наставили да живе и након његове смрти.²⁰ Један од типичних примера стварања идеје заједништва биле су различите годишње манифестације, слетови, преношења штафета и прослава Дана младости.²¹ Све ове прославе стварале су осећај јединства, а самим тим припадности одређеној групи која има заједничку представу идентитета (управо је једна од најзначајнијих карактеристика одржавања колективног сећања репетитивност, која служи да би се различита сећања учврстила²²). Бројне штафете²³ постављене су касније у Кући цвећа, око Титовог гроба. Чак и данас, њихова улога је да подстакну идеју заједништва, нарочито

¹⁷ Jan Asman, *Kultura pamćenja*, 12.

¹⁸ Ibid., 12-13.

¹⁹ Ibid., 28.

²⁰ Mitja Velikonja, *Titostalgija* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2010), 16-19.

²¹ Veselinka Kastarović-Ristić, „Kontinuitet u diskontinuitetu: Telesne vežbe, sletovi, štafetne palice,“ u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, 141-158 (Beograd: Srpski genealoški centar : Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2012).

²² Alaida Asman, *Duga senka prošlosti* (Beograd: Biblioteka XX vek, 2011), 300-302.

²³ Nenad Radić, „Jedan muzejski predmet kao metafora jugoslovenskog kulturnog nasleđa,“ 135-137.

уколико се сложимо да су најчешћи посетиоци маузолеја, а вероватно још увек и самог музеја, људи који су некада живели у Југославији, и који још увек осећају одређене аспекте колективног идентитета који је Титова пропаганда годинама стварала.

Још једна од карактеристика људских сећања јесте да су нестална, те да је човек много више окренут заборављању него меморисању одређених садржаја.²⁴ Па ипак, како би спречили заборав, људи делањем стварају различите знакове, као што су споменици или ритуали. С друге стране, интересантно је становиште Јана Асмана, које би могло да буде у вези са аргументацијом будућег смањења броја посетилаца Титовог маузолеја (те ће бити потребно изградити навике због којих ће се посећивати Музеј историје Југославије као музеј, а не као вид комеморације сопствених сећања): „Пропаст етнија није последица физичког уништења, већ колективног и културног заборава“.²⁵ Идеја Југославије ће нестати са сведоцима који су у њој живели. Касније, она ће бити оживљавана када нека наредна група схвати да је управо тај део прошлости важан као наслеђе, важан пре свега за идентитет групе, или ће бити одржавана на нивоу културног сећања.

Данас посете маузолеју подстичу локалне групе Титових (сада већ остарелих) пионира, у чијим је идентитетима и сећањима Тито још увек жив.²⁶ Генерација ауторâ овог рада, која је рођена у Југославији и која представља трећу генерацију (уколико подразумевамо и наше бабе и деде) укључену у њено комуникативно сећање, нема разлога да се идентификује са идејама и сећањима Југославије – осим на нивоу очувања сећања својих родитеља и баба и деда.²⁷ Овај део прошлости, који није претерано повезан са нашим досадашњим животом, као и доминантним сећањима на прошлост која имамо, неће бити толико значајан, као што је, на пример, био нашим родитељима, да буде један од главних које бисмо пренели својој деци. Мало помало, жива сећања, односно, меморизација „сећања из прве руке“, нестаће, а Тито, Југославија, као и сам маузолеј ће прећи на ниво културног памћења. У том тренутку биће неопходно креирати јасну интерпретацију овог дела прошлости.

24 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, 67.

25 Jan Asman, *Kultura pamćenja*, 166.

26 Velikonja, *Titostalgija*, 97.

27 Великоња такође пише о годинама титосталгичара, сведочећи да су многи од њих били рођени и након Титове смрти. Међутим, он ту појаву дефинише као неоносталгију и однос ка „новоствореној прошлости“, а не оној која се заправо одиграла.

Ново име и нова улога музеја

Када говоримо о ре-креирању и мењању имена и намене овог места сећања, те данашњем функционисању музеја са једне, односно маузолеја Јосипа Броза Тита са друге стране, а у оквиру једне целине, важно је осврнути се на политичке и друштвене околности које су довеле до потребе за променама. Наиме, касне осамдесете и деведесете године ХХ века донеле су радикалне идеолошке промене. Пад Берлинског зида означио је крај комунизма у Европи, а у наредних неколико година све земље претходног Источног блока сусреле су се са великим политичким и економским променама. У Југославији су националистичке тенденције постале све присутније, а нова елита (која се у значајној мери састојала од некадашњих чланова комунистичке партије) променила је реторику и прихватила дискурс национализма и дуго негираних националистичких аспирација које су биле заробљене у форми мултинационалне социјалистичке Југославије. Некада обожавани председник, Јосип Броз Тито, постао је диктатор у јавним дискурсима свих пређашњих република, а идеологија братства и јединства је онда реинтерпретирана као репресивна и неистинита. Институција која је до тада имала мисију да чува успомену на Тита, Меморијални центар, више није сматрана важном, као ни институцијом од јавог интереса. Напротив, потпуно је изгубио престиж, многи запослени су отпуштени, а Музеј је од федералне, пао на одговорност градског већа.²⁸ О будућности овог места сећања организоване су многе дебате, да би на крају, тек 1996. године, влада донела одлуку о затварању Меморијалног центра и Музеја револуције, те оснивању Музеја историје Југославије.²⁹ Новоформирани музеј наследио је сав уметнички и културноисторијски садржај оба претходна музеја и три постојеће зграде.

Чињеница је да су многи аутори препознали стратегије преименовања (мењања имена) као врло значајне у публикавању и преобликовању колективног памћења, те су најупечатљивији примери ове стратегије нова имена улица, школа и градова дуж читаве Југославије. Случај Музеја историје Југославије и његовог оснивања спајањем две претходне институције, такође је пример ове политике. Ново име донело је

28 Mirjana Slavković, *Mediation of memory of socialist past*, 49-52.

29 Група коју је Влада формирала 1992. године састављена је од стручњака у области хуманистичких наука и музеологије, међу којима су и: Драгослав Срејовић, Дејан Медаковић, Војислав Ђурић, Бранко Петрановић, Ирина Суботић. Ова група, расправљајући о будућности Меморијалног центра Јосип Броз Тито, као и Музеја револуције, предложила је креирање Музеја историје Југославије састављеног од Белог двора, Старог здања, као и зграде Меморијалног центра ЈБТ и парка који обједињује овај комплекс. Предлог је тада био да Старо здање и Бели двор представе историју Југославије од њеног настанка 1918. до 1941. године, док би други простори и колекције били посвећени историји Југославије након 1941. године.

и нове обавезе и могућности за шире програмске оквири. Па ипак, меморијалност је, и поред промењеног имена, опстала. Нова визија и нова мисија позиционирале су музеј као „значајну, савремену, модерну и умрежену културну и туристичку дестинацију“ која комуницира с јавношћу кроз своју колекцију и уз помоћ модерних ресурса, константо подстичући дискусије о Југославији и Јосипу Брозу Титу.³⁰

Иако један од највећих изложбених простора и зграда под ауторитетом градског већа, овај Музеј је у периоду од 2001. до 2008. године угостио много изложби савремене уметности, дизајна, дипломских изложби студената Факултета примењених уметности, док истовремено није било очигледног напретка у развоју музеолошких концепата, као ни јасно видљиве програмске политике самог Музеја. Чињеница да је само 21 од укупно 86 изложби одржаних у овом музеју била аутономни пројекат ове институције указује на недостатак иницијативе. Истовремено, без јасног фокуса у одабиру, теме изложби кретале су се од кинеске бронзе, до шведског савременог дизајна.³¹

Ипак, 2007. године Музеј коначно постаје институција културе финансирана из државног буџета и добија нови тим запослених, ентузијастичан да прати тенденције нове музеологије. Међутим, и они сами сведоче да се често сусрећу, чак и данас, са проблематичношћу те позиције помирења нових музеолошких тенденција и интерпретирања Југославије, са једне стране и слике о Титу, са друге.

„Нови стари музеј“

Од 2009. године започет је пројекат „Нови стари музеј“, који је окупио стручњаке различитих професија са различитих делова Балкана, из бивших југословенских земаља, те су неке промене у менаџменту и програмској политици Музеја историје Југославије постале врло очигледне. Данас је ово друга по посећености дестинација у читавој Србији, са скоро сто хиљада посетилаца годишње (одмах након Калемегданске тврђаве), у којој би много туриста, али и локалног становништва вероватно требало да нађе одговор на питање шта Југославија јесте, или шта је она била, и шта овај музеј заправо жели да представи. Како Катарина Живановић, менаџер програма МИЈ истиче, сада је обавеза и свакодневна потреба ове установе да се реструктурира и промени како би испунила захтеве своје публике.³² Постоје два различита

30 Мирјана Славковић, лични мејл ауторкама са прилогом Годишњег извештаја Музеја историје Југославије за 1996. годину, из Архива Музеја историје Југославије, 4. јул 2013.

31 Mirjana Slavković, *Mediation of memory of socialist past*, 47.

32 Интервју ауторки са менаџерком програма МИЈ, Катарином Живановић, 2013.

типа публице која долази у овај музеј – она која се диви Титу и долази на његов гроб, као и она друга, која критички тражи одговоре на питања шта је то Југославија, по питању политичке, али и друштвене и приватне историје.

Када говоримо о менаџеру програма музеја, интересантно је приметити да је, заправо, Музеј историје Југославије један од првих државних музеја који уводи концепте нове музеологије³³ и нова радна места у претходних неколико година, тежећи раскиду са традиционалним начином функционисања музејске институције. Катарина Живановић види долазак особе из невладиног сектора за директора музеја 2008. године (друге Катарине Живановић која је била претходни директор МИЈ) као велики корак када је у питању нова, пројектно оријентисана логика, као и запошљавање много младих кустоса који ће имати ентузијазма и жеље за константном едукацијом и осавремењавањем својих знања.

Тако није случајно ни да је долазак новог директора у музеј праћен и новим логоом и целокупним визуелним идентитетом музеја у мају 2008. године. Лого је креирао један од најпознатијих савремених дизајнера, Мирко Илић, још 2005. године, те га поклатио музеју, али све до 2008. ова институција за све материјале користи стари лого креиран од стране Бранка Микелића. Лого Мирка Илића је минималистички и како дизајнер сам објашњава: „Три црте, три рецке, представљају три реинкарнације Југославије. Плава и црвена осим заставе, представљају двије особе у разговору, можда препирци, комунисту и не комунисту.“³⁴ Дакле, симболично значење овог логоа открива константну тежњу кустоса да направе баланс између титосталгије³⁵ и свих успомена које овај комплекс грађевина и музејска колекција чувају са једне, те борбе да одговоре на потребе новог имена и нове улоге ове институције с друге

33 Крајем седамдесетих година XX века у Француској, нова генерација прогресивних музеолога је редефинисала друштвену улогу музеја. Такође, крајем осамдесетих година истог века нова музеологија се појављује у Енглеској у вези са преиспитивањем едукативне и друштвене улоге музеја у послератном периоду. Постоје дистинкције англосаксонског концепта „*new museology*“ и француско-канадског концепта „*nouvelle muséologie*“ који инсистира на „*reappropriation du territoire, du patrimoine, pour l'autodéveloppement individuel et collectif*“: концепт музеја није стриктно повезан за зграду, установу, музеј може бити и јесте свуда у оквиру одређене територије. Нова музеологија која се прва појавила у Сједињеним Америчким Државама не третира музеј као установу која се, на неутралан начин, бави класификацијом, колекцијама и конзервацијом. Музеј представља, према тој новој перспективи, средство доступно друштву које треба да му помогне да одреди сопствени идентитет; његова улога је, дакле, да визуализује културу.

34 Ана Панић, лични мејл ауторкама са прилогом њеног интервјуа са дизајнером Мирком Илићем, 9. август 2013.

35 Mitja Velikonja, *Titostalgija*.

стране. Иако су корпоративне боје музеја плава, црвена и бела, може се рећи да она „комунистичка“ црвена и даље доминира пејзажом Музеја историје Југославије, чувајући успомену на Јосипа Броза Тита јаком и његову слику и даље живом.

Ипак, у музејској продавници постоје нови сувенири са мотивима неvezаним искључиво за слику Тита, већ мотиви Југославије пре Другог светског рата, свакодневног живота, као и предмети који приказују југословенски идентитет и упућују на живот у овој земљи. Чини се да су, како менаџерка програма Катарина Живановић објашњава, термини „баланс“ и „транзиција“ кључни за Музеј историје Југославије данас, имајући у виду његову разнородну публику, колекцију, ново име и тежње ка пракси нове музеологије, те грађење имица овог музеја и у виртуелном простору, као и ван његовог комплекса (кроз нове иницијативе кустоса попут пројекта „Бајскултура“ и обиласка социјалистичког архитектонског наслеђа Београда бициклима, затим инфо-киоск који открива историјат Југославије на врло савремен и интерактиван начин, као и дигитализовану колекцију фотографија насталих у некадашњој Југославији, а сада доступних на сајту музеја). Најзад, можда је и најтежи задатак управо покушај интерпретације идеје о земљи која више не постоји, интерпретације конструкта под именом Југославија.

„Југославија од почетка до краја“ – покушаји интерпретације Југославије

Алаида Асман наглашава да се са променом генерација, која наступа након периода од неких тридесет година, памћење неког друштва мења.³⁶ Интересантно је поменути, у овом контексту, да управо данас, негде око тридесет година након Титове смрти, када је и генерацијско сећање промењено, Музеј историје Југославије започиње са интерпретацијом Југославије – кроз идеју креирања сталне поставке. Па ипак, важно је запитати се за које посетиоце је та интерпретација стварана. Људи који су некада живели у Југославији су били незадовољни изложбом која је направљена као увод у креирање сталне поставке. С друге стране, млади су је доживели као превише збуњујућу. Интересантно је размислити о циљној публици, зато што су ове две доста широке групе, генерације, међусобно доста различите.

Јануара 2013. године скица за будућу сталну поставку је представљена у централном простору Музеја историје Југославије. Тим који је креирао изложбу састављен од стручњака из читавог

36 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, 27.

региона објашњава да њихова амбиција није била да представи једну енциклопедијску изложбу и укључи све аспекте друштвеног система Југославије, нити да представи сву постојећу документацију:

„Циљ изложбе је био да се створи простор који ће на модеран, атрактиван и објективан начин упознати посетиоце са једним од најзанимљивијих и најконтроверзнијих државотворних експеримената у XX веку у оквиру модуларне изложбе која ствара простор за додавање садржаја, мултиперспективност и укључивање посетилаца. [...] Идеја нам није била да хронолошки прикажемо след најважнијих догађаја, него да обрадимо неке важне феномене и елементе који су обележили државе и друштва на подручју које се током више од 70 година звало Југославија.“³⁷

Проблеми са којима се креативни тим, долазећи из различитих држава, бивших чланица Југославије, на челу са кустоскињом Аном Панић из МИЈ сусрео, били су многи. Ако изузмемо недостатак економских средстава за креирање технички напредније и интерактивније изложбе, свакако један од првих проблема био је: које материјале (предмете из колекције) користити у ове сврхе, када је 90% читавог музејског фондуза везано за Тита. Због тога је изложба сачињена од такозваних мета-музејских, односно секундарних музејских материјала, те је први коментар који се може наћи у евалуацији ове поставке тај да је представљено превише текста који нико није у стању да прочита у целости током посете.³⁸

Коауторка и главна кустоскиња, Ана Панић, објашњава да изложба представља десет југословенских феномена без било каквог хронолошког редоследа.³⁹ Различите тематске целине баве се питањима економије, режима и аспекта социјалног живота. Приказани су, такође, најпознатији догађаји значајни за историју Југославије, док су култура и уметност представљене фрагментарно, кроз, углавном, документарне ТВ серијале, а приватног живота свакодневице у Југославији готово да и нема представљеног на изложби.

Иако се интерпретација идеје о Југославији разликује од сегмента до сегмента, Катарина Живановић објашњава да кустоси, долазећи са различитих подручја бивше Југославије, нису могли направити компромисе око неких кључних аспеката југословенске историје, тако да су ови само изузети из остатка изложбе: „Наш следећи пројекат биће прављење изложбе од свега онога што коначно није ушло у Југославију од

37 Група аутора, увод у изложбу *Југославија од почетка до краја*, преузето са: <http://www.mij.rs/en/visit/exhibitions/69/yugoslavia-from-the-beginning-to-the-end.html>.

38 Интервју ауторки са кустоскињом изложбе *Југославија од почетка до краја*, Аном Панић, фебруар 2013.

39 Ibid.

почетка до краја“.⁴⁰ Ипак, проблем успостављања равнотеже између про Тито оријентисане и нове, млађе публике, као и странаца који долазе да добију објективне одговоре о конструкту названом Југославија, поново је био централан. Идеја јесте била критичко посматрање и давање више различитих интерпретација овог феномена, али кустоски тим је желео, како Ана Панић сугерише, да донекле избегне и искључи осећања носталгије.⁴¹ Међутим, поново долазимо до питања да ли је овако нешто могуће: уколико познајемо историју места на којем се музеј, па и ова изложба налазе, као и историју његове колекције, и уколико још увек нема толико велике историјске дистанце, те они који су живели у некој од изложених Југославија још увек могу дати своје мишљење о њој, да ли је онда могуће креирати дистанце, бити потпуно објективан и изузети осећај носталгије на месту на које народ и даље долази свом Маршалу и доноси цвеће на његов надгробни споменик? Један од коментара у књизи утисака је: „Потпуно сте убили идеју наше земље.“⁴² Ово није био први пут да запослени у музеју нису успели да успоставе равнотежу између публике која долази само да ходочасти Титу и оне заиста заинтересоване за изложбе: „Слична негирања Југоносталгије и непоштовање публике која долази у Титов маузолеј од стране новог менаџмента могла су се препознати у ранијем односу према прослави 25. маја, када нико од запослених није обратио много пажње на стотине посетилаца.“⁴³

Употреба постмодерне носталгије

„Дефинишем носталгију као комплексну, диференцирану и променљиву, емотивно набијену, лично или колективно, (не)инструментализовану причу која на бинаран начин велича романтизована изгубљена времена, људе, предмете, осећања, мирисе, догађаје, просторе, односе, вредности, политичке и друге системе, и истовремено – у оштром контрасту према мање вредној садашњости – жали због њиховог губитка“.⁴⁴

40 Интервју ауторки са менаџерком програма МИЈ, Катарином Живановић, јул 2013.

41 Интервју ауторки са кустоскињом изложбе *Југославија од почетка до краја*, Аном Панић, фебруар 2013.

42 Међутим, важно је поставити питање и у ком тренутку би посетиоци били задовољни, који су, сами по себи, југоносталгичари и титосталгичари – да ли би они једино били задовољни када би им се пласирала носталгија. Са друге стране, с обзиром на то и да се они међусобно доста разликују, питање би било и како би та носталгија изгледала.

43 Vesna Adić, *Невидљиви поклонци: Дан Младости 2011. у Музеју историје Југославије*, необјављен рад.

44 Mitja Velikonja, *Titostalgija*.

Слично неологизму „осталгија“, који се односи на недавно развијен осећај носталгије према Истоку, или такозваним „дрвеним носталгијама“ које су присутне у многим бившим комунистичким државама, Великоња развија термин „титосталгија“ и описује га као носталгичан дискурс развијен у вези са личношћу председника бивше Социјалистичке Федеративне Републике Југославије. Истраживачи ове појаве надаље препознају два типа носталгије: такозвану праву, реалну носталгију, која настаје као резултат искреног жаљења за прошлим временима, као и постмодерну носталгију, која је знатно ведрија, користи иронију и стратегију пачворка како би развила одређене тврдње. Док реалну носталгију можемо препознати у колективним посетама старих пионира Јосипу Брозу, овај други тип коришћења социјалистичких знакова и симбола значајно је посматрати као суштинске за разумевање њихове све веће популарности и статуса ретро шик симбола које је инсигнија социјализма имала.

Сходно томе, није чудно што се у музејској продавници, као и на изложби о дизајну у Југославији, али и у многим другим привременим поставкама, креира популарна и површно представљена икона Тита. Оваква слика продаје се странцима и млађој публици која вероватно не разуме, или чак не зна било коју релевантну чињеницу о овој историјској личности. Ипак, нови и савремен музејски имиџ са препознатљивим визуелним идентитетом представља паковање за још увек не потпуно јасан производ са, поново, сликом Тита која, најзад, још увек продаје највише улазница и присутна је и даље на скоро сваком сувениру. Винтиџ стил и естетика „инстант носталгије данашњице“, односно већ поменуте постмодерне носталгије, свеприсутне су и на разгледницама на којима се Тито појављује са Ернестом Че Геваром, мајицама са ворхолском естетиком Маршаловог лица, али и на старом папиру коришћеном као основни материјал за изложбу „Југославија од почетка до краја“.

С једне стране, млада и урбана популација, већ навикнута на овај изложбени простор током периода од 2001. до 2008. године, не може да разуме основну идеју Југославије, јер музејска колекција не може да одговори на потребе имена музеја. Не постоје музејски предмети који би пратили садашњу излагачку политику и потребе програма музеја. Говорећи о привлачењу нове и млађе публике, Катарина Живановић коментарише могуће лакше и разиграније употребе носталгије, као и модерну изложбену естетику, као оне које музеј тежи да избегне како би критички сагледао и нудио различите, али што објективније интерпретације Југословенског идентитета, независно од тога да ли се ради о презентацији колективног или индивидуалног идентитета.⁴⁵ Ипак, уколико излагачка политика тежи оштрој критици југоносталгије и

45 Интервју ауторки са менаџерком програма МИЈ, Катарином Живановић, јул 2013.

титосталгије, требало би да музејски програми све више буду посвећени теоријама конструисања идентитета, култа личности, те тенденцијама да се ове категорије демистификују.

Закључак

Сећања су често локализована у спољашњим „депоима“ који подржавају наше памћење.⁴⁶ Простор маузолеја, те самим тим и целокупног музеја, пошто су за сада они и идејно (у перцепцији посетилаца) неодојиви, функционише као својеврсно место сећања. Место на коме долази до актуелизације одређених сећања везаних за прошлост у којима та места посредују.⁴⁷ Дакле, реч је о посебној врсти ауре, која се, на пример, ствара на месту нечијег гробног места. Тако, у контакту са Титовим гробним местом, реч је о сећањима која су реактивирана приликом посетиоцевог контакта са првомајским штафетама које се на овом месту налазе. Надаље, у контакту са целокупним маузолејом посетилац се сећа Југославије, а то је управо и разлог његовог доласка. Место које представља маузолеј, посебно сам гроб и штафете, делују као истакнути знакови; знакови који упућују на особу, земљу, идеје, лична осећања, те колективне аспирације. Управо се у значењу баштинских предмета налази њихов сведочанствени потенцијал.

Међутим, један од најважнијих аспеката процеса баштињења јесте рецепција сведочанственог карактера. У тренутку посете, значење споменика, односно, целокупног комплекса Куће цвећа, препознају некадашњи Југословени, као што је већ било наглашено, вођени носталијом. Када та сећања нестану, када људи као носиоци трагова памћења не буду више присутни, предмети постају „неми сведоци“ прошлости,⁴⁸ док не почну да буду интерпретирани. У том тренутку музеји почињу да праве документе од тих, на први мах, „празних“⁴⁹ предмета. Последица, исход, процеса који се у музеју догађа јесте информација о прошлости коју посетилац са собом односи, а она представља одговор посетиоца, односно, његово разумевање сведочанственог карактера остатака прошлости.⁵⁰

Најзад, уместо закључка, радије бисмо поставиле питања: да ли је музеализација и објективна интерпретација (или објективне

46 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, 60-61.

47 Pierre Nora, „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire“, 12.

48 Alaida Asman, *Duga senka prošlosti*, 66.

49 Испражњених од личних сећања уз помоћ којих би могли лакше да буду везани за одређени контекст.

50 Драган Булатовић, „Баштинство или о незаборављању“, 18.

интерпретације) Југославије од почетка до краја њеног постојања могућа, када се узме у обзир све оно о чему је дискутовано у овом раду? Да ли је музеализација читаве југословенске идеје могућа у меморијалном комплексу који окупља слике из периода глорификације Титове владавине, док још увек постоје живи сведоци овога доба? Да ли је могуће данас изложити „историју једног од најинтересантнијих и најконтроверзнијих државотворних експеримената у двадесетом веку“?⁵¹

Иако Музеј историје Југославије креира имиџ новог, модерног музеја са препознатљивим и савременим визуелним идентитетом, младим и ентузијастичним запосленима који дају све од себе да иду у корак са тенденцијама нове музеологије и који позивају публику на дискусију и критичку опсервацију, место на којем се ова установа налази и даље је перцепирано као Титов гроб, док деведесет процената колекције указује на величанственост Маршала. Прича или, боље речено, слика, представа о целој Југославији, држави која је на Балканском полуострву постојала много година пре, али и након владавине Јосипа Броза, некако и даље остаје секундарна.

51 Група аутора, увод у изложбу *Југославија од почетка до краја*, преузето са: <http://www.mij.rs/en/visit/exhibitions/69/yugoslavia-from-the-beginning-to-the-end.html>.

Литература:

- Adić, Vesna. *Nevidljivi poklonici: Dan mladosti 2011. u Muzeju istorije Jugoslavije*, необјављен рад.
- Asman, Alaida. *Duga senka prošlosti*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2011.
- Asman, Jan. *Kultura pamćenja*. Beograd: Prosveta, 2011.
- Булатовић, Драган. „Баштинство или о незаборављању.“ *Крушевачки зборник* 11, 7-20, Крушевац, 2005.
- Група аутора, увод у изложбу *Југославија од почетка до краја*, преузето са: <http://www.mij.rs/en/visit/exhibitions/69/yugoslavia-from-the-beginning-to-the-end.html>, Београд: септембар 2013.
- Kastratović-Ristić, Veselinka. „Kontinuitet u diskontinuitetu: Telesne vežbe, sletovi, štafetne palice.“ u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, 141-158. Beograd: Srpski genealoški centar : Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2012.
- Nora, Pierre. „Between Memory and History: Les Lieux de Mémoire.“ *Representations* 26 (University of California, 1989): 7-25.
- Radić, Nenad. „Jedan muzejski predmet kao metafora jugoslovenskog kulturnog nasleđa.“ u: *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*, 125-139. Beograd: Srpski genealoški centar : Filozofski fakultet, Odeljenje za etnologiju i antropologiju, 2012.
- Slavković, Mirjana. *Mediation of memory of socialist past – Dealing with nostalgia and politics of oblivion: Case study the Museum of Yugoslav History*. Master thesis, University of Arts in Belgrade, Belgrade, 2010.
- Velikonja, Mitja. *Titostalgija*. Beograd: Biblioteka XX vek, 2010.

Summary

Museum and/or mausoleum? The memories that Museum of Yugoslav History stores

Keywords: memory, Yugoslavia, patrimonialization, Museum of Yugoslav History, heritage, interpretation.

The main area of interest in this paper is the possibility of the interpretation of the past in a museum, in the particular case the Museum of Yugoslav History, as well as the possibilities of this museum to follow the ideas of patrimonialization, on the one hand, and aspects of the New Museology, on the other, considering the existing collection and visitors who have their own memories regarding the Yugoslav past. Often, people come to “reactivate” their own, personal, memories at this place, which is not strange, because the museum itself was created at first as a representation of the president Josip Broz Tito, and later on, when Tito was buried inside the House of Flowers Mausoleum, the part of the museum complex, the museum became the prominent sign of the commemoration of him.

The first part of this paper is dedicated to the patrimonialization theory, as the main process regarding the museum’s work. Furthermore, the importance of the memory for that process is being recognised, as well as, the differentiation of the two kinds of memory, according to Jan and Aleida Assman – communicative and cultural. The first is related to the personal memories that the witnesses of some historical events share, and the second represents the detachment of the memories from the “living” witnesses, and their transference on the material carriers of the past. These two types of the memory will imply the difference in the determination of the target audience and different ways of the interpreting the past.

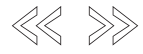
Second part of this paper is related to the history of the museum, founded in 1962 as a place to store and represent Tito’s numerous gifts. The museum was created as the part of the Tito’s propaganda wanting to emphasize his personality, alongside with other monuments, annual celebrations, etc.. The aim of this propaganda was to create the idea of the unity, that remained even after his death. Over the time the museum expands its work on the modern exhibition practises, interpretation of the Yugoslavia related to the concepts of the contemporary museology, however, the problem of the balancing between the two interpretations, the visitors who come to see the resting place of Josip Broz Tito, and the tourists and youth who seek the answers to the question what Yugoslavia was, still remains.

Finally, the questions of the interpretation of the Yugoslav past will be asked, mainly through the exhibition “Yugoslavia from the Beginning

to the End”, and its critics, from the visitors, but from the people who work in the museum as well, and were related to the creation of the exhibition. Furthermore, the problem of the nostalgia will be introduced and the various uses of it, as well as the “real” nostalgia related to the people who worship their former president, but the “postmodern” one as well, related to the pastiche and contemporary uses of the past.

Рад је примљен 30. октобра 2013, исправљен 23. децембра 2013. и прихваћен за објављивање 25. децембра 2013. године.

ЧЛАНЦИ

Халфорд Макиндер и Немачка: између узора и претње

Апстракт: *Веома утицајном британском географу Халфорду Макиндеру истраживачи су посветили неколико монографија. Међутим, упркос указаној пажњи контекст у коме је стварао остао је недовољно расветљен. Ослањајући се на постулате интелектуалне историје, овај рад има за циљ да постојећа знања о томе шта је Макиндер мислио обогати и одговором на питање зашто. Рад поставља тезу да кључ за разумевање развоја научних и политичких идеја Халфорда Макиндера лежи у 1) његовој забринутости за будућност Британске империје, 2) политици Немачког царства и деловању немачких научника, који су за њега представљали како позитиван пример, тако и опасност.*

Кључне речи: *Британска империја, Немачка, империјализам, географија, геополитика, Mitteleuropa, weltpolitik.*

Увод

Халфорд Макиндер (1861-1947) био је британски географ и политичар који је за живота оставио значајног трага, како у научном, тако и у политичком животу Велике Британије. Сматра се да је Макиндер један од утемељивача геополитике,² одиграо је пресудну улогу у формирању савремене британске географске науке, био је један од оснивача Универзитета у Редингу и Лондонске економске школе, у периоду од 1910. до 1922. године био је посланик у британском парламенту. Његов потпис стоји на бројним школским уџбеницима, научним расправама и монографијама. Макиндер је био и први човек који је освојио врх планине Кенија, а 1919/20. године био је и високи британски представник при команди „Белих“ снага у јужној Русији.

Иако током своје каријере није успео да се попне у сам врх британске политике, његова личност и идеје оставиле су значајног трага. Преко познанстава које је стицао током студија у Оксфорду, као

1 E-mail: vojcinovic_m@yahoo.com.

2 Gerry Kearns, *Geopolitics and Empire – The Legacy of Halford Mackinder* (Oxford: Oxford University Press, 2009), 3-4.

члан Краљевског географског друштва, као посланик у парламенту или као директор Лондонске економске школе, Макиндер је сарађивао са културном и политичком елитом Велике Британије. Његова образовна делатност, креирање наставних програма и уџбеника утицали су на схватања генерација британских ђака. Његово име није остало непознато ван Велике Британије. Да су много научили од Макиндера, тврдили су многи, између осталих Карл Хаусхофер³ и Карл Шмит⁴. Када је Џорџ Кенан⁵ дефинисао стратегију „обуздавања“ и када је говорио о „Континенталној сили која може да завлада Евроазијом“ и која би могла да се послужи „огромним ресурсима унутрашње Европе и Азије“, он није могао бити ближи Макиндеровим идејама.⁶ Када се по завршетку хладног рата поново дефинисала америчка спољна политика, Макиндер је опет био актуелан.⁷ Његове идеје одзвањају и у делу Велика шаховска табла Збигњева Бжежинског.⁸ Данас постоје две институције које раде под Макиндеровим именом: Макиндеров форум (*The Mackinder Forum*), који функционише у Сједињеним Америчким Државама,⁹ док на Лондонској економској школи постоји Макиндеров програм (*LSE Mackinder Programme for the Study of Long Wave Events*).¹⁰

Циљ овог рада је истраживање и разумевање утицаја немачких научника, немачке спољне и унутрашње политике, као и интерпретација тих политика у британском друштву на научно стваралаштво и политичке идеје Халфорда Макиндера. Овај рад поставља хипотезу да је главни друштвено-идејни оквир, који је суштински обележио Макиндеров радни век, контекст опадајућег царства, империје на заласку, који је најбоље описао Џозеф Чемберлен 1902. године: „Британија је уморни титан који посрће под превеликим теретом своје судбине“.¹¹ Трудићемо се да покажемо да је изузетно важна улога у овом процесу припадала Немачкој, чију је политику, науку и интелектуалце, Макиндер посматрао као узор али и као претњу.

-
- 3 Ibid., 15. Карл Хаусхофер (1869-1946), истакнути геополитичар међуратне Немачке. Током Другог светског рата Макиндер је оптуживан да је немачка агресивна политика базирана на његовим идејама. в: *Life Magazine*, 21. XII 1942, 106-111.
 - 4 Карл Шмит (1888-1985), немачки правник и политички теоретичар. в: Carl Smith, *The Nomos of the Earth* (New York: Telos Press Publishing, 2003), 37.
 - 5 Џорџ Кенан (1904-2005), амерички историчар и дипломата.
 - 6 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 25.
 - 7 Ibid., 7.
 - 8 Zbignjev Bžežinski, *Velika šahovksa tabla* (Podgorica: CID, 2001).
 - 9 „Goals“, <http://www.mackinderforum.org/front-page>
 - 10 „LSE Mackinder program for the study of long wave events“, <http://www2.lse.ac.uk/researchAndExpertise/units/mackinder/Home.aspx>
 - 11 Pol Kenedi, *Uspón i pad velikih sila: ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine* (Beograd: Službeni list SRJ, 2003), 261.

Управо у време када се са објављивањем првог тома мемоара Хенрија Кисинџера, 1979. године, геополитици као појму вратило вредносно неутрално значење,¹² појавиле су се и прве студије о лику и делу Халфорда Макиндера. До сада су објављене три монографије, један зборник радова и неколико расправа, чија је централна тема његов лик и дело. Услед чињенице да је имао веома богату и разноврсну каријеру, његово дело није било занимљиво само историчарима. Штавише, аутори који су писали о Макиндеру махом су по образовању били географи или политиколози, што је имало за последицу специфичан поглед на лик и дело истакнутог географа. Географи су били ти који су поново „открили“ Макиндера. Први истраживач који се бавио овом темом био је Брајан Блуе, британски политички географ, аутор незаобилазне биографије.¹³ Вилијам Хенри Паркер, такође географ, допринео је изучавању Макиндера још једном монографијом.¹⁴ Оно што је заједничко овим делима јесте то што они детаљно нуде одговор на питање шта је Макиндер чинио и мислио, али читалац остаје ускраћен за одговор на питање зашто. Најсвежију студију о Макиндеру објавио је Гери Кернс 2009. године.¹⁵ Ово веома интригантно дело, поредећи Макиндера са његовим савременицима, корисно је пре свега јер пажљиво објашњава његов однос према Британској империји. Постоји веома јака тенденција да се Макиндерове идеје истражују тако што ће се „проверити“ истинитост и применљивост његових геополитичких замисли, идеја и предвиђања. Иде се ка томе да се кроз призму Макиндерових идеја посматрају међународни односи у простору о коме Макиндер никада није писао, а које временски обухватају период који наступа и више од пола века након његове смрти.¹⁶ Овај приступ свој врхунац доживљава у покушају да се његове идеје примене и у свемиру.¹⁷

Чини се да постоји непопуњена бреша у истраживању дела Халфорда Макиндера. Овај чланак нема намеру да представи Макиндерову биографију кроз сумирање његових активности, нити да проверава тачност његових идеја. Допринос који овај рад покушава

12 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 23. Од избијања Другог светског рата геополитика је сматрана за искључиво немачки, нацистички концепт. в: Andrew Gyorgy, *Geopolitics: The New German Science* (Los Angeles: University of California Press, 1943).

13 Brian Blouet, *Halford Mackinder: A Biography* (College Station: Texas A&M University Press, 2010).

14 William Henry Parker, *Mackinder – Geography as an Aid to Statecraft* (Oxford: Oxford University Press, 1982).

15 Kearns, *Geopolitics and Empire*.

16 Peter Mayell, „Beyond the 'Outer Crescent': The Mackinder Century in New Zealand Geopolitics,“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 368-376.

17 Everett Carl Dolman, „The Geographical Pivot of Outer Space,“ in: *Global Geostrategy: Mackinder and the Defence of the West*, ed. Brian Blouet (New York: Frank Cass, 2005).

да пружи састоји се у покушају да се да одговор на питање који су то кључни утицаји који су одредили развој Макиндерових политичких, геополитичких и научних ставова, као и зашто су се промене које су се догодиле у његовим идејама десиле баш у једном одређеном тренутку, покушавајући притом да промене и развој његових идеја повежемо са утицајима немачке политике, као и са утицајима општег развоја англо-немачких односа. Ниједан до сада објављени рад није дотакао тему немачких утицаја у Макиндеровом стваралаштву, нити су се постојеће синтезе бавиле питањем настанка и развоја Макиндерових идеја. Неки од аутора који су се бавили његовим стваралаштвом тврдили су да је он „далеко испред свог времена“ и да „не може да се стави у контекст сопственог времена“.¹⁸ Овај рад полази од супротне тезе, да су идеје Халфорда Макиндера директно повезане са временом у коме је он живео и изазовима које је крај XIX и почетак XX века донео Великој Британији.

Немачка географија као узор

По завршетку студија Макиндер се придружио пројекту „Проширивање Оксфордског универзитета“.¹⁹ Циљ овог пројекта био је да се високо образовање приближи људима који нису имали могућности да га приуште.²⁰ Макиндерова предавања, мотивисана жељом да географију представи као нешто више од збира топонима и прича путника, била су добро посећена и оцењена. Вести о добром говорнику и географским темама стигле су и до Краљевског географског друштва,²¹ које је Макиндеру упутило позив да чланове друштва упозна са својим идејама о „новој географији“.²² Идеје које је Макиндер изнео пред Друштво 1887. године постале су институционални и интелектуални темељ савремене британске географске науке.²³ Његове нове идеје постепено су помериле област деловања географије, од теренског истраживања, ка геополитици и државништву.²⁴ Након његовог излагања Тајмс је писао да је пред Друштвом избор „да ли ће постати научно друштво или ће остати клуб заинтересованих за путничке приче“.²⁵ Макиндер је 1887. године постао професор географије на Оксфорду, први којег је Оксфорд

18 Parker, *Mackinder*, 162.

19 *Oxford University Extension Project*

20 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 43.

21 Royal Geographical Society.

22 *Ibid.*, 44; Blouet, *Halford Mackinder*, 30.

23 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 44.

24 Robert Stafford, „Exploration and Empire,“ in: *The Oxford History of the British Empire, Vol. V. Historiography*, ed. Robin Winks, 300 (Oxford: Oxford University Press, 1999).

25 Blouet, *Halford Mackinder*, 44.

имао још од почетка XVII века,²⁶ а 1899. године одиграо је кључну улогу у формирању Оксфордске географске школе.²⁷

У другој половини осамдесетих година, у време када је Макиндер приступио Краљевском географском друштву, унутар њега је већ постојала група која се залагала за промене у схватању саме науке, али и за увођење географије у наставу. Узор на који су се угледали била је Немачка.²⁸ Крајем осамдесетих година XIX века у Немачкој је постојало дванаест катедри за географију, а у Британији није било ниједне.²⁹ У зиму 1885/6. године Краљевско географско друштво отворило је изложбу о проучавању географије у Немачкој. Управо се на овој изложби Макиндер упознао са појединим члановима Друштва и чини се да је тек након ње почео да говори о „новој географији“.³⁰

Управо од времена када је изложио идеје о новој географији пред Краљевским географским друштвом могуће је пратити развој Макиндерових научних мисли. Истицао је да основни елемент нове географије мора бити узрочност. Залагао се за науку која ће разумети географске утицаје и зависност људи од окружења.³¹ Неколико година касније, Макиндер је признао да је узрочност у географију унео Александар фон Хумболт још почетком века.³² Тврдио је да тренутна „ирационална политичка географија“ представља само велику количину чињеница које треба меморисати.³³ Нова географија требало је да буде пре свега „практична“. На шта се практичност првенствено односи, види се у закључку текста који говори о доприносима нове географије. Макиндер је наводио искључиво војно-стратешке примере употребе географије. Географија је нудила разумевања простора, где су природне баријере, који су путеви евентуалних нападача и како одабрати право место за луку. Нова географија је требало да задовољи „практичне захтеве државника и трговаца, теоретске захтеве научника и интелектуалне захтеве учитеља“.³⁴

26 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 45, 40.

27 Ibid., 45.

28 Parker, *Mackinder*, 7.

29 Gerry Kearns, „The Political Pivot of Geography,“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 337.

30 Parker, *Mackinder*, 7.

31 Halford Mackinder, „On the Scope and Methods of Geography,“ *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* Vol. 9, No. 3 (1887): 143. Познаваоци развоја географије у овом тексту примећују видљиве Немачке утицаје. Parker, *Mackinder*, 109.

32 Halford Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ *The Geographical Journal* Vol. 6, No. 4 (1895): 371.

33 Mackinder, „On the Scope and Methods of Geography,“ 143.

34 Ibid., 158-159.

Макиндер је то писао у време када је пруска војска савршено демонстрирала предност коју доноси развитак географске науке. Британски географи су увидели да је Француско-пруски рат вођен колико оружјем, толико и картама.³⁵ Географија је била један од важнијих предмета на пруској војној академији.³⁶ Практичне последице развоја географије нису биле видљиве само Макиндеру. Када је почео са предавањима на Оксфорду имао је опозицију у виду „неколицине либерала“, који су му се супротставили тврдећи да „студије географије воде ка милитаризму и империјализму“.³⁷ Макиндер је и сам истицао да је географија имала важну улогу у пруским војним успесима,³⁸ а тврдио је и да истинско потомство немачког географа Карла Ритера представља управо генерација официра која је војевала 1866. и 1870-1871. године.³⁹ Правио је и паралелу између немачких географа Хумболта, Ритера, Бергхауса и Перта, с једне и Бизмарка, Молткеа старијег, фон Рона и Вилхелма I, с друге стране.⁴⁰

Макиндер је добро владао немачким језиком и проучавао је њихове географе и географску науку.⁴¹ На „синтетичком и филозофском“ нивоу британска наука, према Макиндеру, била је делеко испод стандарда немачких географа. Према његовом мишљењу, Немци су били специјализовани, са бројним катедрама и научним институцијама, док су британски географи били „осуђени на немачке карте“.⁴² Овај увид може се преликати и на опште стање високог образовања у Великој Британији. Сем Оксфорда и Кембриџа, где је образовање, по речима савременика, било у „апстрактној и антикварној форми“, у другим крајевима Велике Британије тешко се могло доћи до високог образовања уопште. Ситуација у Немачкој је била знатно другачија.⁴³ Средином века

35 Kearns, „The Political Pivot of Geography,“ 338.

36 Brian Hudson, „The New Geography and the New Imperialism 1870-1918,“ in: *Critical Geographies – A Collection of Readings*, eds. Harald Bauder and Salvatore Engel Di Mauro, 142 (Kolowna: Praxis Press, 2008).

37 Parker, *Mackinder*, 11.

38 Halford Mackinder, *The Rhine*, (London: Chatoo & Windus, 1908), 135.

39 Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ 371.

40 Ibid., 372. Карл Ритер (1779-1859), Александар Хумболт (1769-1859), Хајнрих Бергхаус (1797-1884) водећи немачки географи XIX века. Перт је презиме неколицине издавача који су се бавили штампањем географских атласа.

41 Brian Blouet, „Sir Halford Mackinder as British High Commisioner to South Russia 1919-1920,“ *The Geographical Journal* Vol. 142, No. 2 (1976): 229; Parker, *Mackinder*, 250.

42 Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ 367, 376: Макиндерова тврдња о картама није била симболична. Када је почео са предавањима на Оксфорду, услед апсолутног недостатка радног материјала, неопходне географске карте купљене су у Немачкој. Parker, *Mackinder*, 10.

43 Paul Kennedy, *The Rise of the Anglo German Antagonism* (New York: Humanity Books, 1988), 116.

ниједан професор са Оксфорда није мислио да је потребно да „човек од књиге“ зна немачки језик. Крајем века нико није био спреман да тако нешто каже.⁴⁴ Макиндер је указивањем на инфериорности британске географије само припадао низу интелектуалаца који су отворено говорили о надмоћи немачке науке.⁴⁵ Било да се говори о универзитетском или о основном образовању, Макиндер је веровао да се настава мора обогатити практичном применом и указивао је на немачки пример. Требало је оспособити децу да увиде карактеристике простора.⁴⁶ Као већ искусни географ залагао се и да географија буде „дисциплина империје“, „специјални начин и навика мишљења“, посебни „вид визуализације“.⁴⁷ Желео је да деца пејзаж почну посматрати попут војних команданата и да то умеће примене на размишљање о односима међу светским силама.⁴⁸

Макиндерови географски радови у највећем броју бавили су се политичком географијом.⁴⁹ Правац развоја политичке географије крајем XIX и почетком XX века трасирао је немачки географ Фридрих Рацел.⁵⁰ Социјалдарвинизам избија из свих Рацелових идеја. Веровао је да је свет структура моћи којом доминирају велике и растуће државе, укључене у бесконачну борбу. За њега је држава представљала жив организам који захтева територију и животни простор. Тако је и немачкој држави био неопходан простор, већи од тренутне немачке територије, који би служио као основ опстанка. Рацел је 1901. године у науку увео нов појам, животни простор – *lebensraum*.⁵¹ Животни простор је, по Рацелу, потребан свакој држави, јер „свака држава треба да се храни“.⁵²

Проучавање немачких антрополога и географа било је један од

44 Ibid., 110.

45 Ibid..

46 Halford Mackinder, „On Geography Teaching,“ *Science* Vol. 14, No. 358 (1889): 408-409.

47 *The Nineteenth Century Visual Culture Reader*, eds. Vanessa Schwartz and Jeannene Przyblyski, (New York: Routledge, 2004), 146.

48 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 163.

49 Данас се о Макиндеру најчешће говори као о „геополитичару“. Сам термин геополитика први је употребио шведски географ Рудолф Кјелен 1894. године. Термин је укључен у употребу на енглеском говорном подручју тек након Првог светског рата. Martin Jones, Rhys Jones, Michael Woods, *An Introduction to Political Geography* (London: Routledge, 2004), 5.

50 Geoffrey Parker, *Western Geopolitical Thought in Twentieth Century* (Worcester: Croom Helm, 1985), 11; Фридрих Рацел (1844-1904). Иако постоји конзензус да је Рацел оснивач политичке географије, данас се Макиндер и Рацел сматрају првом генерацијом политичких географа, в: John Agnew, *Making Political Geography* (London: Oxford University Press, 2002) 8, 13.

51 *Population Decline and Remaking of Great Power Politics*, eds. Suzan Yoshihara, Douglas Asyloa, (Dulles: Potomak Books, 2012), 64; Jones, Jones, Woods, *An Introduction to Political Geography*, 5.

52 Parker, *Mackinder*, 235.

најважнијих извора Макиндерових идеја.⁵³ Утицај социјалдарвинизма на Макиндера видљив је од самог почетка. Веровао је да на заједнице људи треба гледати као на јединке које су у борби за опстанак.⁵⁴ Писао је да је „природа немилосрдна“, а Британији је преостајао избор, или да буде довољно јака и да се супротстави другим силама, или да се придружи државама које „опстају у беди и самилости других“.⁵⁵ Становништво је морало бити припремљено да брани своју територију.⁵⁶ Макиндер је Рацела сматрао за „антропогеографа“, или „најкомплетнији вид географа који постоји“.⁵⁷ Рацел је веровао да је прошло време малих држава, да ће XX век припадати силама са великим територијама и ресурсима.⁵⁸ Макиндер је свој, вероватно најпознатији, текст Географски пивот историје, базирао на значају ресурса.⁵⁹ У политичким сукобима је увек био најљући противник оних који су желели да „Енглеску учине малом“. Када се први пут кандидовао на парламентарним изборима 1900. године, Макиндер је инсистирао да је велико царство кључ одбране, јер без њега „Мала Енглеска“⁶⁰ ће ускоро бити мање сигурна [...] када јој се супротставе силе које развијају ресурсе својих пространих територија“.⁶¹ Рацелов рад имао је у виду мапу велике Немачке.⁶² За Макиндера је најважнија чињеница политичке географије била „распрострањеност црвене боје на карти света“, „картографски израз вечне борбе за опстанак“.⁶³ Док је сила представљала саставни и природни део међународних односа.⁶⁴

Други бурски рат (1899-1902) шокирао је британску јавност јер је открио огромне пропусте и недостатке у војсци.⁶⁵ Један од важнијих

53 Ibid., 249.

54 Mackinder, „On the Scope and Methods of Geography,“ 143.

55 Halford Mackinder, „Man Power as a Measure of National and Imperial Strength,“ *National Review* 15 (1905): 143.

56 Halford Mackinder, *Britain and British Seas* (London: D. Appleton & Company, 1902), 309.

57 Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ 374-375.

58 William Mulligan, *The Origins of the First World War* (Cambridge: Cambridge University Press 2011), 39.

59 Halford Mackinder, „The Geographical Pivot of History,“ *Geographical Journal* 23 (1904): 421-437.

60 „Мала Енглеска“ имала је важну политичку конотацију. „*Little Englanders*“ је био пежоративни назив за „элонамерне и непатриотске“ пробурски настројене политичаре, који су се, по речима политичких противника, залагали за „Малу Енглеску“ уместо велике империје. Gregory Claeys, *Imperial Sceptics: The British Critics of Empire 1850-1920* (Cambridge: Cambridge University Press 2010), 112.

61 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 51.

62 Parker, *Mackinder*, 245.

63 Mackinder, *Britain and British Seas*, 343.

64 Halford Mackinder, *The Modern British State* (London: G. Philip, 1914), 175.

65 George Peden, *Arms, Economics and British Strategy* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007), 27.

односио се на маневрисање трупа. Није било адекватних карата, а ни официрски кадар није имао потребно образовање.⁶⁶ Како је био врло добро упознат са пруским примером, Макиндер се залагао за измене у школовању војника. Његов утицај био је ограничен чињеницом да је за време читавог свог политичког ангажмана био члан политичке партије која је била у опозицији. Ипак, након више покушаја, Макиндер је успео да издејствује промене. Од 1906. године, па све до почетка Првог светског рата, држао је курсеве официрима о географији, стратегији, логистици и топографији. Курсеви су сматрани великим успехом.⁶⁷

Макиндерове научне идеје сазреле су у време када је географија првенствено повезивана са успесима пруске војске. И Макиндер је приметио да је од 1870. године број географских катедри убрзано растао.⁶⁸ Био је свестан да је у XIX веку географија била „немачка дисциплина“.⁶⁹ За њега није било дилеме чему географија највише може допринети – када је говорио о значају географије није пропустио да прво наведе значај географије за државнике.⁷⁰ Отворено је говорио о заслугама немачких географа, али се није зауставио само на томе. Немци, као целина, били су за Макиндера увек пример правилног стратешког размишљања. Било да се радило о планском размишљању политичара, о белешкама протестанских мисионара у Африци, или о одлукама војних логистичара, све њих је красила особина „правилног“, односно стратешког размишљања.⁷¹

Немачка географија као претња

Проучавајући немачке географе, Макиндер је имао прилику да увиди нешто више од научних узора. Немачка географија се мењала под утицајем друштвених околности у којима је настајала. Крај XIX века донео је дилему немачком друштву: да ли ће Немачка постати светска сила, или ће бити сведена на ранг другоразредних држава.⁷² Већ постојеће уверење о недовољности тадашњег Рајха за опстанак у новој

66 Geoffrey Searle, *A New England? Peace and War 1886-1918* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 302.

67 Robin Butlin, „The Pivot and Imperial Defence Policy,“ in: *Global Geostrategy: Mackinder and the Defence of the West*, ed. Brian Blouet, 48 (New York: Frank Cass, 2005).

68 Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ 374.

69 Ibid., 372.

70 Parker, *Mackinder*, 94-95.

71 Halford Mackinder, „Geographical Conditions Affecting The British Empire: British Islands,“ *The Geographical Journal* Vol. 33, No. 4 (1909): 476; Kearns, *Geopolitics and Empire*, 99; Halford Mackinder, „The Geographical Pivot of History: Discussion,“ *The Geographical Journal* Vol. 23, No. 4 (1904): 442- 443.

72 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 149.

ери међународних односа,⁷³ географи су додатно појачавали. Планови о „великом привредном простору Рајха“⁷⁴ имају јасне корене у идејама немачких географа. На њих је свакако утицао и идеолошки конзенсус у немачкој политици – да је експанзионистичка политика неопходна за обезбеђивање економског раста и опстанка.⁷⁵ Макиндер је био свестан да више нема нових територија за освајање, тако да су нове силе могле тежити само прерасподели постојећих.⁷⁶ Истовремено, у Немачкој су се чули гласови који су прогнозирали скори сукоб око „британског наслеђа“.⁷⁷

Чини се да је овакво стање могло утицати на Макиндера када је тврдио да је и идеологија значајан географски фактор. Веровао је да су идеје и амбиције географски фактори, који у себи носе територијалну силу, за коју географ мора имати обзира.⁷⁸ Писао је да Британија више није самодовољан организам и да она сада зависи од увоза, што је за Макиндера представљало нешто неприродно.⁷⁹ За њега је природан систем био аутаркичан. Плашио се изградње самодовољних економских система који не би били у оквиру Британске империје. Они би постали велике државе које би користиле своје неисцрпне ресурсе за стицање превласти у светским размерама.⁸⁰

Концепт *Mitteleuropa* био је један од начина да Немачка постигне тако нешто. Ова идеја, чији су корени створени четрдесетих година у радовима економисте Фридриха Листа, поново је постала актуелна крајем века.⁸¹ Макиндер је 1903. године у серији наслова који се баве различитим регионима света објавио и књигу Јозефа Парча Централна Европа, географа који је био Рацелов наследник на месту шефа географске катедре у Лајпцигу. Парч је писао: „Нови еквилибријум се може успоставити само ако силе Централне Европе раме уз раме раде на остварењу слободног и мирног економског развоја, који мора захватити све више и више територија, јер растуће становништво сматра да им

73 Daniel Deudney, „Greater Britain or Greater Synthesis: Seeley, Mackinder and Wells on Britain in the Global Industrial Era,“ *Review of International Studies* 27 (2001): 192.

74 Андреј Митровић, Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918 (Београд: Завод за уџбенике, 2011), 226-7.

75 Wolfgang Mommsen, *Theories of Imperialism* (Chicago: University of Chicago Press, 1982), 97.

76 Halford Mackinder, „The Geographical Pivot of History: Discussion,“ 421.

77 Deudney, „Greater Britain or Greater Synthesis,“ 193.

78 Mackinder, „Modern Geography: German and English,“ 376; Parker, *Mackinder*, 135.

79 Mackinder, *Britain and British Seas*, 341.

80 Brian Blouet, „Halford Mackinder and the Pivotal Hartland,“ in: *Global Geostrategy: Mackinder and the Defence of the West*, ed: Brian Blouet, 8-10 (New York: Frank Cass, 2005).

81 Katrin Орел, *Средња Европа* (Београд: Clio, 2012), 152.

њихови домови постају претесни⁸². Железница, и добре комуникације уопште, омогућиле су, по Парчу, сталну размену производа и рада унутар Централне Европе.⁸³ Макиндер је постао свестан значаја железнице за немачко снабдевање ресурсима неколико година пре објављивања Парчове књиге, када је тврдио да је железница отворила Немачкој приступ „огромним деловима континента“.⁸⁴

Прилог 1: Границе Централне Европе по Парчу. в. J. Partsch, *Central Europe*, viii.

У освит новог века турски султан препустио је Немачкој градњу багдадске железнице.⁸⁵ Она је од почетка представљала значајну претњу и изазов британским комерцијалним и политичким интересима.⁸⁶ Немачка доминација на Блиском истоку угрозила би британске позиције у Египту, Индији и на источном Медитерану.⁸⁷ Захухтала немачка индустрија тражила је велике количине минерала и метала, а Османско

82 Joseph Partsch, *Central Europe* (London: D. Appleton, 1915), 159. (прво издање 1903. године).

83 *Ibid.*, 6.

84 Halford Mackinder, „The Great Trade Routes,” *Journal of the Institute of Bankers* 21 (1900): 153.

85 Pierre Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat* (Zagreb: Školska knjiga, 1964), 115.

86 Jennifer Siegel, *The Endgame: Britain, Russia and Final Struggle for Central Asia* (New York: I. B. Taurus, 2002), 66.

87 Ronald Hyam, *Understanding British Empire* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010), 86-87.

царство је имало огромне ресурсе које је могло да понуди Немачкој.⁸⁸ Макиндер је страховао да би Немачка могла да направи и пругу која би ишла од Хамбурга све до Немачке источне Африке.⁸⁹ Планове немачких географа пратили су финансијери, који су све активније деловали на Балкану и у Османском царству.⁹⁰ Немачка је Макиндера забрињавала по још једном важном основу: док Велика Британија никако није могла да спречи одлив становништва,⁹¹ након 1895. године из Немачке готово да више није било емиграције.⁹² Истовремено, Немачки политичари су усвојили идеје Фридриха Листа да емиграцију, уколико је има, треба каналисати ка истоку.⁹³

Година публикавања Парчове књиге, 1903., означила је значајне промене у Макиндеровим идејама. У делу Британија и британска мора, објављеном 1902. године, написао је да је суштина одбране Британије командовање морем.⁹⁴ Он читаоцима препоручује дела Алфреда Махана, угледног америчког историчара, чувеног по идеји да је поморска сила доминантна у односу на копнену.⁹⁵ Макиндер је уверавао читаоце да још од Колумбовог времена обале представљају најзначајнији део света, а Британија је централна земља планете.⁹⁶ Две године касније је имао знатно другачије ставове. У чланку Географски пивот историје, писаном крајем 1903. године, написао је да се завршила Колумбова епоха историје.⁹⁷ Железница је променила положај континенталних сила, што је имало за последицу то да центар света више није била Британија, већ је централну стратешку позицију у Европи држала Немачка.⁹⁸ Од заговорника поморске силе, Макиндер се окренуо ка копненој сили као

88 Shawn McMeekin, *The Berlin Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power* (New York: Belknap Press, 2010), 37.

89 Hyam, *Understanding British Empire*, 87.

90 Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, 244.

91 Степен емиграције из Британије је био такав да је земљу у периоду 1900-1914. године напустило скоро седам милиона људи. *Atlas of British Overseas Expansion*, ed: Andrew Porter, (London: Routledge, 1991), 85; Макиндер је своју књигу *Наша острва*, која има облик туристичког водича намењеног деци, завршио речима: „Ко може да нађе посао треба да остане овде, међу пријатељима. А они који не успеју да пронађу посао, треба да иду у Канаду, Аустралију, Нови Зеланд, у тим земљама неће бити странци и остаће поданици нашег краља Едварда VII. Halford Mackinder, *Our Own Islands* (London: G. Philip, 1907), 298.

92 Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 15.

93 Орел, *Средња Европа*, 154.

94 Mackinder, *Britain and British Seas*, 309.

95 Ibid., 314; видети поглавље *The Master: Alfred Thayer Mahan*, у: Lisle Rose, *Power at Sea: The Age of Navalism 1890 – 1918* (Columbia: University of Missouri Press, 2007).

96 Mackinder, *Britain and British Seas*, 4, 11.

97 Mackinder, “The Geographical Pivot of History,” 421.

98 Ibid., 436.

оној која ће у будућности добијати на значају.⁹⁹ То је било у складу и са Рацеловим идејама о копненој сили као најважнијој.¹⁰⁰

Ова промена у Макиндеровим идејама, у време када је објавио Парчову књигу, до сада није примећена и објашњена. Она је посебно занимљива јер се догодила у исто време када је он од поборника слободног тржишта постао заговорник тарифне реформе.¹⁰¹ Макиндер је био свестан да је британска армија мала и да се у сукобу са далеко слабијим противником показала лоше.¹⁰² У случају евентуалног сукоба се Немачком, политика британске владе се заснивала на идеји исцрпљивања блокадом. Да ли би блокада имала било какве сврхе у случају да Немачка обезбеди копнени пут до свих неопходних сировина? Чини се да је Макиндер схватио да је Немачка својим развојем избијала из руку Британији њено најјаче оружје – поморску блокаду, и то у време када је британској армији било потребно скоро три године да победи бурске фармере.

Слика Немачке у британском друштву

Уједињење Немачке из корена је променило равнотежу снага у Европи. Бенџамин Дизраели је 1871. године говорио о „немачкој револуцији“.¹⁰³ Први утисци британског друштва, увереног у сопствену супериорност,¹⁰⁴ били су благонаклони према новој држави у срцу континента. Немачко царство је постало симбол успеха и ефикасности.¹⁰⁵ Књижевност је величала немачки дух, његову одлучност и истрајност.¹⁰⁶ До краја века ситуација се знатно изменила. Немачки привредни и економски раст учинио је да се расположење према Немачкој промени.

Немачко становништво увећавало се сваке године за нешто мање од милион нових становника.¹⁰⁷ Само у периоду од 1895. до 1900. године немачка производња се увећала за трећину.¹⁰⁸ Нивои раста производње

99 Ibid., 433.

100 Parker, *Mackinder*, 186.

101 Види поглавље „Економска политика“.

102 Paul Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery* (New York: Simon & Schuster, 1976), 201, 209.

103 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 38.

104 Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 177-178.

105 Aaron Friedberg, *The Weary Titan – Britain and the Experience of Relative Decline 1895 – 1905* (Princeton: Princeton University Press, 2010), 100.

106 John Sealey, *Life and Time of Stein: Or Germany and Prussia in the Napoleonic Age* (London: Roberts Brothers, 1879); Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 115.

107 Hans Ulrich Wehler, *The German Empire 1871-1918* (Oxford: Oxford University Press, 1997), 40.

108 Ibid., 43.

угља и челика такође су били изузетни.¹⁰⁹ Истовремено, удео Британије у светској производњи био је све мањи.¹¹⁰ Британски произвођачи добили су снажног конкурента. Тржиште Велике Британије, незаштићено царинским баријерама, било је пуно производа немачког порекла. Влада лорда Солзберија покушала је 1887. године да овоме стане на пут тако што је, рачунајући на патриотизам британских купаца, донела закон по коме је сва страна роба морала имати ознаку порекла. Последица овог закона била је то што је ознака Произведено у Немачкој постала симбол поуздане робе.¹¹¹

Када је Вилхелм II 1896. године објавио да ће Немачка постати светско царство,¹¹² слика Немачке у британском друштву већ је била знатно измењена. Крај века донео је велику популарност читавој серији романа који су имали за тему инвазију на британска острва.¹¹³ Низ радова са овом тематиком започет је делом Џорџа Чеснија које описује инвазију британских острва од стране „неименоване земље која подсећа на Немачку“, а чији становници говоре немачки језик.¹¹⁴ Дело Ерскина Чилдерса Загонетке песка, такође са темом немачке инвазије, стекло је велику популарност.¹¹⁵ Памфлети који су предвиђали скори крах Империје доживљавали су издање за издањем.¹¹⁶ Знатан број британских интелектуалаца, иако не јавно, у приватним препискама и дневницима постављао је питање да ли долази крај за Британију као империју.¹¹⁷ Тирпицов програм изградње немачке флоте из 1898. године могао је само да убрза опадање германофилије у британском друштву.¹¹⁸

Овај програм имао је за циљ да немачка флота буде у стању да се одбрани од најјачег ривала, а било је јасно против које силе је програм усмерен.¹¹⁹ Он је био добро прихваћен од стране немачких политичара, па је тако Фридрих Нојман, свештеник и национал-либерал, тврдио да када слуша Тирпица „као да Исус говори“.¹²⁰ Немачка активна спољна политика добила је нову снагу када је канцелар 1900. године

109 Kenedi, *Uspori i pad velikih sila*, 240.

110 Ibid., 261.

111 „Merchandise Marks Act“ (1887). Mulligan, *The Origins of the First World War*, 190.

112 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 50.

113 Тзв. „Invasion scare novels“.

114 *The Cambridge History of Twentieth Century English Literature*, eds. Laura Marcus, Peter Nicholls, (Cambridge: Cambridge University Press, 2004), 96.

115 Ibid., 96.

116 Searle, *A New England?*, 302.

117 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 308

118 Wehler, *The German Empire*, 164; Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 390.

119 Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 215; Wehler, *The German Empire*, 164.

120 Wehler, *The German Empire*, 167.

постао Бернхард фон Билон. Билон је тада одлучио да ће његов мандат бити посвећен промовисању Немачке у светску силу првог реда.¹²¹ У Британији, међутим, политичари нису били убеђени да од Немачке прети највећа опасност. Џозеф Чемберлен био је један од ретких политичара који је преговоре са Француском, који су завршени споразумом из 1904. године, видео као у суштини антинемачки гест.¹²² Узимајући то у обзир, не изненађује чињеница да се од 1903 године Макиндер придружио групи интелектуалаца која је пружила подршку Чемберлену.¹²³

Клубови, чији је Макиндер био члан и оснивач, бавили су се питањима спољних претњи Империји. Клуб *Coefficients*, основан 1902. године, није имао јединствени став по питању спољне политике. Макиндер је припадао струји која је веровала да је Бурски рат велико понижење и да је Немачка држава опасност о којој треба водити рачуна.¹²⁴ На једном од састанака којим је руководио Макиндер закључено је да је руски продор ка југу Азије неминован, али да највећу опасност представљају немачке амбиције.¹²⁵ Немачка је постепено, технолошким напретком и индустријским развојем, потискивала Русију са места британског непријатеља број један.¹²⁶

Већ је било речи о промени Макиндерових ставова о положају Британије у свету. Добро је приметио да су у новим стратешким условима све силе, па и Немачка, знатно мање подложне евентуалном исцрпљивању блокадом.¹²⁷ За њега је традиционална британска политика представљала спречавање „Деспотске уније Европе“.¹²⁸ Веровао је да је нарушавање баланса снага огромна опасност, а 1904. године је писао да је једина опција за нарушавање тог баланса склапање руско-немачког савеза.¹²⁹ Макиндеров страх није био без основа. У два наврата током Руско-јапанског рата кајзер Вилхелм је Русији нудио савез.¹³⁰ Колапс

121 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 45.

122 Zara Steiner, *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914* (Cambridge: Cambridge University Press, 1970), 51.

123 Bernard Semmel, *Imperialism and Social Reform: English Social Imperial Thought 1895-1914* (New York: Harvard University Press, 1960), 77-80.

124 Parker, *Mackinder*, 30-31.

125 Blouet, „Halford Mackinder and the Pivotal Hartland“.

126 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 309.

127 Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 198.

128 Mackinder, „Geographical Conditions Affecting The British Empire: British Islands,“ 472.

129 Mackinder, „The Geographical Pivot of History,“ 436.

130 Pascal Venier, „The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture,“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 332; John Lowe, *The Great Powers, Imperialism and the German Problem 1865-1925* (London: Routledge, 1994), 137. Руски цар Николај II је у Бјорку 1905. године пристао на савез са Немачком, међутим договор није потрајао.

руске моћи 1905. године обележио је наредних неколико година у међународним односима.¹³¹ Остало је мало дилеме око питања која је та сила која би могла да се супротстави Британији.

Подељени Чемберленовим тарифним идејама, конзервативци су на изборима 1906. године доживели убедљив пораз и на власт су дошли либерали. Наредних 11 година министарство спољних послова водио је Едвард Греј.¹³² Иако је Греј неколико година раније, као члан *Coefficients* клуба, указивао на Немачку опасност, либерали на власти нису доносили одлуке у складу са тим начелом. Били су непријатељски расположени према свакој иницијативи која их је могла одвести у рат на континенту, тако да су се водили начелом „споразум да, савез не“.¹³³ Политика коју су водили ослањала се на процену лондонског Ситија, да би евентуални сукоб уништио основе на којима почива просперитет, тако да чврста политика нија сматрана адекватном.¹³⁴ Премијер Хенри Кембел Банерман, кога је Макиндер оптуживао да ради на разбијању Империје, залагао се за поправљање односа са Немачком,¹³⁵ док је истовремено смањивао војни буџет.¹³⁶ Иако је реформа армије и морнарице била у току, либерали су све до 1909/10. године смањивали издатке за оружане снаге. Иако је од тог периода расла количина новца намењеног војсци, све до почетка рата у буџетима либералних влада проценат буџетских средстава намењених војсци је опадао.¹³⁷

Конзервативци су истицали своју бригу за војску, тврдећи да либерали о њој нису водили довољно рачуна.¹³⁸ Један од важних аспеката реформе морнарице, коју је спроводио адмирал Фишер, заправо је била штедња.¹³⁹ То је унионистима давало додатне аргументе за увођење царина, који би попуниле буџет и омогућиле снажнију војску. Греј је одмах након избора био приморан да трпи нападе штампе, која је тврдила да ће либерали ради окретања ка Немачкој угрозити споразум са Француском.¹⁴⁰ Био је приморан да трпи критике и из сопственог кабинета, јер су сарадници сматрали да је превише попустљив према

131 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 50.

132 Graham Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy 1865-1919* (London: Routledge, 2005, ebook), 69.

133 Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 129.

134 Ibid., 104.

135 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 67.

136 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 19; Mulligan, *The Origins of the First World War*, 58

137 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 35, 38.

138 Ewen Henry Harvey Green, *The Crisis of Conservatism: The Politics, Economics and Ideology of the British Conservative Party 1890-1914*, (London: Routledge, 2012), 27.

139 Kennedy, *The Rise and Fall of British Naval Mastery*, 218.

140 Steiner, *The Foreign Office*, 94.

Немачкој.¹⁴¹ Либерална влада је делимично променила политику према финансирању војске тек након праве хистерије у јавности 1909. године, изазване вестима о даљем развоју немачке флоте.¹⁴²

Иако је Макиндер у време најжешћих унионистичких критика либералне владе био заузет обавезама у Лондонској економској школи и није се укључивао у политику, имао је јасан став око тога која је адекватна спољна политика. Сматрао је да, ако се дође до ситуације када је одређена позиција суштински важна за обе стране, „понекад само рат може дати одговор“.¹⁴³ У време смањивања војног буџета од стране либералних министара, Макиндер је писао „Фон Рон и Бизмарк су гледали генерацију унапред када су ковали оружје, немачку војску, која их чини силом коју данас представљају“.¹⁴⁴ За већину оних који су веровали да Немачко царство представља претњу, та претња је била искључиво војна. Макиндер је немачку претњу посматрао и кроз контекст различите економске и социјалне политике према нацији. Указао је посланицима да је Немачка прави пример позитивног односа према значају популације и пореског система.¹⁴⁵ Уверавао је посланике у лето 1912. године да је рат неизбежан, јер је „Немачка нација приморана да размишља о инвазији ове земље“, пошто је то био једини начин да оствари своје амбиције.¹⁴⁶ Макиндер је о одбрани британских поседа од Немачког царства говорио на такав начин да му је замерено да пропагира објаву рата.¹⁴⁷

У наставку рада ћемо анализирати засебно сваки од важнијих елемената Макиндерове политике и покушати да кроз приказ развоја његових идеја укажемо на значај немачких утицаја.

А. Друштвена реформа и немачки узор

Када је са својим оцем, који је по струци био лекар, обилазио домове очевих пацијената, Макиндер је имао прилике да види у каквим условима је живела британска радничка класа. У потпуности је могао да осети значај порекла и друштвену подвојеност. Млади Макиндер се по наредби свога оца није дружио са радничком децом, а одрасли Макиндер, истакнути географ и професор универзитета, је за вођу своје партије, Артура Балфура, био малограђанин.¹⁴⁸ Био је свестан како порекло може

141 Ibid., 125.

142 Ibid., 89; Goodlad, *British Foreign and Imperial Policy 1865-1919*, 82

143 Mackinder, *The Modern British State*, 175.

144 Mackinder, „Geographical Conditions Affecting The British Empire: British Islands,“ 476.

145 *Hansard*, vol. XIV, 23. фебруар 1910, 315-318; Parker, *Mackinder*, 60.

146 *Hansard*, vol. XXXXI, 22. јул 1912, 919-921.

147 Blouet, *Halford Mackinder*, 149.

148 Blouet, *Halford Mackinder*, 137.

да буде препрека и због тога се радовао успињању Лојда Џорџа.¹⁴⁹ Одмах по завршетку студија Макиндер се прикључио пројекту Проширивање Оксфордског универзитета, чији је циљ био да се образовање приближи радничкој класи.¹⁵⁰ Група младих ентузијаста, путујући широм Енглеске, покушала је да представи високо образовање онима који нису имали средства да га приуште.¹⁵¹ Организатори су сматрали да је сврха ових предавања било уклањање класних осећања и предрасуда, који су „опасан елемент у друштву“. У памфлету који је Макиндер написао тврдило се да „предавања о националној историји и књижевности не могу да не инспиришу патриотизам“ и доведу до „трезвености у политичком размишљању“.¹⁵² Било је важно усмерити бројно радништво са гласачким правом и Макиндер је веровао да је проширење гласачког права учинило обавезно образовање неопходним.¹⁵³

Поред рада на развоју географије у Оксфорду, Макиндер је одиграо главну улогу у оснивању Универзитета у Редингу, којим је и руководио читаву деценију. Нови универзитет је, по Макиндеровим речима, морао да изађе у сусрет потребама свих класа.¹⁵⁴ Знао је да је добро образовање резервисано само за високе слојеве друштва.¹⁵⁵ Подржао је доношење Закона о образовању 1902. године, иако се његова тадашња странка противила том акту.¹⁵⁶ Такође, као део опозиције, доцније је истицао предности радничког законодавства Лојда Џорџа.¹⁵⁷

Захтеви за реформом који су се базирали на побољшавању положаја радника и реформисању школства лежали су у основи покрета¹⁵⁸ који је пропагирао националну ефикасност.¹⁵⁹ Био је то неинституционализовани покрет међупартијског карактера који је тежио променама у друштву и његовој модернизацији. Када је Макиндер говорио о одбрани Империје истицао је важност ефикасне армије за

149 Ibid. Лојд Џорџ је постао први, и до сада једини премијер Велике Британије коме матерњи језик није био енглески. Џорџ је био Велшанин.

150 Ibid., 28.

151 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 43.

152 Halford Mackinder, Michael Sadler, *University Extension: Past, Present and Future* (London: Cassell, 1891), 142.

153 Mackinder, *The Modern British State*, 248.

154 Blouet, *Halford Mackinder*, 137.

155 Parker, *Mackinder*, 92.

156 Ibid. Кључни допринос се састојао у повећаним финансијама. Searle, *A New England?*, 333-334.

157 Mackinder, *The Modern British State*, 129-133.

158 „National Efficiency Movement“.

159 Searle, *A New England?*, 304- 305.

одбрану,¹⁶⁰ о чему је држава морала да води рачуна.¹⁶¹ Од времена Бурског рата за Макиндера је питање војне реформе дошло у први план.¹⁶² Он се придружио либералним империјалистима 1900. године, у време када је лорд Розбери покушавао да повеже империјализам са друштвеном реформом.¹⁶³ Бурски рат је изазвао психолошки шок, јавност је била изненађења недостацима и неуспесима војске.¹⁶⁴ Розбери је позивао генерала Киченера да „почисти Аугијеве штале“ у министарству рата.¹⁶⁵ Макиндерова одлука да приступи Чемберленовом покрету 1903. године није значила и напуштање ових идеја.¹⁶⁶ У јавним наступима је истицао да не напушта борбу за „ове велике друштвене реформе“.¹⁶⁷ Његово напуштање либерала и окретање на Чемберленовим конзервативцима поклапа се са временом када је постало јасно да лорд Розбери нема довољно жеље да све реформаторске идеје спроведе до краја.¹⁶⁸ И сам Чемберлен је био наколењен реформама¹⁶⁹ а, за разлику од аристократе Розберија, имао је и антиаристократских идеја.¹⁷⁰

Макиндер је био део Лондонске економске школе још од њеног оснивања, 1895. године. У њој је пронашао идеје које су га занимале: империјализам и друштвену реформу. Фабијанско друштво, које је стајало иза Школе, у време Бурског рата доживело је трансформацију. Унутар друштва је дошло до сукоба око питања империје и рата. Превагу је однела струја Џорџа Бернарда Шоа и Сиднија Веба. Шо је тврдио да „ако је крв проливена и новац потрошен“ требало би „да цела нација профитира“. Веровао је и да „има нешто ново у британском империјализму“, као и да

160 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 51.

161 Mackinder, *The Modern British State*, 176.

162 *Leamington Spa Courier*, 23. X 1903, 7

163 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 48.

164 Peden, *Arms, Economics and British Strategy*, 17.

165 Searle, *A New England?*, 296.

166 Када је на изборима 1900. године Чемберлен близу родног Бирмингема говорио у корист Макиндеровог против кандидата, није нападао Макиндера. Брајан Блуе тврди да је то зато што Чемберлен Макинтеру није имао шта да замери, осим чињенице да је противкандидат другом империјалисти. Blouet, *Halford Mackinder*, 141.

167 *Leamington Spa Courier*, 23. X 1903, 7.

168 Geoffrey Searle, *The Quest for National Efficiency – A Study in British Politics and Political Thought 1899-1914* (Los Angeles: University of California Press, 1971), 123.

169 Kennedy, *The Rise of the Anglo German Antagonism*, 391.

170 Chamberlain, Joseph, in: *Encyclopedia of the Age of Imperialism, 1880-1914*, ed. Carl Hodge, 143. (London: Greenwood Press, 2008); Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 82-83. Макиндер, као већ убеђени противних слободног тржишта, правио је разлику између демократског и радничког северозапада и аристократског југоистока. Наглашавање антиаристократских идеја је важно, јер је цео покрет националне ефикасности у суштини био покушај „осрамоћивања постојећих елита“ и имао је антиаристократску ноту, в: Searle, *A New England?*, 304; Mackinder, *Britain and British Seas*, 231.

је сваки „фабијанац самим тим и империјалиста.“¹⁷¹ Заједно са вођама фабијанаца Макиндер је основао клуб *Coefficients*. Клуб је основан са идејом да се у њему споје поборници империјализма са заговорницима друштвене реформе.¹⁷²

Побољшавање животних услова није било циљ сам по себи, већ је требало да обезбеди јачање Империје и њену стабилизацију. На састанцима клуба *Coefficients* било је речи о немачким припремама за предстојећи сукоб. Макиндер је веровао да, уколико Империја жели да се одбрани, она мора бити трансформисана.¹⁷³ Француско-пруски рат указао је на значај масовних армија, али какве ће се армије мобилисати из „жгољаве и непатриотске“ радничке класе?¹⁷⁴ У време Бурског рата три од пет кандидата за британску војску одбијени су због неиспуњавања минималних физичких услова. Услови су били толико ниски, да су их савременици називали патетичним.¹⁷⁵ Главнокомандујући у Јужној Африци, лорд Робертс, истицао је да, с обзиром на животне услове радника, потпуно разуме одсуство патриотизма, као и да је друштвена реформа основ сваког даљег рада на одбрани Империје.¹⁷⁶

Макиндер је веровао да је неопходно побољшати људске ресурсе, јер су они право мерило снаге нације. То је значило пружити им боље образовање, побољшати здравствену негу и подићи квалитет живота.¹⁷⁷ По његовом мишљењу, права политика је вођена тежњом ка највећој количини људске силе. Али, људска сила није пука бројчаност. Она је збир „физичких, интелектуалних и моралних“ квалитета, а постизање овог циља није било могуће без бољих школа и бољих животних услова.¹⁷⁸ Јасно је да Макиндер није подржавао побољшавање животних услова из алтруистичких побуда, већ пре свега из жеље да потенцијал британске силе порасте.¹⁷⁹ Тако је за Макиндера минимални стандард представљао омогућавање оне потрошње која је довољна да радника и оне који од њега зависе учини здравим и способним.¹⁸⁰

171 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 57-59,

172 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 53.

173 Bernard Semmel, „Sir Halford Mackinder: Theorist of Imperialism,“ *The Canadian Journal of Economics and Political Science* Vol. 24, No. 4 (1958): 559.

174 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 11.

175 Searle, *A New England?*, 305.

176 Kennedy, *The Rise of the Anglo German Antagonism*, 343. Макиндер је после Првог светског рата писао да су почетком века три личности позивале на промене. Били су то Розбери, Чемберлен и генерал Робертс. в: Halford Mackinder, *Democratic Ideals and Reality* (London: H. Holt, 1919), 31.

177 Parker, *Mackinder*, 62.

178 Mackinder, „Man Power as a Measure of National and Imperial Strength,“ 139-142.

179 Deudney, „Greater Britain or Greater Synthesis,“ 199.

180 Mackinder, *The Modern British State*, 129.

Немачка предност у односу на Британију је по Макиндеру била у томе што је она командовала мноштвом добро обучених и специјализованих радника. Био је убеђен и да неуспех Британије лежи је у томе што њене школе нису могле испоручити „људе овог типа“.¹⁸¹ И фабијанци су размишљали како да се „империјална раса“ супротстави немачком изазову.¹⁸² Сидни Веб је писао да су Французи поражени у рату 1870/71. године не зато што је просечан Немац био снажнији или виши, већ зато што је „немачки друштвени организам супериорнији у ефикасности од француског“.¹⁸³ Владало је мишљење да је идеално ефикасни радник – немачки радник.¹⁸⁴ Фабијанци су од лорда Розберија тражили да уведе „национални минимум“ у свим пољима.¹⁸⁵ На тај начин је започета сарадња између фабијанаца и Розберијевих либералних империјалиста, која је резултовала и Макиндеровом кандидатуром за парламент 1900. године.

Истовремено, владавину Вилхелма II пратио је глас да је благонаклона према радницима и њиховим правима.¹⁸⁶ Немачки национал-либерали и економисти историјске школе¹⁸⁷ прихватили су идеју да су друштву неопходне промене. Без промена у образовању, побољшања радних услова и прогресивног опорезивања, немачко радништво није имало разлога да подржи национално оријентисану спољну политику.¹⁸⁸ Водећи немачки економиста историјске школе, Густав Шмолер, који је створио Бизмарков социјални програм,¹⁸⁹ веровао је да стабилност у унутрашњој политици има за превасходни циљ омогућавање немачке величине у спољној политици.¹⁹⁰ Национал-либерал Фридрих Нојман писао је да долази „нова ера империјалиста и пролетеријата“.¹⁹¹ Немачка је у ово време постала узор како онима који су желели да модернизују

181 Parker, *Mackinder*, 65.

182 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 130

183 Sidney Webb, „Historic Bases of Socialism,“ in: *Fabian Essays in Socialism*, ed: George Bernard Shaw, 79 (New York: Cosimo Books, 2006). Прво издање 1884. године.

184 William Harbutt Dawson, *The German Workman: A Study in National Efficiency* (London: P. S. King, 1906).

185 *Discovering Imperialism: Social Democracy to World War One*, eds. Richard Day and Daniel Gaido (Chicago: Haymarket Books, 2012), 250.

186 Wehler, *The German Empire*, 135.

187 Познати као: *Kathedersozialisten*.

188 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 338; *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*, eds. Gareth Jones and Gregory Claeys (Cambridge: Cambridge University Press, 2011), 794.

189 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 27.

190 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 338.

191 *Ibid.*, 337-338.

британско образовање,¹⁹² тако и поборницима измена у радничком законодавству.¹⁹³ Чемберленов покрет за тарифну реформу је плаћао британским радницима путовање у Немачку, да би видели тамошње услове рада и живота.¹⁹⁴

Значај Немачке за британско друштво може се видети и по томе што су интелектуалци и политичари почели да заузимају јасан став према њој. Тако је било и са већином чланова клуба *Coefficients*. Едвард Греј¹⁹⁵ је већ од јануара 1903. године веровао да је Немачка највећи непријатељ ког Британија има.¹⁹⁶ Лео Максе¹⁹⁷ је стекао готово параноичан страх од Немаца.¹⁹⁸ С друге стране, Ричард Халдејн¹⁹⁹ је био познат као човек са симпатијама за „немачка духовна остварења“.²⁰⁰ Економиста Вилијем Хјуинс²⁰¹ у потпуности је био сагласан са идејама немачке економске историјске школе и неколико година пре Чемберленовог покрета је почео да се залаже да Британија напусти слободно тржиште, по угледу на Немачку.²⁰² Џозеф Чемберлен је имао двојак однос према Немачкој. Као министар у влади залагао се крајем века за „Тевтонски савез“ и окретање ка Немачкој у спољној политици.²⁰³ С тарифном реформом и 1903. годином Чемберленови ставови су се променили, јер је Немачка постала опасни конкурент од ког је требало заштитити британску привреду. Макиндер је на састанцима *Coefficients*-а припадао групи која је указивала на немачку агресивност, али је истовремено пропагирао идеје које су већ спровођене у Немачкој.

Б. Економска политика и немачки узори

Макиндер је започео политичку каријеру као поборник идеје слободног тржишта. Писао је да су Британци прво постали трговци, а тек након тога произвођачи и 1900. године је био уверен да ће значај Лондона као трговинског центра расти, док ће значај британске индустрије

192 Ibid., 118.

193 Green, *The Crisis of Conservatism*, 256.

194 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 393.

195 Либерални политичар и министар спољних послова (1905-1916).

196 Mulligan, *The Origins of the First World War*, 52.

197 Уредник конзервативног листа *National Review*.

198 Веровао је чак да су његови кућепазитељи заправо немачки шпијуни. Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 69

199 Либерални политичар и министар рата (1905-1912).

200 Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 129.

201 Први директор Лондонске економске школе.

202 Green, *The Crisis of Conservatism*, 162, 174.

203 Henri Kisindzer, *Diplomatija* (Beograd: Klub plus, 2008), 153.

сразмерно опадати.²⁰⁴ Две године касније писао је да не делује да ће у скорије време британска запосленост доћи у питање.²⁰⁵ Тада је истицао да је политика Велике Британије, тј. политика слободног тржишта, политика коју спроводе јаке економије.²⁰⁶ Када је 1903. године Џозеф Чемберлен одлучио да покрене „крсташки поход против слободног тржишта“, Макиндер му се одмах прикључио. Неколико година касније је, пропагирајући тарифну реформу, у парламенту цитирао Бизмарка: „политика слободног тржишта је политика јаке силе“.²⁰⁷ Тако посредно признао да је за њега Британија 1903. године престала да буде јака економија. Тешко је одредити који је утицај био пресудан у одлуци да подржи Чемберлена и напусти либерале. Ипак, чини се да је вредно вратити се на Макиндерове географске идеје. Управо у ово време превео је Парчову књигу о Централној Европи и променио своје ставове о положају Британије у свету. Британија која је за њега 1902. године била центар света, за мало више од годину дана она то престаје да буде. Истовремено, дошао је до закључка да Британија више није у стању да спроводи политику слободног тржишта. За Макиндера је свака могућност већег јединства унутар Царства била привлачна, а тарифна реформа је нудила управо то. Писао је да нико не би смео да нападне Енглеску повезану са колонијама, али у случају да супарничке силе помисле да се суочавају са „малом Енглеском“, ситуација би била знатно другачија.²⁰⁸

У Немачкој је тада владала доктрина да се тржиште не може препустити „невидљивој руци“.²⁰⁹ Ради максималне ефикасности и рационализације, велике немачке фирме су се удруживале у концерне и трустове, који су контролисали највеће делове тржишта.²¹⁰ Као и у случају Бизмарковог социјалног програма, идејну основу протекционизма нудили су економисти историјске школе.²¹¹ Густав Шмолер је истакао да картелизација значи да је капитализам у рационалнијем и ефикаснијем облику.²¹² Основу за своје идеје немачки историјски економисти проналазили су у делима Фридриха Листа. По његовим схватањима, економија није требало да се бави богатством појединца, већ развојем

204 Mackinder, „The Great Trade Routes,“ 155.

205 Mackinder, *Britain and British Seas*, 350.

206 Ibid., 343.

207 *Hansard*, vol. XXI, 8. фебруар 1911, 324-325.

208 *Leamington Spa Courier*, 23. X 1903, 7

209 Wehler, *The German Empire*, 42.

210 Ibid., 42.

211 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 7.

212 Green, *The Crisis of Conservatism*, 229.

индустријског живота читаве нације.²¹³ Бизмарково увођење царинских баријера 1879. године представљало је само наставак Листових идеја, који је још четрдесетих година саветовао увођење царинске заштите, јер је сматрао да треба заштитити немачке произвођаче од британске индустрије.²¹⁴ Посматрачи из иностранства су примећивали допринос Бизмаркових мера: запосленост је расла, а плате су биле све веће.²¹⁵

Макиндер се по доласку у Лондонску економску школу нашао изложен новим утицајима. Ова школа је при оснивању замишљена као институција која ће се супротставити хегемонији *laissez faire* економије манчестерске школе.²¹⁶ Сидни Веб је веровао да је „потрошена сила старог гледстоновског либерализма“; за њега је индивидуализам био старомодан, а „проблем са гледстоновским либерализмом је то што њиме доминира атомистички концепт друштва“.²¹⁷ Правилан поглед на друштво, за Веба, био је органицистички. Вебови аргументи били су у духу немачких историјских економиста, а сам Густав Шмолер га је назвао једним од њих.²¹⁸ Фабијанци су видели немачке трустове као напредак. Трустови су представљали напуштање индивидуализма и окретање ка државно контролисаној економији.²¹⁹ Макиндеров сарадник из клуба *Coefficients* и први директор Лондонске економске школе, Вилијем Хјуинс, питао се шта ће бити ако нестане индустрија која је у корену националне одбране, попут челичне.²²⁰ Били су то аргументи немачких историјских економиста. Класична економска размишљања више нису била довољна. Хјуинс је био убеђен да се не може напредовати без индустрије гвожђа и великог инжењерства,²²¹ а управо су те индустрије у Немачкој имале банкарске повластице и пореске олакшице.²²²

Империја је била категорија у односу на коју је Макиндер одређивао своје ставове – тако је било и овог пута. Тарифне баријере представљале су за Макиндера напад на Енглеску и ако им се не одговори „њихови ратни ресурси ће се повећати, док ће наши нестати“. Питао се да ли

213 Ibid., 175.

214 Dominic Lieven, „Dilemmas of Empire 1850-1918: Power, Territory, Identity,“ *Journal of Contemporary History* Vol. 34, No. 2 (1999): 167.

215 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 11.

216 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 47.

217 *Discovering Imperialism*, 254-256.

218 Ibid., 254. У време када у Британији још увек није било гласних критика слободног тржишта, најжешћи критичари манчестерске школе били су управо економисти окупљени око Шмолера. Manfred Steger, *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein and Social Democracy* (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 31.

219 Green, *The Crisis of Conservatism*, 229.

220 Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 315.

221 Kenedi, *Uspon i pad velikih sila*, 261.

222 Renouvin, *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*, 77-78.

генерал треба да чека док противник у потпуности не открије своје планове, или да реагује на први знак опасности тако што ће „ударити док није прекасно“.²²³ У складу са већ стеченом идејом да се Империја мора трансформисати, Макиндер се питао: „шта може капитал против војне моћи“? Да ли ће нација која живи на инвестицијама и брокерима бити лишена могућности да производи оружје и да се брани „против добро опремљене и добро обучене нације са дупло више људи“.²²⁴ Макиндер је писао да је немачко мудро коришћење трговачких уговора нешто што кобденити²²⁵ нису могли да схвате.²²⁶ Био је свестан и да је немачки протекционизам спречио даље исељавање становништва.²²⁷ Након 1903. године за Макиндера више није било дилеме која је исправна економска политика. Истицао је „ово је доба челика“.²²⁸ Као и да „британска индустријска организација кулминира у производњи челика“.²²⁹

„Свиђало се то нама или не“, писао је, „дошло је време великих царстава, великих трговачких и индустријских трустова“.²³⁰ Челична индустрија је обезбеђивала добре плате и, што је за Макиндера било још важније, обезбеђивала је посао за велики број људи.²³¹ Макиндер је први пут посетио Немачку седамдесетих година XIX века, а други пут 1905. године. Истицао је да то није иста земља.²³² Листово дело Национални систем политичке економије преведено је на енглески језик 1885. године и Макиндер се служио његовим идејама. Листов принцип да економија не треба да се бави богатством појединца, већ развојем индустријског живота читаве нације, у Макиндеровој интерпретацији гласио је: „сама акумулација капитала није довољна ако је постигнута на уштрб продуктивних снага и физичких капацитета одбране трговине и царства“.²³³ Макиндер је указивао на Листа као на економисту који је први указао на разлику између националне економије (немачке

223 *Leamington Spa Courier*, 23. X 1903, 7.

224 Halford Mackinder, *Money Power and Man Power: The Underlying Principles Rather Than Statistics of Tariff Reform*. Цитирано према: Parker, *Mackinder*, 61. Указивање на паралелно постојање „економије прозвођача“ и „економија инвеститора (брокера)“ била је честа паралела немачких историјских економиста и њихових присталица. в: Kennedy, *The Rise of Anglo German Antagonism*, 315.

225 Присталице Ричарда Кобдена (1804-1865) класичног либералног економисте и једног од идеолога политике слободног тржишта.

226 Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, 30.

227 Mackinder, „Man Power as a Measure of National and Imperial Strength“, 139.

228 Mackinder, *The Modern British State*, 85,

229 *Ibid.*, 90.

230 Mackinder, „Geographical Conditions Affecting The British Empire: British Islands“, 474.

231 Mackinder, *The Modern British State*, 89.

232 *Leamington Spa Courier*, 12. I 1906, 6.

233 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 164.

економије), чија је јединица нација или држава, и политичке економије (британске економије), чија је јединица појединац.²³⁴

Поборници тарифне реформе истицали су да су кобденовске идеје слободног тржишта идеје „Мале Енглеске“.²³⁵ Макиндер је оптуживао либералне браниоце слободног тржишта да незаинтересовано посматрају уништавање националне индустрије.²³⁶ Веровао је и да би увођењем преференцијалних тарифа и колонисти увидели које су користи Империје.²³⁷ Тако је за Макиндера тарифна реформа, осим очувања економије, водила и већем јединству унутар Империје. То нија била оригинална Макиндерова мисао. Поборници тарифне реформе аргументовали су своје ставове указивањем на користи које би донела заштита економије и обећавајући да ће то довести до већег јединства унутар Империје. Били су то аргументи немачке историјске школе. За Густава Шмолера, политика заштите тржишта била је исто толико политичка колико и економска доктрина, која има за циљ стварање или одржавање јединствене, уједињене државе.²³⁸ Тако је одговарајућа економска политика, према Шмолеру, била заправо „агенс унификације“.²³⁹ На основу тога, тарифни реформисти су се надали да ће увођење преференцијалних царина довести и до већег јединства унутар Империје.

Када се 1910. године појавио на парламентарним изборима, појединци из конзервативне странке су желели да се Макиндер кандидује у некој од изборних јединица где се могла очекивати сигурна победа. Међутим, он на то није пристао. Сматрао је да ће најбоље моћи да „представи проблеме времена“ у изборној јединици где доминира радништво, а тако је и било. Макиндер се кандидовао и победио у близини Глазгова, у изборној јединици коју је у највећој мери чинило радништво запослено у бродоградилштима.²⁴⁰

Царинске баријере у Немачкој су биле део пројекта који је имао за циљ да изврши интеграцију друштвених класа. Интеграција је сматрана за предуслов снаге у спољној политици.²⁴¹ Таква политика имала је и

234 Mackinder, *Democratic Ideals and Reality*, 180-181.

235 Ewen Henry Harvey Green, „The Political Economy of Empire 1880-1914,“ in: *The Oxford History of British Empire, Vol. III, The Nineteenth Century*, ed. Andrew Porter, 350 (Oxford: Oxford University Press, 1999).

236 Parker, *Mackinder*, 90.

237 Ibid., 70.

238 David Lindenfeld, *The Practical Imagination – The German Sciences of State in the Nineteenth Century* (Chicago: University of Chicago Press, 1997), 12.

239 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 140.

240 Blouet, *Halford Mackinder*, 146-147.

241 Wehler, *The German Empire*, 176.

посебан назив: *Sammlungspolitik*.²⁴² Циљ је био и стварање алијансе „ражи и гвожђа“, тј. спој индустријалаца и пруских аграрних земљопоседника.²⁴³ Има историчара који верују да тарифна кампања не може да се схвати ако се не разуме као директан британски одговор на *Sammlungspolitik*. Тај став се аргументује тврдњом да обе политике демонстрирају користи царстава и неопходности њиховог одржања зарад радничке класе, да оне представљају покушај уједињавања различитих струја у привреди ради одбране и да указују на потребу хармоније у унутрашњој политици.²⁴⁴ Ако ове идеје применимо на Макиндера, долазимо до закључка да су тачне. Макиндер је у парламенту жестоко критиковао изјаву лидера лабуриста Ремзија Макдоналда да постоји међузависност градње нових бродова и нарастајућих сумњи између Британије и Немачке. Макиндер је додао да радничка класа треба да схвати да су плате британских радника омогућене управо морнарицом и Империјом.²⁴⁵ Унионисти су често позивали радничку класу да увиди да њен положај зависи од снаге и јединства Империје.²⁴⁶ Макиндер је био свестан „фундаменталних контраста“ унутар Британије. Индустријски северозапад се у много чему разликовао од југоистока. Индустријски део острва карактерисао је мањак веза са континентом, радништво и демократија, док је југоисточни део окренут континенту, везан за Лондон и са јаком аристократијом.²⁴⁷ Идеја о хармонији у унутрашњој политици у Макиндеровом случају се мора разумети као питање односа у читавој Империји. И пре тарифне реформе Макиндер је кроз идеју империјалне федерације покушавао да створи јединствено царство. Као кандидат Розберијевих либерала, 1900. године, истицао је: „није нам отворен ниједан други пут осим везивања матице и колонија“,²⁴⁸ а након 1903. године идеје униониста о царинској унији унутар Империје представљале су само допуњене идеје империјалне федерације.

Закључак

Халфорд Макиндер није био идеолог, његови политички наступи били су у највећој мери сачињени од географско-економских тумачења већ постојећих идеја. Његова политика имала је само једну премису: очување Империје; био је то идеал од кога није било одступања. Читава

242 У преводу: политика заједништва, политика која уједињује.

243 Wehler, *The German Empire*, 94-99.

244 Green, *The Crisis of Conservatism*, 193.

245 *Hansard*, vol. XXXXI, 22. јул 1912, 919-921.

246 Semmel, *Imperialism and Social Reform*, 14.

247 Mackinder, *Britain and British Seas*, 231.

248 Kearns, *Geopolitics and Empire*, 51.

његова политичка активност може се свести на жељу да се Британија, кроз реформе, прилагоди новом добу. Сам је говорио да су лорд Розбери и Чемберлен, политичари са којима је сарађивао, били усамљени гласови који су покушавали да промене Британију. Снажна Империја је тако постала постулат у односу на који је Макиндер доносио своје одлуке. Исто се може рећи и за његове географске идеје. Географија је пре свега била практична наука, која је требало да омогући државницима боље обављање њиховог задатка. Размишљања о међународним односима базирала су се на очувању равнотеже, омогућавању несметаног развоја трговине и индустрије и уочавању могућих претњи.

Макиндерова делатност и промене које се дешавају у његовим идејама указују на структурну измену која је наступила у првим годинама XX века. Завршила се епоха када је Велика Британија себе могла сматрати тегом, који ће се у односе на континенту умешати само ради спречавање хегемоније једне силе или коалиције. Истовремено, Макиндерова каријера указује и на однос британског друштва и политике према Немачком царству, као и на значај који је „Немачко питање“ имало у британској јавности. Чини се да део наслова овог чланка „између узора и претње“ одговара не само Макиндеру, већ и много ширем кругу интелектуалаца и политичара.

Немачки утицаји на Макиндера обухватили су како научне, тако и политичке идеје. У време његовог научног формирања географија је била „немачка дисциплина“, а оно што је Макиндер желео за британску науку већ је спровођено у Немачкој. Од почетка је био свестан и практичних последица развијених студија географије и стратешког размишљања. Желео је да политичка елита Велике Британије буде школована на „географским принципима“, који би помогли да доношење одлука буде „стратешко и исправно“, као што је био случај у Немачкој. Почетком XX века размишљања о немачкој географији добила су нову компоненту. Француско-пруски рат био је далека прошлост, као и теоријска размишљања о предностима које доноси географија. Почетком века Макиндер је увидео да је Немачко царство близу остваривања идеја њених географа. Економским продирањем на југоисток оно је било близу да себи обезбеди тржишта и сировине, а пореском политиком задржавала је своје све веће становништво у домовини. Истовремено, Немачка, која је већ била доминантна копнена сила, чинила је све да завлада и морима, и то у време када је британска армија показивала своје слабости, а морнарица се суочавала са реформом која је у основи представљала смањивање буџета.

Од Макиндеровог уласка у политику, почетком века, реформаторске идеје доминирале су његовим ставовима. Веровао је да су промене биле неопходне. Немачка је играла двоструку улогу. Она је представљала опасност, изазов који је донела нова ера међународних односа, који је

претио да угрози Британију, и као трговачку и као индустријску силу. Макиндер је веровао да се свакој претњи треба супротставити чврсто и да треба учинити све да одбрана Империје буде довољно јака. Управо је немачки изазов био главни мотив реформи, које нису биле циљ саме по себи, већ најбољи начин повећања одбрамбених капацитета. Истовремено, Немачка је била пример на који је Британија требало да се угледа. Немачка протекционистичка политика, као и њен однос према радницима били су узор који је Макиндер стално следио. Веровао је да су царинске баријере давале посао и добре плате немачким радницима и спречавале њихову емиграцију. Што је још важније, био је убеђен да је таква политика омогућавала подршку читаве нације активној спољној политици, као и да је то исправна политика јер је вођена „тежњом ка остваривању највеће количине људске силе“. Халфорд Макиндер је преминуо 6. марта 1947. године, доживевши „поновно марширање потомака“ ради одбране од Немачке.

Извори:

- Макиндрова дела:**
Mackinder, Halford. *Britain and British Seas*. London: D. Appleton & Company, 1902.
- Mackinder, Halford. *Democratic Ideals and Reality*, London: H. Holt, 1919.
- Mackinder, Halford. „Geographical Conditions Affecting The British Empire: British Islands.“ *The Geographical Journal* Vol. 33, No. 4 (1909): 462-476.
- Mackinder, Halford. „Man Power as a Measure of National and Imperial Strength.“ *National Review* 15 (1905): 136-145.
- Mackinder, Halford. „Modern Geography: German and English.“ *The Geographical Journal* Vol. 6, No. 4 (1895): 367-379.
- Mackinder, Halford. „On Geography Teaching.“ *Science* Vol. 14, No. 358 (1889): 408-409.
- Mackinder, Halford. „On the Scope and Methods of Geography.“ *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* Vol. 9, No. 3 (1887): 141-160.
- Mackinder, Halford. *Our Own Islands*. London: G. Philip, 1907.
- Mackinder, Halford. „The Geographical Pivot of History.“ *Geographical Journal* 23 (1904): 421-437.
- Mackinder, Halford. „The Geographical Pivot of History: Discussion.“ *The Geographical Journal* Vol. 23, No. 4 (1904): 437-444.
- Mackinder, Halford. „The Great Trade Routes.“ *Journal of the Institute of Bankers* 21 (1900): 1-6, 137-155, 266-273.
- Mackinder, Halford. *The Modern British State*, London: G. Philip, 1914.
- Mackinder, Halford. *The Rhine*. London: Chatto & Windus, 1908.
- Mackinder, Halford. „The Round World and Winning of Peace.“ *Foreign Affairs* Vol. 21, No. 4 (1943): 595-605.
- Mackinder, Halford and Michael Sadler. *University Extension: Past, Present and Future*. London: Cassell, 1891.
- Макиндрови наступи у парламенту:**
Hansard's Parliamentary Debates. vol. XIV (23. II 1910), vol. XXI (8. II 1911),

vol. XXXXI (22. VII 1912).

Штампа:

Leamington Spa Courier, 23. X 1903.

Leamington Spa Courier, 12. I 1906.

Life Magazine, 21. XII 1942.

Остали извори:

Dawson, William Harbutt. *The German Workman: A Study in National Efficiency*. London: P. S. King, 1906.

Shaw, George Bernard, ed. *Fabian Essays in Socialism*. New York: Cosimo Books, 2006.

Partsch, Joseph. *Central Europe*. London: D. Appleton, 1915.

Литература:

Зборници радова, енциклопедије и атласи:

Bauder, Harald and Salvatore, eds. *Engel Di Mauro Critical Geographies – A Collection of Readings*. Kolowna: Praxis Press, 2008.

Blouet, Brian, ed. *Global Geostrategy: Mackinder and the Defence of the West*. New York: Frank Cass, 2005.

Day, Richard and Daniel Gaido, eds. *Discovering Imperialism: Social Democracy to World War One*. Chicago: Haymarket Books, 2012.

Hodge, Carl, ed. *Encyclopedia of the Age of Imperialism 1880-1914, Vol. I & Vol. II*. London: Greenwood Press, 2008.

Jones, Gareth and Gregory Claeys, eds. *The Cambridge History of Nineteenth Century Political Thought*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

Marcus, Laura and Peter Nicholls, eds. *The Cambridge History of Twentieth Century English Literature*. Cambridge: Cambridge University Press, 2004.

Porter, Andrew, ed. *Atlas of British Overseas Expansion*. London: Routledge, 1991.

Schwartz, Vanessa and Jeannene Przybliski, eds. *The Nineteenth Century Visual Culture Reader*. New York: Routledge, 2004.

Porter, Andrew, ed. *The Oxford History of British Empire, Vol. III, The Nineteenth*

Century. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Winks, Robin, ed. *The Oxford History of the British Empire, Vol. V. Historiography*. Oxford: Oxford University Press, 1999.

Yoshihara, Suzan and Douglas Asyloa, eds. *Population Decline and Remaking of Great Power Politics*. Dulles: Potomak Books, 2012.

Монографије:

Agnew, John. *Making Political Geography*. London: Oxford University Press, 2002.

Blouet, Brian. *Halford Mackinder: A Biography*. College Station: Texas A&M University Press, 2010.

Bžežinski, Zbignjev. *Velika šahovska tabla*. Podgorica: CID, 2001.

Claeys, Gregory. *Imperial Sceptics: The British Critics of Empire 1850-1920*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Friedberg, Aaron. *The Weary Titan – Britain and the Experience of Relative Decline 1895-1905*. Princeton: Princeton University Press, 2010.

Goodlad, Graham. *British Foreign and Imperial Policy 1865-1919*. London: Routledge ebook, 2005.

Gyorgy, Andrew. *Geopolitics: The New German Science*. Los Angeles: University of California Press, 1943.

Green, Ewen Henry Harvey. *The Crisis of Conservatism: The Politics, Economics and Ideology of the British Conservative Party 1890-1914*. London: Routledge, 2012.

Hyam, Ronald. *Understanding British Empire*. Cambridge: Cambridge University Press, 2010.

Jones, Martin, Rhys Jones and Michael Woods. *An Introduction to Political Geography*. London: Routledge 2004.

Kearns Gerry, *Geopolitics and Empire – The Legacy of Halford Mackinder*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Kenedi, Pol. *Uspon i pad velikih sila: ekonomska promena i ratovanje od 1500. do 2000. godine*. Beograd: Službeni list SRJ, 2003.

Kennedy, Paul. *The Rise and Fall of British Naval Mastery*. New York: Simon & Schuster, 1976.

Kennedy, Paul. *The Rise of the Anglo German Antagonism 1860-1914*. New

- York: Humanity Books, 1988.
- Kisindžer, Henri. *Diplomatija*. Beograd: Klub plus, 2008.
- Lindenfeld, David. *The Practical Imagination – The German Sciences of State in the Nineteenth Century*. Chicago: University of Chicago Press, 1997.
- Lowe, John. *The Great Powers, Imperialism and the German Problem 1865-1925*. London: Routledge, 1994.
- McMeekin, Shawn. *The Berlin Baghdad Express: The Ottoman Empire and Germany's Bid for World Power*. New York: Belknap Press, 2010.
- Митровић, Андреј. Продор на Балкан: Србија у плановима Аустро-Угарске и Немачке 1908-1918. Београд: Завод за уџбенике, 2011.
- Mommsen, Wolfgang. *Theories of Imperialism*. Chicago: University of Chicago Press, 1982.
- Mulligan, William. *The Origins of the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
- Орел, Катрин. Средња Европа. Београд: Clio, 2012.
- Renouvin, Pierre. *Evropska kriza i Prvi svjetski rat*. Zagreb: Školska knjiga, 1964.
- Rose, Lisle. *Power at Sea: The Age of Navalism 1890-1918*. Columbia: University of Missouri Press, 2007.
- Parker, Geoffrey. *Western Geopolitical Thought in Twentieth Century*. Worcester: Croom Helm, 1985.
- Parker, William Henry. *Mackinder – Geography as an Aid to Statecraft*. Oxford: Oxford University Press, 1982.
- Peden, George. *Arms, Economics and British Strategy*. Cambridge: Cambridge University Press, 2007.
- Searle, Geoffrey. *A New England? Peace and War 1886-1918*. Oxford: Oxford University Press, 2004.
- Searle, Geoffrey. *The Quest for National Efficiency – A Study in British Politics and Political Thought 1899-1914*. Los Angeles: University of California Press, 1971.
- Semmel, Bernard. *Imperialism and Social Reform: English Social Imperial Thought 1895-1914*. New York: Harvard University Press, 1960.

Siegel, Jennifer. *The Endgame: Britain, Russia and Final Struggle for Central Asia*. New York: I. B. Taurus, 2002.

Steiner, Zara. *The Foreign Office and Foreign Policy 1898-1914*. Cambridge: Cambridge University Press, 1970.

Steger, Manfred. *The Quest for Evolutionary Socialism: Eduard Bernstein and Social Democracy*. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

Wehler, Hans Ulrich. *The German Empire 1871-1918*. Oxford: Oxford University Press, 1997.

Чланци:

Blouet, Brian. „Sir Halford Mackinder as British High Commissioner to South Russia 1919-1920.“ *The Geographical Journal* Vol. 142, No. 2 (1976): 228-236.

Deudney, Daniel. „Greater Britain or Greater Synthesis: Seeley, Mackinder and Wells on Britain in the Global Industrial Era.“ *Review of International Studies* 27 (2001): 187-208.

Kearns, Gerry. „The Political Pivot of Geography.“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 337-346.

Lieven, Dominic. „Dilemmas of Empire 1850-1918: Power, Territory, Identity.“ *Journal of Contemporary History* Vol. 34, No. 2 (1999): 163-200.

Mayell, Peter. „Beyond the `Outer Crescent`: The Mackinder Century in New Zealand Geopolitics.“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 368-376.

Semmel, Bernard. „Sir Halford Mackinder: Theorist of Imperialism.“ *The Canadian Journal of Economics and Political Science* Vol. 24, No. 4 (1958): 554-561.

Venier, Pascal. „The Geographical Pivot of History and Early Twentieth Century Geopolitical Culture.“ *The Geographical Journal* Vol. 170, No. 4 (2004): 330-336.

Summary

Miloš Vojinović

Halford Mackinder and Germany: between threat and role model

Keywords: British Empire, Germany, Imperialism, geopolitics, geography, Mitteleuropa, weltpolitik.

This paper examines political and scientific ideas of Halford Mackinder (1861-1947) British geographer, academic and politician. The paper offers a thesis that the most useful way for understanding Mackinder's ideas is to trace their development in context of rising German economy, decline of British industry together with change of Mackinder's personal view on Germany and his lifelong dedication to prosperity of British Empire.

During his carrier German Empire and German scientists represented the most important influence on his work, both scientific and political. Mackinder felt that Prussian army owed its success to German geographers. He compared Heinrich Berghaus, Carl Ritter and Alexander von Humboldt with Otto von Bismarck, Helmuth von Moltke the Elder and Albrecht von Roon. Indicating on German example, Mackinder wanted to change study of geography in Great Britain. He wrote that geography should be "Discipline of Empire" and he thought that even pupils in elementary schools should observe the landscape in the same manner as military commanders. Mostly influenced by Friedrich Ratzel, Mackinder adopted his social Darwinism and wrote that the most important fact of political geography is "extent of the red patches of British dominion upon the map of the world", which represents "cartographical expression of the eternal struggle for existence".

First years of 20th century brought a shift in his perceptions. Until that time Mackinder was convinced navalist, he believed that sea power is the key for defense of Empire and he supported free trade policy. But when Second Boer War showed many flaws in British army, when German geographers started developing the idea of Mitteleuropa and when in the same time German foreign policy took even more active stance, his main ideas have changed. Faced with the fear that, because of growing importance of railway transport and German central position on European continent, even eventual British naval blockade could not prevent German import of raw materials, he abandoned his earlier ideas. He was also slowly abandoning his academic carrier, although never completely, and by 1910 he was fully involved in politics and became a MP.

He became one of the most active advocates of reform in Britain.

Mackinder joined Joseph Chamberlain's Tariff Reform League, a move that he explained by quoting Bismarck - "free trade is politics of strong countries" and Mackinder did not consider Great Britain strong any longer. He believed that Empire must undergo fundamental reforms if it wants to survive. He proposed vast reforms, from reform of the Empire itself, which should become a Federation of Colonies, reform of the army, and, probably most important, social reform. Since the beginning of the new century, Mackinder was continuously pointing to the threat that Germany presented to the British Empire. He concluded that most important characteristic of German nation is specific *Kultur* that resulted in "strategic mentality" of Germans. Mackinder was concerned about the future of the Empire and he believed that solution for Empire's problems could be found in German politics. Whether the question was tariff policy, population policy or national industry and defense, he looked for answers in solutions that German Empire has chosen.

This research tried to point out how British Empire's needs shaped science and how one British intellectual reacted to decline of Great Britain in time when Empire's future didn't look bright, what was probably best described by Joseph Chamberlain when he described country's strength as "The weary Titan staggers under too vast orb of his fate".

Рад је примљен 31. октобра 2013. и прихваћен за објављивање 15. децембра 2013. године.

Патриотска приврженост за плурална друштва: од либералног национализма ка уставном патриотизму²

Апстракт: У тексту заступам тезу да је у условима етнокултурне хетерогености савремених уставних демократија најбоље нормативно оправдање патриотизма оно које избегава фиксирање предмета патриотске привржености. Сматрам да либерални национализам и нови републиканизам, везујући патриотизам за фиксирани предмет привржености, нужно привилегују једну супстантивну концепцију добра што може водити ка осуди, искључивању или асимилацији појединаца и група чије се концепције добра не подударају са прокламованим предметом привржености. Тврдићу да је уставни патриотизам нормативно супериорнији од било које варијанте либералног национализма и новог републиканизма јер радикално преобликује анатомију патриотске привржености тако што природу патриотске привржености претпоставља питању њеног предмета. С тим у вези, показашу да питање предмета патриотске привржености у уставном патриотизму следи из претходног разматрања начина на који би патриотизам требало упражњавати чиме се постижу исправнији политички исходи у погледу подстицања патриотских осећања код грађана који не деле исту концепцију добра.

Кључне речи: патриотизам, уставни патриотизам, либерални национализам, нови републиканизам, грађанска приврженост, етнокултурни плурализам.

Увод

Питање о разлозима привржености политичкој заједници спада у ред првих тема политичке теорије од њених почетака, па до данас.

1 E-mail: nikola.beljinac@fpn.bg.ac.rs

2 Рад је настао у оквиру реализације научноистраживачког пројекта број 179076, Политички идентитет Србије у глобалном и регионалном контексту, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

И мада се ради о древном пратиоцу теоријског и практичног бављења политиком, више нема никакве сумње да је, у савременим околностима моралног и етнокултурног плурализма, изазов проналажења ослонишне тачке заједничког живота израженији него икада раније. Проблем припадања снажно потреса свакодневицу постојећих либералних демократија. Наведено је најочљивије на примеру растућег притиска имиграције, али се читава и кроз однос према „домаћим“ мањинама, као и у потреби да се владајући национални идентитет постави на „здраве ноге“, попут чувене расправе о значењу „британства“ која се већ више од пола века, несмањеном жестином, води у Великој Британији.

Уколико за почетак прихватимо чињеницу да околност етнокултурног плурализма представља трајну одлику савремених либерално-демократских друштава која се не може отклонити морално допустивим средствима, те ако овој констатацији додамо запажање да је некаква концепција патриотске привржености нужен састојак друштвеног јединства у свакој политичкој заједници, онда се намеће питање – какав патриотизам је потребан плуралним друштвима? Већи део савремене литературе која се бави темом грађанске повезаности и лојалности, претходном питању приступа из угла либералног национализма, било да се ради о „чистим“ теоријама либералног национализма или оним које су надограђене концептом групно диференцираних права.³ Како ћу у тексту покушати да покажем, овакав теоријски тренд резултат је погрешног схватања да се на изазов етнокултурног плурализма може одговорити искључиво уз ослањање на постојећу појмовну и институционалну апаратуру националне државе. Насупрот напорима да се реанимирају неуспешни механизми националне државе, тврдићу да имамо добре разлоге да у разматрање поново уведемо политичке концепције патриотске привржености које пуна три века стоје у сенци националног заноса. Разуме се, повратак политичком патриотизму не би требало дословце разумети као настојање да се на постојеће политичке оквире примене изуми класичног републиканизма. Исто тако, изражавам сумњу и у нормативне поставке новог републиканизма. Показаћу да присталице новог републиканизма често понављају грешке либералних националиста. Уместо готових решења склонији сам комбиновању нормативних препорука које долазе из широке палете републиканских политичких идеја, а пре свега оних које нам нуди школа уставног патриотизма. Стога ће овај рад представљати

3 Најпознатији представници прве теоријске струје либералног национализам су Дејвид Милер, Јаел Тамир и Нил Мекормик, док се најутицајнији покушај редефинисања либералног национализма у правцу признања посебних, групно диференцираних права везује за Вила Кимлику. У Србији, већ дужи низ година, мултикултурну верзију либералног национализма заступа Миодраг Јовановић.

покушај да се још једном преиспитају могућности уставног патриотизма у погледу подстицања и одржавања осећаја патриотске привржености у државама у којима живи већи број етнокултурних група.

Узимајући у обзир све до сада речено, структура рада сажето би се могла представити на следећи начин. Први део рада биће посвећен осврту на теоријску рехабилитацију патриотизма крајем двадесетог века. У другом делу ћу указати на моралне ризике који извиру из приступа либералног национализма и новог републиканизма. У овом делу ћу настојати да аргументујем зашто је потребно напустити есенцијализоване концепције патриотске привржености. Затим ћу образложити како мој предлог избегава недостатке наведених концепата и у чему је његов допринос постојећим теоријским разматрањима уставног патриотизма.

Повратак политичкој теорији патриотизма

Иако је свој живот у свету класичних политичких идеја започео као узвишена врлина, патриотизам је током већег дела двадесетог века сматран озлоглашеним пороком. Са великом лакоћом, патриотизам је уврштен на списак непристојних речи које је требало избегавати, а у ретким ситуацијама када би се о њему и говорило, добро васпитање је налагало да се то учини са осећајем нелагоде и осуде. Савремена политичка теорија је дуго времена чинила обоје, најпре занемарујући, а потом оспоравајући значај патриотске привржености. Седамдесетих година прошлог века, владајућа струја политичке мисли готово да је у потпуности игнорисала ову тему. За патриотизам се тако није нашло места ни у индексу појмова Ролсове *Теорије правде*, најутицајније послератне нормативне студије. Нова либерална парадигма је питања припадања и привржености напосто оставила по страни сматрајући их претходно решеним или, у најбољем случају, природним наставком аргументације о индивидуалној слободи и једнакости. Важила је претпоставка према којој политичка заједница може рачунати на лојалност својих чланова само уколико се према њима опходи у складу са непристрасним начелима правде, уважавајући их као једнако вредне и аутономне појединце. Тек са јачањем комунитарног крила англо-америчке политичке теорије, почетком осамдесетих година, отвара се простор за критику изложеног универзалног стандарда политичке моралности. Речима Аластера Мекинтајера (Alasdair MacIntyre) „суштинско обележје моралности коју сви стичемо јесте то да је добијамо из начина живота одређене друштвене заједнице“ из чега следи да је „патриотска оданост

заједници предуслов наше моралности.“⁴ Помало заборављена реч „*patria*“ поново се нашла у вокабулару политичких теоретичара, додуше пре у облику деветнаестовековног идеала националне заједнице, него у свом изворном републиканском значењу.

Обнова интересовања за патриотизам била је део ширег процеса преусмеравања главног тока теоријских расправа са питања правде и права на питања заједнице и чланства. У том смислу, патриотизам је, попут осталих носећих појмова политичке теорије, своје савремено значење брусио управо на терену либерално-комунитарне дебате. Због призива пристрасности и партикуларности, патриотски дискурс је у овом периоду махом изједначаван са комунитарном школом мишљења. С обзиром на то да су либерални аутори сваки покушај заговарања посебних привржености сматрали морално сумњивом опцијом, важило је правило да патриотизам може заступати само неко ко се претходно декларисао као комунитарни учесник у славном спору. Томе у прилог ишло је и популарно повлачење аналогije између етно-национализма и патриотских осећања.⁵

Патриотизам је бreme антилибералног концепта носио све до наредног великог преобликовања пејзажа савремене политичке теорије. Почетком деведесетих година либерално-комунитарни спор је показивао знаке умора. Заправо, расправа је све мање личила на спорење, а више на неспоразум који је био на добром путу да ишчезне захваљујући реafirмацији принципа грађанства. Фигура грађанина представљала је згодну тачку помирења две школе јер је обједињавала либерално инсистирање на правима и комунитарну бригу за заједницу. Међутим, приближавање ставова некадашњих ривала није био једини подстицај повратку идеји грађанства. Вил Кимлика (Will Kymlicka) исправно примећује да је нови теоријски тренд исто тако био подстакнут „бројним политичким дешавањима и тенденцијама широм света које су јасно показале да снага и стабилност модерне демократије зависи не само од праведности њених основних институција него и од

4 Аластер Мекинтајер, „Да ли је патриотизам врлина?“, у: *Савремена политичка филозофија*, ур. Јанаш Киш, 457 (Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998).

5 На свом дугом историјском пропутовању патриотизам је у многа места изгубио првобитни политички садржај који је потом попуњен етнонационалним сентиментима. Почевши од осамнаестог века сматрало се да патриота треба да буде привржен првенствено својој нацији дефинисаној на основу претполитичких критеријума порекла, језика и културе. Видети детаљније: Јохан Хајзинха, *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*, (Нови Сад: Прометеј, 1996); Ross Poole, „Patriotism and Nationalism,” in: *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, eds. Igor Primorac & Aleksandar Pavković, 147-161. (Aldershot: Ashgate, 2007).

особина и ставова њених грађана“.⁶ Ако је прва деценија либерално-комунитарне дебате допринела повратку патриотизма на велику сцену, онда је ова фаза теоријског развоја заслужна за рехабилитацију појма. На нивоу либералног политичког дискурса, патриотизам је постепено губио репутацију „лошег момка“, делом захваљујући приближавању либералног схватања политичке интеграције и национализма, али и због обновљеног интересовања за републиканско политичко наслеђе. Како је постало јасно да није могуће успоставити трајан либерално-демократски поредак у околностима етнокултурног плурализма без неког облика грађанске солидарности и пожртвовања, политичка теорија је обновила потрагу за најбољом формулом патриотске привржености. Другим речима, за разлику од осамдесетих година када се о патриотској привржености углавном дискутовало на терену моралне филозофије, нове теоријске дебате су тежиште расправе помериле ка разматрању неопходних услова за постојање одрживих и функционалних либерално-демократских режима. Патриотизам се налазио на врху листе. Неколико фамилија савремене политичке теорије понудило је своје нормативне упуте, међу којима су три најутицајније: либерални национализам, нови републиканизам и уставни патриотизам. Свака од њих је настојала да пронађе одговор на следеће питање: ка чему је потребно усмерити патриотску приврженост грађана и на који начин би она требало да се испољава? Први део постављеног питања читава се у предмету патриотске привржености, док се наставак односи на њену природу.

Какав патриотизам је потребан плуралним друштвима?

Истраживачки проблем на који намеравам да одговорим на страницама које следе укратко гласи: који од наведених теоријских приступа патриотизму (либерални национализам, нови републиканизам, уставни патриотизам) нуди најбоље нормативно оправдање патриотске привржености у околностима етнокултурне хетерогености либерално-демократских држава? Опредељење за нормативну парадигму не значи да ће рад бити у потпуности лишен анализе актуелних друштвених процеса и њихових носилаца у савременим либералним демократијама. Но, аналитички приступ, сам за себе, није довољан за целовити увид у истраживачки проблем. Узмимо, на пример, недавни случај оштре јавне осуде одлуке Адема Љајића, фудбалског репрезентативца, да не пева рефрен државне химне у којем се захтева Божја правда само за једну етничку групу у Србији. Подсећам да је, готово акламативно, потез младог фудбалера окарактерисан као непатриотски гест без

6 Вил Кимлика, *Савремена политичка филозофија* (Београд: Нова српска политичка мисао, 2009), 314.

преседана. И мада би нам добро вођен аналитички поступак понудио објашњење за мотиве, интересне преференције и вредности на којима су актери темељили своје деловање у овом случају, то ипак не бисмо могли да сматрамо задовољавајућим истраживачким доприносом. Иста врста недоречености важи и за наш интуитивни предосећај да се ради о неправедном стању ствари у којем етнички конотирана концепција патриотске идентификације ниподаштава моралну једнакост припадника исте политичке заједнице. Интуитивна убедљивост наведене констатације ипак није довољна за коначни обрачун са постојећим политичким обрасцима и праксама. С тим у вези, сматрам да би наше аналитичке опсервације и почетне интуиције свој пуни смисао добиле тек уз ослона на нормативну тачку гледишта. Управо из тог разлога, фокус ће бити на нормативном пропитивању патриотске привржености. Покушаћу да покажем да је најбоље нормативно оправдање патриотизма оно које избегава фиксирање предмета привржености. Сажето, свако инсистирањена на етички оптерећеном и непроменљивом утемељењу патриотизма показује се као репресивно и искључујуће у односу на грађане који не деле већинску концепцију добра. Стога је потребно трагати за инклузивним критеријумима оправдања патриотске привржености који ће, без угрожавања посебних идентитета, бити у стању да подстакну свест о држави као заједничком дому свих њених грађана. Сматрам да уставни патриотизам може да испуни овај задатак. У намери да то и докажем, кренућу од две полазне претпоставке. Прво, верујем да је уставни патриотизам нормативно препоручљивија опција за плурална друштва у односу на конкурентске теорије јер се, за разлику од њих, може заступати позивањем на идеју јавне разложности. Показаћу да одвајање патриотске лојалности од фиксираниог предмета привржености даје добре разлоге свим грађанима дате политичке заједнице да прихвате или барем не одбаце принципе уставног патриотизма. Друго, у вези са претходним, сматрам да је уставни патриотизам спроводива и ефикасна верзија патриотске привржености управо зато што је прихватљив и за оне грађане чији се посебни идентитети не могу уклопити у оквире фиксираниог предмета. Плурална друштва која би се приклонила уставном патриотизму могла би бити успешнија у спровођењу колективних циљева јер би рачунала на патриотску приврженост укупно већег броја грађана, независно од њихових посебних идентитета.⁷

Идеја о уставном патриотизму као пожељној замени за старе форме патриотске привржености у мултикултурним друштвима није нова у савременој литератури из области политичке теорије. Заговорници

7 Уколико бисмо се, за тренутак, вратили на „случај Адем Љајић“ могли бисмо да устврдимо да би фудбалска репрезентација Србије била успешнија ако би могла да рачуна на услуге младог репрезентативца.

уставног патриотизма неретко истичу да њихова теоријска позиција разматра патриотску приврженост на начин који је социолошки одрживији у односу на теорије либералног национализма и новог републиканизма.⁸ Међутим, како ћу нешто касније образложити, становиште које заступаам разликује се у односу на постојеће концепције уставног патриотизма. Њих ћу начелно разврстати у две групе – оне које нормативно оправдање уставног патриотизма превасходно везују за предмет патриотске привржености (политичку или уставну културу) и оне које уставни патриотизам у потпуности одвајају од било каквог предмета идентификације.⁹ Настојаћу да покажем да је недостатак прве стратегије у томе што се уставни патриотизам своди на пуко преусмеравање патриотске привржености са једног предмета на други. Верујем да овај правац промишљања уставног патриотизма ненамеравано са собом носи управо ону опасност коју теорија уставног патриотизма, у околностима етнокултурног плурализма, жели да избегне – фиксирање предмета патриотске привржености. Исто тако, изражавам резерве према другом приступу који нам поручује да уставни патриотизам треба да разумемо као концепт који се опире сваком предмету идентификације. Сем уколико овај приступ не схватимо као опредељење за самоукидање патриотизма, није сасвим јасно како се патриотска осећања могу подстицати и одржавати без свести о томе чему дугујемо нашу приврженост.

Домети и границе либералног национализма и новог републиканизма

У савременој политиколошкој литератури која се бави питањима предмета и природе патриотске привржености приметна је доминација приступа либералног национализма. Ради се о утицајној теоријској струји која се често проглашава општим стандардом либералне политичке мисли.¹⁰ У чему се састоји привлачност ове теоријске

8 Видети детаљније: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално* (Београд: Фабрика књига, 2007), 135-159; Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам* (Београд: Фабрика књига, 2010), 11-17; Attracta Ingram, „Constitutional Patriotism,“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996): 3-4; Јирген Хабермас, „Грађанство и национални идентитет: нека размишљања о будућности Европе,“ у: *Нација, култура и грађанство*, ур. Слободан Дивјак, 35-47 (Београд: Службени Лист СРЈ, 2002).

9 У теоретичаре уставног патриотизма који нагласак стављају на предмет патриотске привржености убрајам Јиргена Хабермаса (Jürgen Habermas), Јана Вернера Милера (Jan-Werner Müller), Атракту Инграм (Attracta Ingram) и Џона Брејдија (John Brady), док друго становиште бране Печен Меркел (Patchen Markell) и Ендрју Винсент (Andrew Vincent).

10 Јаел Тамир, *Либерални национализам* (Београд: Филип Вишњић, 2002), 218-225.

позиције? Рекло би се у њеној кореспонденцији са постојећим стањем либералних демократија. Полазећи од очигледне чињенице да модерне политичке заједнице данас егзистирају као националне државе, либерални националисти настоје да докажу да је могуће (или чак нужно) комбиновати либералне вредности и националну припадност. Тврдња да људи у стварном свету подржавају либералну идеју правде само ако су претходно повезани националним идентитетом представља популарни облик либерално-националистичког резоновања. Одатле следи да либерално-демократске државе могу развити патриотска осећања код својих грађана једино позивањем на идеал националности. Изложену скицу аргумента, у далеко детаљнијој форми, проналазимо у радовима најпознатијих теоретичара либералног национализма.¹¹

Проблем са нацијом као предметом патриотске привржености је у томе што, ма колико да се либерални националисти трудили да „истање“ њен садржај, није могуће одстранити супстантивно језгро већинског етничког идентитета. Чак и у „најлибералнијим“ верзијама либералног национализма, оно се узима здраво за готово, као нужно или несводиво својство националног идентитета. Дејвид Милер (David Miller), на пример, најпре олако прелази преко своје констатације да је „однос између националитета и етничитета инхерентно проблематичан“, да би у наставку устврдио да је културна неутралност практично неизводљива јер је „национални језик неизбежно носилац културе већинског народа чији је то језик изворно био“.¹² Након оваквог образложења, Милерово залагање за деетнификацију државних симбола и институција делује тек као изнуђено милосрђе. Једном када је допуштено утемељење националног идентитета на већинској концепцији добра, питање опсега неупитног етничког језгра постаје секундарно, те не чуди што

11 Дејвид Милер тако тврди да нације, управо зато што дају смисао и садржај индивидуалној аутономији, демократској владавини и социјалној правди, представљају вредне заједнице о којима смо дужни да бринемо, макар то подразумевало и одређене личне жртве. Видети: David Miller, *Citizenship and National Identity* (Cambridge: Polity Press, 2000), 24-41. Јаел Тамир уводи појам „контекстуалне индивидуе“ и поручује да подухват очувања националне културе може од њених чланова да захтева жртвовање, али да њихово укупно искуство неће одражавати лични губитак, већ пре самоиспуњење. Видети: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 93-121. Вил Кимлика проширује аргументацију концептом групно диференцираних права. Он најпре тврди да већинско грађење нације може да се доведе у везу са идеалима слободе, једнакости и демократије. Ипак, примећује да је током историје овај процес често ишао на штету мањина. Како би процес изградње нације био легитимнији, Кимлика сматра да би га требало ограничити мањинским правима, а то би значило да се мањинама гарантује мањинско грађење нације. Видети: Вил Кимлика, *Мултикултурно грађанство* (Загреб: Наклада Јесенски и Турк, 2003), 113-118.

12 Дејвид Милер, „Националност и културни плурализам,“ у: *Нација, култура и грађанство*, ур. Слободан Дивјак, 276 (Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002).

је чешће предмет дневнополитичких калкулација и односа моћи, него озбиљних теоријских разматрања. Сличну тенденцију есенцијализације „истинских“ својстава националног идентитета проналазимо и у радовима домаћих заступника либералног национализма. Миша Ђурковић, у предговору књиге Јаел Тамир (Yael Tamir) *Либерални национализам*, саопштава да:

„држава мора имати своје симболе (химну, грб, заставу итд.), а они једноставно морају одражавати нешто специфично, што већину грађана (обично припаднике већинске нације) асоцира на нешто значајно, нешто што осећају као своје, као део своје традиције и културе. Држава, такође, има неке своје ритуале, празнике и друге облике испољавања заједничке културе, а они опет морају да одражавају једну традицију и једну посебну културу, што значи да се тиме намеће и афирмише та одређена култура са својим јунацима, симболиком, итд.“¹³

Одговарајући на критику о етнокултурној пристрасности државне химне Републике Србије, Миодраг Јовановић поручује да „треба имати на уму да је српска химна настала у време знатније етничке хомогености друштва“, те да је:

„код великог броја Срба дуго после распада СФРЈ постојала фрустрација у погледу задржаних знамења, па је тако за многе управо могућност њихове промене и рестаурација старих обележја доживљена као кључна предност новостворене правне ситуације у којој је Србија, не својом вољом, постала самостална држава.“¹⁴

На другом месту, исти аутор оправдава политику државног уплитања у сферу језика ради очувања ћирилице јер су такве мере „усмерене на заштиту једног виталног дела културног и националног идентитета већинског становништва Србије.“¹⁵

Сходно изложеним гледиштима, може се тврдити да патриотизам, у кључу либералног национализма, није ништа друго до задата лојалност – покораване фиксираном предмету привржености оличеном у одабраним (есенцијалним) идентитетским карактеристикама једне етничке групације. То даље значи да критеријум вредновања легитимитета државе и њеног овлашћења да захтева приврженост од грађана није ништа друго до већинска концепција добра која се узима као коначни основ саме државе. Држава, на тај начин, постаје *patria* само за оне грађане који

13 Миша Ђурковић, „Предговор,“ у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 12.

14 Миодраг Јовановић, „Мањинска права и друштвено јединство,“ у: *Политичке институције и демократија*, ур. Вукашин Павловић, 158 (Београд: Факултет политичких наука, 2006).

15 Миодраг Јовановић, *Колективна права у мултикултурним заједницама* (Београд: Службени гласник, 2004), 297.

осећају блискост са њеним супстантивним легитимацијским титулусом. Што је неко склонији вредностима у средишту етно-приватизованог националног идентитета, то је више оспособљен да буде патриота и обрнуто. Другачије речено, патриота може бити само особа која је привржена својој етно-нацији политички отелотвореној у виду националне државе.

Није тешко претпоставити какве консеквенце описано разумевање патриотизма може имати у околностима етнокултурне хетерогености савремених либералних демократија. Уколико прихватимо да партикуларно добро већинске етничке групе чини референтну тачку патриотске идентификације, намеће се питање да ли је и по коју цену могуће проширити патриотска осећања на припаднике етнокултурних мањина? Либерални националисти би могли приговорити да постављено питање нема превелики емпиријски и нормативни значај с обзиром на то да садржи имплицитно признање да је највећи део укупне популације ипак мотивисан да развије осећај патриотске привржености. Понављам да сам кренуо од довољно уверљиве претпоставке да је неопходан услов легитимности и ефикасности уставних демократија постојање „хоризонта заједничког смисла“ који живот у политичкој заједници претвара у нешто више од формално-правне рутинизације међусобних односа грађана и њихових односа са политичком влашћу. Ствар је у томе да уставна демократија мора бити у стању да код свих својих грађана, на једнакој основи, подстакне осећај блискости, припадништва и солидарности – осећај да живе у заједничком политичком дому којем су привржени и за који су спремни да учине и више од онога што се законима захтева. Верујем да либерални национализам, због свега наведеног, није у могућности да одговори на овај императив. Наравно, нипошто не желим да тврдим да су упуте либералног национализма, у практично-политичком погледу, непримењиви. Штавише, стварност нам показује да се ради о преовлађујућем обрасцу организације савремених политичких заједница. Исто тако, могао бих се сложити и са тврдњом да су поједине либерално-националистичке политичке заједнице стабилне и успешне државе. Све што желим да кажем јесте да је цена усвајања либерално-националистичке дефиниције заједничког живота превисока за припаднике етнокултурних мањина, те да постоје оправдани разлози да се окренемо чисто политичким варијантама патриотске привржености које би биле довољно инклузивне и прихватљиве за све грађане државе.

Нови републиканизам представља једну могућу алтернативу. Његови заговорници настоје да покажу да приврженост принципима и праксама слободне државе (републике) може осигурати одрживу замену за национализам. И не само то, речима Муриција Виролија (Maurizio Viroli), нови републиканизам, поред тога што детронизује нововековно поверење у идеју и праксу националне државе, боље одговара на потребе

и изазове мутликултурних друштава у односу на различите теоријске изведбе либералног процедурализма и демократског самоодређења.¹⁶ Сматрам да је изложено нормативно очекивање неутемељено из најмање два разлога. Прво, нови републиканизам, попут либералног национализма, питања припадности и привржености смешта у раван етичког саморазумевања чиме не успева да превазиђе супстантивно одређење патриотске лојалности. Друго, иако републиканци исправно увиђају недостатке претполитичких концепција друштвеног јединства, њихова критика национализма се у крајњем реализује тек као замена једног фиксираног и есенцијализованог предмета патриотске привржености (нација) другим (република), што је једнако непожељан исход у околностима етнокултурног плурализма.

Наведено ћу укратко образложити на примеру Виролијеве интерпретације републиканског патриотизма. Најопштије речено, за Виролија је републикански режим више од политичког пројекта, а патриотизам више од привржености слободарским законима и установама.¹⁷ Свака република је првенствено одраз посебног начина живота и посебне културе у којој су укотвљене институције политичке слободе. То даље значи да појединачно добро не само да мора бити подређено општем добру (политичкој слободи), већ је такође уплетено у густу мрежу заједничког комуналног наслеђа које нашу републику разликује од других постојећих република. Из тога следи да је први и најважнији задатак грађана да у јавној делиберацији обликују поље супстантивног консензуса у вези са колективним идентитетом њихове заједнице. Република, стога, није ништа друго до отелотворење поменутог консензуса, односно врховна етичка инстанца према којој грађани равају своје партикуларне идентитете и концепције доброг живота. Чини се да републиканци на овај начин, додуше заобилазним путем, понављају грешку либералног национализма. Оно што је некада била нација – независна етичка вредност којој дугујемо приврженост, сада је република, са истим негативним консеквенцама по могућност развијања патриотских осећања код грађана који не деле врховни идентитетски код. Нови републиканизам тако не успева да избегне референцу на прво лице множине својствену комунитарној политичкој теорији и поред тога што се приврженост премешта са претполитичких на политичке везе.¹⁸

16 Maurizio Viroli, *For love of Country* (Oxford: Clarendon Press, 2003), 1-18.

17 Maurizio Viroli, *Republicanism* (New York: Hill and Wang, 2002), 79-103.

18 Хана Аренд тако тврди да „увек када смо усмерени и укључени у јавно делање и политички дискурс, ми смо истовремено укључени и у конструкцију нашег колективног идентитета, у обликовању ‘ми’ помоћу кога смо у стању да идентификујемо и себе и сопствену акцију.“ Цитирано према: Милан Подунавац, *Принцип грађанства и поредак политике* (Београд: Чигоја Штамп, 2001), 146.

Уставни патриотизам за плурална друштва

Ово су, разуме се, само грубо сумиране либерално-националистичка и неорепубликанска концепција патриотске привржености. Да поновим, сматрам да обе теоријске позиције пате од истог недостатка. Оне патриотизам везују за фиксирани предмет привржености што води ка есенцијализовању једне супстантивне концепције добра. Консеквентно, појединци и групе чије се концепције добра не подударају са прокламованим предметом патриотске привржености бивају подвргнути осуди и искључивању (као у примеру Адема Љајића), а у најекстремнијим случајевима и различитим облицима насиља и асимилације.

Верујем да је уставни патриотизам нормативно супериорнији од било које варијанте либералног национализма и новог републиканизма управо зато што своје оправдање не црпи из фиксираног предмета привржености. С тим у вези, сматрам да уставни патриотизам треба разумети као теоријску перспективу која радикално преобликује анатомију патриотске привржености тако што природу патриотске привржености претпоставља питању њеног предмета, за разлику од либералног национализма и новог републиканизма који природу патриотске привржености изводе из фиксираног предмета – нације или републике. Другим речима, питање предмета патриотске привржености, у уставном патриотизму, следи из претходног разматрања начина на који би патриотизам требало упражњавати, што би могло водити ка исправнијим политичким исходима у погледу подстицања патриотских осећања код грађана који не деле исту концепцију добра. Овим се, дакле, не тврди да уставни патриотизам не може или нема потребу да одговори на питање о предмету патриотске привржености, како сматрају критичари, али и поједини заступници овог концепта, већ да је редослед нормативног оправдања преокренут у корист природе патриотске привржености.

Теорија уставног патриотизма, какву желим да изложим, питање лојалности премешта на ниво односа између оних који владају и оних над којима се влада. Патриотизам тако постаје стандард оправдања политичке владавине у којој на један или други начин учествујемо, а не чин „утапања у космос“, као у случају либералног национализма и новог републиканизма. То би значило да је претпоставка патриотизма садржана у одговору на следеће питање – како треба праведно уредити однос између владајућих и подвлашћених тако да они над којима се влада имају добре разлоге да исказују патриотску приврженост? Другачије речено, патриотизам се одваја од свеобухватних предмета привржености и смешта у поље политичког легитимитета што би за грађане значило мање одрицања у погледу њихови партикуларних идентитета. Овде

треба бити до краја јасан и рећи да уставни патриотизам, сходно свом либералном педигреу, питању политичке владавине приступа из угла уставне демократије. Наведено, међутим, не значи да се уставни патриотизам нужно мора бранити позивањем на супстантивне аргументе. То би било тачно уколико би нормативну вредност уставног патриотизма искључиво изводили из уставне демократије као препорученог предмета привржености. У том случају, уставни патриотизам би представљао лојалност универзалним принципима уставне демократије отелотвореним у конкретној политичкој заједници, а не начин устројства политичке владавине у којем наше испољавање патриотизма (природа патриотске привржености) гради контекст заједничког живота (предмет патриотске привржености). Сматрам да су овим путем, кренули Јан Вернер Милер (Jan-Werner Müller), Атракта Инграм (Attracta Ingram), Ненад Димитријевић, а донекле и сам Јирген Хабермас (Jürgen Habermas). Укратко, проблем са теоријама уставног патриотизма које излажу ови аутори састоји се у томе што се идеја устава, експлицитно или имплицитно, своди на препоруку „према чему“, а не „како“ треба бити привржен. Милер, на пример, децидирано саопштава да „уставни патриотизам изражава мисао да се политичка приврженост мора усредсредити на норме, вредности и, посредно, процедуре либералног демократског устава.“¹⁹ Од сличне претпоставке креће и Инграм када каже да постнационална патриотска приврженост почива на „признању демократских вредности и људских права која су контекстуализована у посебној уставној традицији.“²⁰ Премда Димитријевић и Хабермас настоје да, кроз категорију устава као акта позитивирања друштвеног уговора, односно интерсубјективног признања права, превазиђу јаз између апстрактне уставности и локалних етика, њихове теорије ипак не успевају да избегну замку задатости либерално схваћеног универзалног морала.²¹ Мишљења сам да овако конципиран уставни патриотизам представља пре неку врсту моралне инструкције него политичку конструкцију уподобљену околностима етнокултурног плурализма савремених либералних демократија. Поједини теоретичари су покушали да надоместе поменути недостатак тако што су концепт уставног патриотизма у потпуности одвојили од било каквог предмета идентификације. Речима Едрија Винсента (Andrew Vincent), уставни патриотизам није ништа друго до приврженост

19 Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам*, 8.

20 Attracta Ingram, „Constitutional Patriotism,“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996), 2.

21 Видети детаљније: Ненад Димитријевић, *Уставна демократија схваћена контекстуално*, 40-72; Јирген Хабермас, „Борба за признање у демократској правној држави,“ у: *Мултикултурализам: испитивање политике признања*, ур. Ејми Гатман, 104-108 (Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003).

„плурализму, неизвесности и недовршености политичког.“²² Према овом схватању које дели и Печен Меркел (Patchen Markell), свака претензија ка успостављању трајних идентитетских формација производи односе моћи који ниподаштавају критички приступ објектима привржености.²³ Ради се о смелој, али недореченој варијанти уставног патриотизма која губи из вида контекстуалну усмереност патриотске лојалности. Другим речима, без постојање онога што се назива *patria*, територијално и демографски омеђене политичке заједнице, тешко да можемо говорити о могућности подстицања било каквих патриотских осећања, макар она била агонистичка, каквим желе да их представе Винсент и Меркел.

На сву срећу, није неопходно да бирамо између уставног патриотизма без икаквог предмета привржености и уставног патриотизма са есенцијализованим предметом привржености. Сматрам да предмет уставног патриотизма треба схватити као специфичну историју разложних расправа у вези са тим како најбоље уредити неизбежну политичку владавину. Једино је на тај начин могуће бранити тезу да наше дебате о томе како и када треба да будемо привржени креирају међугенерациски контекст заједничког живота према којем усмеравамо патриотска осећања, односно да природа патриотске привржености претходи њеном предмету. Овде је важно истаћи да референтну тачку патриотске привржености не чине либерално-демократске процедуре, нити посебно политичко окружење које отелотворује универзалну моралност, како сугерише Хабермасова концепција уставног патриотизма, већ контекст заједничког живота који настаје њиховим упражњавањем. Тако замишљена теорија уставног патриотизма је у мотивационом погледу потпунија у односу на Хабермасову концепцију. Либерално-демократске процедуре нам дају смернице како треба да будемо привржени (дефинишу природу патриотске привржености), међутим нису у стању да, саме за себе, пруже одговор на питање шта је предмет привржености – шта је *patria*. Дакле, ми прихватимо да наш заједнички живот у погледу политичке владавине уредимо у складу са политичко-институционалним аранжманима уставне демократије, али патриотска лојалност настаје тек као резултат наших разложних расправа о томе како идеју уставности спровести у дело. На тај начин, патриотска приврженост у уставном патриотизму увек зависи од неке врсте заједничке историје. То би, рецимо, значило да постојеће либерално-демократске државе ослонишну тачку заједничког живота, уколико је могуће, треба да пронађу у оним симболима, историјским искуствима,

22 Andrew Vincent, „Patriotism and Human Rights: An Argument of Unpatriotic Patriotism,“ *Ethics* 13 (2009), 357.

23 Patchen Markell, „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional patriotism,“ *Political Theory* 28 (2000), 54-58.

догађајима и херојима који одражавају ову врсту контекста. Тај контекст је изнова подложен новим расправама у светлу нових искуства и нових разлога, те је у том смислу променљив (није фиксиран), а опет увек само наш – ексклузиван само за нас као грађане те државе. Наравно, наведено важи једино под претпоставком да различите етнокултурне групе желе да деле исти политички простор. С тим у вези, уставни патриотизам не треба погрешно разумети као магичну формулу патриотске лојалности која ће већ дубоко подељена друштва држати на окупу (попут очекивања које Јан Вернер Милер гаји у случају Босне и Херцеговине), већ пре као стратегију која је у стању да избегне моралне ризике либералног национализма и новог републиканизма у плуралним друштвима либералних демократија, укључујући и ризик да таква друштва, вођена есенцијализованом концепцијом патриотске привржености, у неком тренутку постану дубоко подељена.

Све до сада речено потврђује тезу да уставни патриотизам, да би био делотворан облик патриотске привржености, не сме бити тек универзалистички одговор на поставке либералног национализма и новог републиканизма.²⁴ Уставни патриотизам и сам мора почивати на премисама партикуларности. Но, ово и даље не даје повод критичарима уставног патриотизма да га називају замаскираном формом национализма или цивилном религијом јер се, за разлику од либералног национализма и новог републиканизма, партикуларност овде схвата као неесенцијализовани, односно променљиви оквир заједничког живота који одражава нашу политичку комуникацију кроз време.

²⁴ Јан Вернер Милер, *Уставни патриотизам*, 88-99.

Литература:

- Димитријевић, Ненад. *Уставна демократија схваћена контекстуално*. Београд: Фабрика књига, 2007.
- Ђурковић, Миша. „Предговор.“ у: Јаел Тамир, *Либерални национализам*, 5-15. Београд: Филип Вишњић, 2002.
- Кимлика, Вил, *Мултикултурно грађанство*. Загреб: Наклада Јесенски и Турк, 2003.
- Ingram, Attracta. „Constitutional Patriotism.“ *Philosophy and Social Criticism* 22 (1996): 1-18.
- Јовановић, Миодраг. *Колективна права у мултикултурним заједницама*. Београд: Службени гласник, 2004.
- Јовановић, Миодраг. „Мањинска права и друштвено јединство.“ у: Вукашин Павловић (ур.), *Политичке институције и демократија*, 135-163. Београд: Факултет политичких наука, 2006.
- Markell, Patchen. „Making Affect Safe for Democracy? On Constitutional patriotism.“ *Political Theory* 28 (2000): 38-63.
- Мекинџајер, Аластер. „Да ли је патриотизам врлина?“ у: Јанош Киш (ур.), *Савремена политичка филозофија*, 452-469. Сремски Карловци: Издавачка књижарница Зорана Стојановића, 1998.
- Милер, Јан Вернер. *Уставни патриотизам*. Београд: Фабрика књига, 2010.
- Милер, Дејвид. „Националност и културни плурализам.“ у: Слободан Дивјак (ур.), *Нација, култура и грађанство*, 273-303. Београд: Јавно предузеће Службени лист СРЈ, 2002.
- Miller, David. *Citizenship and National Identity*. Cambridge: Polity Press, 2000.
- Подунавац, Милан. *Принцип грађанства и поредак политике*. Београд: Чигоја Штамп, 2001.
- Poole, Ross. „Patriotism and Nationalism.“ in: Igor Primorac, Aleksandar Pavković (eds.), *Patriotism: Philosophical and Political Perspectives*, 147-161. Aldershot: Ashgate, 2007.
- Вил Кимлика. *Савремена политичка филозофија*. Београд: Нова српска политичка мисао, 2009.
- Тамир, Јаел. *Либерални национализам*. Београд: Филип Вишњић, 2002.

- Хабермас, Јирген. „Борба за признање у демократској правној држави.“ у: Ејми Гатман (ур.), *Мултикултурализам: испитивање политике признања*, 93-123. Нови Сад: Центар за мултикултуралност, 2003.
- Хабермас, Јирген. „Грађанство и национални идентитет: нека размишљања о будућности Европе.“ у: Слободан Дивјак (ур.), *Нација, култура и грађанство*, 35-47. Београд: Службени Лист СРЈ, 2002.
- Хајзинха, Јохан. *Патриотизам и национализам у европској историји до краја деветнаестог века*. Нови Сад: Прометеј, 1996.
- Vincent, Andrew. „Patriotism and Human Rights: An Argument of Unpatriotic Patriotism.“ *Ethics* 13 (2009): 347-364.
- Viroli, Maurizi. *Republicanism*. New York: Hill and Wang, 2002.
- Viroli, Maurizio. *For love of Country*. Oxford: Clarendon Press, 2003.

Summary

Nikola Beljinac

Patriotic loyalty for plural societies: from liberal nationalism to constitutional patriotism

Key words: patriotic loyalty, constitutional patriotism, liberal nationalism, neo-republicanism, citizen allegiance, ethno-cultural pluralism.

The problem of belonging strongly affects daily life in existing liberal democracies. Undoubtedly, the states whose population is divided according to ethnic and/or religious affiliation face a highly demanding task: it is necessary to deal with the challenge of political integration and social cohesion, establish a solid constitutional democracy, and encourage citizen loyalty, solidarity and allegiance, all at the same time. To put it shortly, a state should be a true home for everyone who lives in it. Several schools of contemporary political theory have tried to offer a solution to this problem, three among which are the most influential: liberal nationalism, neo-republicanism, and constitutional patriotism. Each of these three has aimed to find the answer to the following question: what should be the object of the patriotic loyalty of citizens in plural societies and in what way should the loyalty be realized in practice? The first part of this question refers to the *object* of patriotic loyalty, while the continuation refers to its *nature*. I believe that the theoretical positions of liberal nationalism and neo-republicanism suffer from the same drawback: they relate patriotism to a fixed object of loyalty, which leads to the essentialization of a single substantive conception of the good. Consequently, individuals and groups whose conceptions of the good do not correspond to the proclaimed object of patriotic loyalty are subject to condemnation and exclusion, and in the most extreme cases to various forms of assimilation. My position is that constitutional patriotism is normatively superior in comparison to any version of liberal nationalism and new republicanism, because constitutional patriotism does not look for justification in a fixed object of loyalty. Furthermore, I believe that constitutional patriotism should be understood as a theoretical perspective which radically reshapes the anatomy of patriotic loyalty by *superimposing* the nature of this loyalty to the issue of its object, in contrast to liberal nationalism and new republicanism, according to which the nature of patriotic loyalty is derived from a fixed object – the nation or republic. In other words, the issue of the object of patriotic loyalty in constitutional patriotism results from the previous considerations of the way in which patriotism should be practiced, which could lead to more appropriate political outcomes regarding the encouragement of patriotic emotions in citizens who do not share the same conception of the good. This in no way

means that constitutional patriotism cannot or does not consider necessary to resolve the issue of the object of patriotic loyalty, as is claimed by both the critics and some proponents of this concept. What constitutional patriotism represents is a reversal of the hierarchy of normative justification in favour of patriotic loyalty. Patriotism is in this way separated from the comprehensive objects of loyalty and placed in the field of political legitimacy, which reduces the need for citizens to give up on their particular identities. It is important to point out here that the reference point of patriotic loyalty lies neither in liberal-democratic procedures, nor in a particular political environment which embodies universal morality, as suggested by Habermas's conception of constitutional patriotism. It rather lies in the context of communal life which is created when constitutional patriotism is practiced. Such theory of constitutional patriotism is in terms of its motivation more complete than Habermas's conception. Although liberal-democratic procedures provide us with directions as to how we should be loyal (defining the nature of patriotic loyalty), they are in themselves nevertheless unable to provide the answer to the question what the object of loyalty, i.e. *patria* is.

Рад је примљен 30. октобра 2013. и прихваћен за објављивање 10. новембра 2013. године.

Мултиродни систем у етничкој заједници Бугис на Јужном Сулавесију

Апстракт: *Шта је то што називамо род? Овај есеј покушава да понуди један од могућих одговора кроз пример етничке заједнице Бугис лоциране на Јужном Сулавесију, у Индонезанском архипелагу. Већина друштава и заједница на свету изједначава број полова са бројем родних идентитета, ограничавајући се на бинарности мушкарац/жена. Та дихотомија истовремено игнорише концепт „трећег пола“ (субјекат интерсексуалних особа) и негира могућност конструкције различитих модела рода који прелазе границе детерминисане полним дуализмом. Ипак, постоје или су постојале заједнице на свету које су или признавале, или још увек признају, постојање категорије „трећег пола/рода“ и мултиродности. Једно од друштава у коме су мултиродни идентитети интегрисани у свакодневни живот јесте заједница етничке групе Бугис на Јужном Сулавесију. Овај есеј истражује посебан, аутономни статус пет различитих родних идентитета у оквиру Бугис заједнице – макураи (женствене жене), ороане (мужевни мушкараци), калалаи (мужевне жене), калаби (женствени мушкараци) и бису (андрогини шамани). Мултиродни систем који постоји међу Бугисима илуструје могућност родног плурализма и разноврсности који је временом успоставио својеврсну родну моћ деловања (агенсу) јачу од најразличитијих историјских, религијских и политичких околности, и који наставља да траје и у данашњем контексту у коме доминира традиција и хетеронормативност.*

Кључне речи: *род, мултиродност, трансродност, Бугис, Индонезија, Јужни Сулавеси, калалаи, калаби, бису.*

Јужни Сулавеси (*Sulawesi Selatan*) је најнасељенија провинција острва Сулавеси, и налази се у северном делу индонезанског архипелага. Бугиси су најбројнија етничка група на Јужном Сулавесију, и чине

1 E-mail: mmilakov@gmail.com.

нешто мање од половине укупног броја становника. Званични језик у Индонезији је индонежански (*Bahasa Indonesia*), а од регионалних језика на Јужном Сулавесију међу Бугисима у употреби је и бугис или бугишки језик (*Basa Ugi, Bahasa Bugis*).

Индонежански и бугис језик немају реч за род. У употреби је енглеска реч *gender* (род), као и синтагма „ђелис кламин“ (*jelis kelamin*), која у буквалном преводу значи „тип/врста полног органа“. Иако се „ђелис кламин“ односи на биолошки пол, ова реч неретко значи и „род“. Ни индонежански, ни бугис језик, немају три различита родна облика личних именичких заменица за треће лице једине на начин на који то познаје српски језик (он/она/оно). Уместо тога, у индонежанском се користи родно неодређен облик „*beliau*“ за формално ословљавање, односно *dia* за неформално и заменице „*i/na*“ на бугишком. Међутим, чињеница да Бугиси немају реч за род у свом језику, ни родно одређене заменице, никако не значи да је концепт рода небитан.

Бугис језик има пет термина којима је могуће описати родни идентитет неке особе: „*makkunrai*“ (женствена жена), „*oroané*“ (мужевни мушкарац), „*calalai*“ (мужевна жена), „*calabai*“ (женствени мушкарац) и „*bissu*“ (андрогини шаман). Сваки од пет родова, поред посебног термина којим су означени, имају истовремено посебан и признат статус у заједници. Наведени преводи пет родних идентитета Бугиса су сиромашни и површни, и никако не могу да открију сву дубину и комплексност тих родних идентитета. Сваки покушај да се не овом месту прикаже и објасни мултиродни систем Бугис заједнице отежан је културолошким и лингвистичким ограничењима. У том смислу, овај рад је мали и ограничен увод у покушају да се разуме мултиродни систем Бугис заједнице на Јужном Сулавесију. Макунраи (жене) и ороане (мушкарци) су идентитети донекле слични истоименим у западним цивилизацијама, познатим и признатим преко бинарне родне опозиције. Ова два родна идентитета поменућу на многим местима, и покушаћу да понудим детаљнија тумачења, али због обима овог текста, мој фокус ће бити усмерен, пре свега, на три родна идентитета, тј. на калалаи, калабаи и бису субјекте, односно њихове родне идентитете.

Први записи о другачијој родној одређености на Јужном Сулавесију помињу се у дневнику британског авантуристе Џејмса Брука (*James Brooke*) из 1840. године, током које је посетио намесништво Вађо (*Waјo*) и забележио:

„Најчуднији обичај који сам видео је да се неки мушкарци облаче као жене а да се неке жене облаче као мушкарци и то не повремено, него током целих њихових живота, посвећујући себе и своје животе усвојеном полу. У случају мушкараца, чини се да родитељи чим приметите код дечака неке женствене навике и изглед одмах га

шаљу код неког од раца (бису, прим.прев) који их прима код себе и који у великој мери затим утиче на такве младиће.“²

Пионирска академска истраживања рода на Јужном Сулавесију покренуо је 1975. године француски етнолог и антрополог, професор на Сорбони, Гилберт Хамоник (Gilbert Hamonic). Током 1998. године, аустралијска антрополошкиња Шарин Грахам Дејвис (Sharyn Graham Davies) започиње своје истраживање заједнице Бугис у контексту пола, рода и сексуалности. Дејвис је неколико година живела са Бугис породицама и документовала њихове обичаје и животне стилове. Она је тренутно најзначајнија истраживачица проблема рода у заједници Бугис.

Калалаи

Бугишка реч „калалаи“ (*calalai*) у етимолошком смислу значи „лажни мушкарац“ (*false man*), мада овај дословни превод на енглески језик није одговарајући.³ Исправније би било говорити о односу између женствености код калалаија и њихове форме мужевности него их означавати као пропале, неуспеле и/или лажне мушкарце. Такође, неадекватан и врло површан, иако приближнији превод, био би „мужевна жена“.

Осим термина „калалаи“ постоји још неколико термина којима је могуће описати мужевне жене са истополном сексуалном жељом међу Бугисима на Јужном Сулавесију. Термин изведен из енглеске речи „*hunter*“ (ловац) је најраспрострањенији и означава „идентитет пун самопоуздања, некога ко активно тежи циљевима и сновима“.⁴ Други термин који је у употреби је „*tomboi*“, такође изведен из енглеског (*tomboy*),⁵ који описује мужевно понашање. Понекад је у употреби и термин „*lesbi*“, од енглеске речи „*lesbian*“ (лезбејка) за опис калалаи идентитета – мужевне жене које остварују истополне интимне односе. За већину калалаија, „*lesbi*“ има негативну конотацију јер „погрешно наглашава сексуалност“,⁶ и појам „*lesbi*“, они повезују са идентитетом

2 James Brooke, *Narratives of Events in Borneo and Celebes* (London: Murry, 1848), 82-83.

3 Christian Pelras, *The Bugis: The Peoples of South-East Asia and the Pacific* (Oxford, UK: Backwell Publishing, 1996), 165.

4 Sharyn Graham Davies, „Gender and Status in Bugis Society,“ in: *Understanding Indonesia*. Epstein, Stephen J. (ed.), 49 (Wellington, New Zealand: Victoria University of Wellington Press, 2006).

5 *Tomboy* је девојка која показује карактеристике или понашање које се типично сматра мушком родном улогом.

6 *Ibid.*, 50.

који се искључиво базира на лезбејској сексуалној пракси.⁷ Калалаи су особе рођене као припаднице женског пола чије је родно изражавање више мушко – у начину одевања, понашању и у родним/друштвеним улогама. У употеби је и појам „*lines*“ који означава женствене партнерке калалаија. *Lines* нису калалаи – оне су хетеросексуалне, женствене особе женског пола које калалаи сексуално привлаче.

Калалаи су особе рођене женског пола које се услед широког спектра комплексних разлога не идентификују као макунраи (*makkunrai* – „жена“), нити желе да постану мушкарци (*oroané*), али углавном прихватају већину традиционално мушких родних улога. „Па, ја никада не бих хтео/ла⁸ да будем мушкарац. Нити бих то могао/ла са овим телом“, каже Рани које се идентификује као калалаи, „али жена? Нема шансе! Да се удам за мушкараца, да носим неудобну одећу, да се понашам нежно и софистицирано (*halus*)... Не, хвала!“ Рани одбија да се прилагоди друштвено прописаним нормама о томе како би жена требало да изгледа и да се понаша. Такође, Рани не жели ни да постане мушкарац јер ни тај нормативни идентитет не одговара њеној концепцији сопственог идентитета. Рани ужива у свом статусу калалаија. „Ми смо много слободнији, знаш, ја када бих сада имао/ла девојку, нас двоје бисмо могли да идемо где пожелимо и да то буде океј другим људима. Али да сам мушкарац, онда бисмо прво морали да се венчамо.“⁹ Рани користи своју женску утеловљеност да би, донекле, реализовао/ла потребе које изражава кроз понашање које је у оквиру њене заједнице искључиво резервисано за особе мушког пола. То узајамно дејство које се одвија на релацији између рода као културолошког дискурса и субјективног искуства рода неке индивуде је значајно за истраживање у циљу разумевања рода међу Бугисима, и биће анализирано и на другим

7 Начин на који калалаи особе тумаче појам „лезбејка“ је близак ономе што се у западним земљама назива „Жене које имају секс са женама“ (*Women who have sex with women*, скраћеница *WSW*), и термин је који се користи за особе женског пола које своју сексуалну активност оставарују са другим женама неvezано за то да ли себе и/или своју сексуалност идентификују као хомосексуалну, бисексуалну, хетеросексуалну или пансексуалну.

8 Мушки и женски род биће коришћени заједно код калабаи и калалаи субјеката, не као покушај конструкције трећег рода него као подстицај стварања слике субјекта изван дихотомије он/она. Овакво родно (не)одређивање такође отвара могућност недефинисања и неприпадања ниједном од два нормативна (м/ж) рода, али не значи ни прелаз између та два, него даје потпуно нови/е идентитет(е) којима није могуће пронаћи еквивалент у западним друштвима. Напоследку, ни индонежански ни бугис језик не праве лингвистичку дискриминацију на основу рода, већ користе родно неодређену заменицу „*dia*“ (на индонежанском), односно „*i/na*“ (на бугишком).

9 Sharyn Graham Davies, *Sulawesi's fifth gender*. <http://www.insideindonesia.org/feature-editions/sulawesi-fifth-gender>.

местима, код друга два родна идентитета (калабаи и бису). Иако два потпуно одвојена процеса, они међусобно делују један на други и не могу један без другог.

Илустрација 1: Кадар из филма *Sex and the Priest* који документује животе калалаи особа
© National Geographic

Три кључна фактора у покушају разумевања калалаи родног идентитета су: *siri* (срамота/част),¹⁰ национална идеологија, и ислам. Ова три социјална регулатора су такође кључна за разумевање процеса постајања женом у Бугис заједници. Бити жена у Бугис заједници значи бити под снажним притиском друштва, односно покораване строгим, нормативним родним улогама и друштвеним захтевима. Неки од тих захтева су да се жена облачи у женствену одећу (али скромно и дискретно, осим у специјалним приликама када се носи кбаја¹¹), да се понаша као жена (тј. да говори тихо, да буде суздржана, одмерена – халус), да поштује норме које се односе на жене (нпр. да не сме да се ноћу креће сама), да се уда за мушкарца и роди децу (тј. да оствари хетеросексуални брак). Сваки неуспех у остваривању било ког од ових друштвених очекивања може (про)узроковати сири жене и њене породице. Жене су строго надзиране од стране њихових породица (нарочито браће) у циљу

10 Сири (*siri*) је концепт части и/или срамоте. „Сири“ није лак термин за превођење, али га приближно можемо схватити у значењу „срамота“ или „брука“. Он такође значи и „част“, односно означава концепт близак концепту „образа“ присутног у Србији и већини околних земаља.

11 Кбаја (*kebaya*) је традиционални женски одевни предмет са рукавима, који је заступљен у већем делу југоисточне Азије. Носи се искључиво у посебним, свечаним приликама, а прави се од полупрозрачних материјала, углавном од свиле или танког памука.

спречавања потенцијалног срамоћења породице. Поред тога што се од жене очекује да се уда и да роди децу, такође се очекује да уђе у брак са партнером који је имућнији од ње.¹² Сири, национална идеологија, и ислам се надопуњују у креирању усаглашеног концепта слике жене и њене улоге. У таквом родном дискурсу не постоји другачији модел за жену осим да буде супруга и мајка.

Особе женског пола које се не уклапају у овај строго зацртани модел жене и женствености, остају без друштвено признатог модела идентитета. Услед тога, мужевне жене су етикетиране као калалаи зато што не постоји легитиман модел који би им омогућио да буду друштвено позициониране и прихваћене као другачије жене, или да буду нпр. „мужевне жене“.¹³ У потрази за неким оквиром сопственог идентитета, калалаи неретко постају убеђене/и у своју мужевност и формирају свој идентитет око традиционалног мушког (ороане) идентитета у Бугис заједници.¹⁴

Као и сваки други идентитет, ни калалаи није сингуларан идентитет, и не постоји само један. Калалаи су под снажним утицајем локалних фактора, примарно националне идеологије, религије и сирија. Услед свог незадовољства нормативним женским улогама, калалаи су креирали своје родно понашање по узору на традиционални ороане (мушки) субјекат у Бугис заједници. Прихватањем мушке родне улоге, оне/и су ослобођени већине женских улога и могу имати истополне емотивне и сексуалне везе. Калалаи прелазе преко граница зацртаних родних улога, али истовремено, репродукују бинарни, дихотомни мушко-женски родни систем тако што прихватају понашања и родне кодове традиционалних бугис мушкараца.

Присуство калалаија у Бугис друштву, као и њихов легитимитет, је значајно мањи од позиције калабаија, и неупоредив је са привилегованим („светим“) местом које заузимају бисуи. Када поредимо калалаије са калабаијима и бисуима, оне/и су маргинализоване/и и, неретко, занемарене/и. Разлоге неприхваћености калалаија могуће је разумети кроз анализу узрока који су довели до већег прихватања друга два

12 Постоје изузеци када се од жена не очекује да се удају, када, на пример, жена високог друштвеног статуса није у могућности да нађе адекватно друштвено позиционираног партнера. Погледати: Nancy K. Florida, „Sex wars: Writing Gender Relations in Nineteenth-Century Jawa,“ у: *Fantasizing the Feminine in Indonesia*, ed. Sears, Laurie, J, 207-24 (Durham NC/London: Duke University Press, 1996).

13 Davies, *Sulawesi's fifth gender*.

14 Погледати: Alison J. Murray, „Let Them Take Ecstasy,“ in: *Female Desires: Same-sex relations and transgender practices across cultures*, ed. Blackwood, Evelyn & Wieringa, Saskia, (New York: Columbia University Press, 1999), 176-189; Evelyne Blackwood, „Tombois in West Sumatra: Constructing Masculinity and Erotic Desire,“ *Cultural Anthropology* 13 (1998): 491-521.

ненормативна идентитета. Кључно упориште за друштвено прихватање калабаија и бисуа налази се у епу *La Galigo*,¹⁵ у коме су описани као другачији, одабрани, са посебним моћима пошто обједињују особине и мушкарца и жене, док калалаи нису уопште ни поменути у самом епу. Такође, значај калабаија на венчањима кроз улогу тзв. мајки венчања и бисуа као ритуалских андрогиних шамана је вековима уназад значајна у бугишкој заједници. Калалаи немају на тај начин историјски и традиционално детерминисану улогу у заједници. Са друге стране, током Сукарнове и Сухартове ере, калабаи и бисуи су истребљивани док то није случај са калалаијима, јер о њиховом значају нема трагова у Бугис традицији па, као такви, нису представљали претњу исламу што није случај са друге две нетрадиционалне родне категорије.

Калабаи

Калабаи су рођени као особе мушког пола без намере да промене пол у ком су рођене/и, али чије је родно изражавање и представљање, углавном, женствено. Значајно је нагласити да калабаи не покушавају да просто имитирају Бугис жене (*makkunrai*). Већина калабаија носи женску одећу, има дугу косу, шминкају се, ословљавају себе (и друге калабаије) на начин на који то чине жене и слично, али и преузимају неке од улога које су, традиционално, доступне само мушкарцима: „Неки калабаи се облаче у мини сукње, кратке мајице и пуше цигарете, дакле раде све ствари које Бугис жене, обично, не би смеле да раде.“¹⁶ Насупрот жељи да постану жене, калабаи слободно изражавају свој, независан идентитет. Према томе, њихов идентитет наговештава особе мушког пола чије је родно изражавање женствено али различито од родног изражавања карактеристичног за Бугис жене. Услед посебног положаја у друштву, и комплексности њихових идентитета, калабаи се сматрају посебном родном категоријом у Бугис друштву.

У индонежанском језику постоји неколико термина којима је могуће именовати идентитет сличан родном идентитету калабаија. Најчешће се користе термини „*banci*“ (женствени геј мушкарац или трансвестит), „*bencong*“ (трансвестит), „*wadam*“ (од „*wanita Adam*“, „женски Адам“), „*walsu* (од *wanita palsu*, „лажна жена“), и „*waria*“ (од „*wanita pria*“, „жена мушкарац“). Пратећи Шарин Дејвис, у овом раду користим искључиво термин калабаи због тога што не постоји универзалан термин који користе сви. Иако је термин „*waria*“ (*waria*) у најширој употреби, постоји

15 Бугишки епски циклус о настанку света. Сакрални мит који симболизује референтно место Бугиса за већину верских, моралних, етичких и других питања.

16 Sharyn Graham Davies, *Challenging Gender Norms: Five Genders among Bugis in Indonesia* (Beltmon: Thomas Wadsworth, 2007), 62.

разлика између идентитета калабаи и варија. На пример, многе/и калабаи имају институционализоване улоге на венчањима као мајке венчања (*Indo' Botting*¹⁷), организатори/ке венчања, које варије у другим крајевима Индонезије немају.¹⁸

Илустрација 2: Млади/а калабаи се припрема за вечерњи излазак,
преузето са: <http://avantourists.com/category/indonesia/sulawesi-indonesia/>

Посматрано из западне бинарне родне перспективе, телесност калабаија се тумачи као телесност женствених особа женског пола, тј. не асоцира на мушки пол/род. Ипак, члановима Бугис заједнице је врло лако да процене ко је макунраи (жена), а ко је калабаи. Већина калабаи особа не тежи да други мисле да су оне/и макунраи, јер би то значило да морају да се прилагоде локалној концепцији женственог. Бити жена у бугишком друштву значи бити префињена, суздржана, стидљива и резервисана. Калабаи се, међутим, поигравају са савременим западним представама

17 „Мајка венчања“, организатор/ка венчања, најчешће калабаи.

18 Davies, *Challenging Gender Norms*, 62.

женствености што макунраи ретко чине. Калабаи често мешају локалне утицаје са страним, и на тај начин креирају нову, њима карактеристичну слику, која се манифестује кроз ексцентричан стил одевања, уређивања фризура, шминкање и, донекле, кемп¹⁹ став.

Као што је већ поменуто, калабаи имају истакнуту улогу као организатори/ке традиционалних (хетеросексуалних) венчања, односно свадбених прослава у Бугис заједници, и називају их мајкама венчања (*Indo' Botting*). Без њиховог присуства, не би било могуће замислити бугишко венчање, јер су оне/и најодговорније/и за организацију целог догађаја. Калабаи организују свадбену прославу, уређују простор, облаче младу и младожењу, припремају храну, и забављају госте као тзв. *wardut*²⁰.

Допринос калабаија на Бугис венчању је од виталног значаја. У свом истраживању Бугис венчања, Грахам је забележила изјаву Ибу Биби (*Ibu* – мајка, госпођа):

„Ако се организује венчање ко ће боље да га организује од калабаија? Калабаи има снагу (*kekuatan*) и издржљивост (*bisa tahan*) мушкарца, а то је јако битно за припреме огромне количине хране, и имају креативност (*kreativitas*) и стрпљење (*kesabaran*) жене, што је битно у декорисању куће и шминкању младе.“²¹

Пошто калабаи обједињују мушке и женске елементе, верује се да су оне/и најприкладније/и за комплексан и веома значајан посао организовања венчања. За Бугисе, особе које обједињују мушке и женске особине имају посебне моћи које немају обични људи. Ово веровање је део старих бугишких обичаја и традиције (*adat*) што даје неспоран легитимитет њиховој улози у организацији венчања и учвршћује њихово место у Бугис заједници.²²

19 Кемп (*camp*) – театралност, трансгресивност, разуздана, ласцивна игра парадоксом. Сатира заснована на претеривању и артифицијелности која измешта и покреће кодове, показујући да је заправо њихова претпостављена фиксираност оно вештачко и конструисано. Према: Дајан Фас, *Унутра/изван: геј и лезбејска хрестоматија*, 415 (Београд: Центар за женске студије, 2003).

20 „Вардут“ (*wardut*) је акроним за „*wanita pria dangdut*“ (жена мушкарац дангдут). Дангдут је правац у популарној музици који је под снажним утицајем арапске, индијске (првенствено боливудске) и малезанске фолк музике и трбушног плеса. У последњој деценији, дангдут је под утицајем поп музике са Блиског истока, западног рока, хаус музике, ар-ен-би и хип-хопа. Дакле, вардут је извођење популарне музике од стране калабаија.

21 Davies, *Challenging Gender Norms*, 121.

22 Више о церемонији венчања међу Бугисима погледати у: Susan Bolyard Millar, *Bugis Weddings: Rituals of Social Location in Modern Indonesia* (Berkeley: University of California Press, 1989).

Поред тога што су тражени као организатори/ке венчања, постоји и велика потражња за калабаијима као забављачима/цама на рођенданима и локалним прославама. Њихови наступи су забавни (неретко провокативни, а понекада и ласцивни), сценска одећа је изазовна, плесни покрети еротизовани, а хумор који користе је двосмислен што наилази на општу подршку и гласне аплаузе: „Калабаи се награђују за исто оно понашање за које се жене осуђују.“²³ Од жене се очекује да буде скромна и повучена. Бугис заједница, у складу са традицијом, диктира да жена никада не сме да чини било шта што може имати сексуалну конотацију. Свака сексуализација женског тела води ка компромитовању сирија (части). Калабаи, међутим, уживају подршку за исто понашање које женама није дозвољено јер калабаи нису жене, не желе да постану жене, нити их заједница тако перципира. Калабаи су, баш као и калалаи, аутономан родни идентитет у Бугис заједници.

Илустрација 3: Калабаи (горе лево) као *Indo' Botting* на Бугис венчању, преузето са: <http://asyou.pinkarmenia.org>.

У својој етнолошкој студији *Challenging the Gender Norms*, Дејвис објашњава да су партнери калабаија углавном, делимично или у целини, финансијски издржавани од стране калабаија. То се манифестује на различите начине: оне/и својим партнерима обезбеђују смештај, храну, купују им одећу, итд. Већина калабаија има натпросечна примања јер због значаја венчања у животном циклусу Бугиса, посао „мајке венчања“

23 Davies, *Challenging Gender Norms*, 71.

је тражен и увек добро плаћен. Како испитаник под именом Ђеро (Jero') каже, „калабаи су више као *'sugar dadies'*²⁴ јер плаћају својим партнерима за друштво и секс“. Понекада се калабаи неформално венчавају са својим партнерима у заједници која се назива „брак испод руке“ (*kawin di bawah tangan*) и закључује се у циљу уклапања у хетеронормативни поредак институције брака и породице, која у бугишком друштву заузима централно место. Други испитаник Хађи Сунгке (Haji Sungke'), иначе бису, каже да „калабаији обезбеђују својим партнерима раскошно венчање, а после тога ће многи згодни младићи бити заинтересовани за тог/ту калабаија. Тако да може да постоји лични интерес у плаћању за партнерово венчање.“²⁵ Иако је претходни пример неретка пракса међу калабаијима, Дејвис такође наводи и другачији пример калабаија под именом Хађи Мапаганти (Haji Mappaganti) који је организовао бесплатно венчање за свог бившег партера не зато што је желео да привуче више мушкараца, него зато што је постао свестан (*sadar*) да је због истополних емотивних и сексуалних веза починио грех који није желео да настави да чини.

Иако су калабаи генерално прихваћени и легитимно признати чланови/ице бугишког друштва, ипак не постоји јединствен став о њима. Током 1950-их година (за време Сукарна), избило је неколико побуна током којих је убијено много калабаија, док је ислам коришћен као оправдање за насиље. Тек са одласком другог председника Индонезије Сухарта 1998. године, политичка и друштвена ситуација се полако променила и калабаи више нису морали да се скривају. Актуелна званична национална политика Индонезије већ годинама уназад промовише и подржава оживљавање традиционалне културе и обичаја (*adat*) што се афирмативно одражава и на статус калабаија.²⁶

По бугишком традиционалном веровању, које потиче из епа *Ла Галиго*, калабаи су посебни и заслужују поштовање зато што имају особине и мушкараца и жене. Значајан је и концепт сирија, па тако чланови породице неког калабаија могу осећати сири (бруку, стид) јер је њихов син починио сири (срамоту), и на тај начин угрозио породични сири (част). Осим концепта адата (традиције, обичаја), сирија и породице, утицајан друштвени фактор је и религија, односно ислам. Неки Бугиси верују да је родно изражавање изван контроле појединца, те да појединац не може у потпуности бити одговоран за своје понашање. Алах одређује

24 „*Sugar daddy*“ је колоквијални назив, пореклом из Северне Америке, за, најчешће старијег, мушкараца који купује поклоне и даје новац млађој особи у замену за дружење и/или сексуалне услуге.

25 Ibid., 67-73.

26 Tom Boellstorff, *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia* (Princeton: Princeton University Press, 2005), 38-40.

људску судбину, и ако је Алах створио калабаије, заједница их мора прихватити. Једно од могућих тумачења цитата из Курана „*Al Hunza Bil Hunza*“ могло би да буде „Шта год да је неко, све док је искрен/а према себи, не чини грех.“²⁷

Бису

Бису (*bissu*) је један од пет родних идентитета у Бугис заједници на Јужном Сулавесију. У већини својих истраживања, Шарин Грахам Дејвис бисуе описује као андрогине шамане, а понекад и као родно трансцендентне особе. Служећи се западном теоријом рода, појмови који (делимично) дефинишу родни идентитет бису особа су метарод,²⁸ панрод,²⁹ и парарод³⁰. Парарод, односно парародност, је вероватно најприближнији појам за дефинисање бису идентитета, и управо ће тај појам бити коришћен у овом раду за означавање бису субјекта.

Реч „бису“ вероватно потиче од бугишке речи „*bessi*“, што значи „чисто“, или од санскрит речи „*bhiksu*“, што значи „будистички свештеник“.³¹ Бису се у западним писаним документима први пут спомињу 1545. године приликом посете Антонија де Паива (*Antonio de Paiva*) Индонезији, као и у путопису Џејмса Брука, у коме он бисуе назива „белим рацама.“³² У неким старијим текстовима, бису се преводи и као „свештеник трансвестит“ (*transvestite priest*). Овај превод је неприхватљив зато што појам трансвестит подразумева транс-одевање,³³ док бису имају посебно, њима својствено, одело које је комбинација и

27 Davies, *Challenging Gender Norms*, 38.

28 Метарод (*metagender*) има више значења, али се често користи за нешто што је изван рода, не у смислу са оне стране родности (трансродност), већ да је „друго“ у односу на тренутно преовлађујуће бинарне родне позиције и системе.

29 Панрод (*pangender*) укључује старогрчки префикс „пан-“ који значи „сви“, „све“ или „сваки“. Панродне (или сверодне) особе су оне особе које свој родни идентитет не дефинишу ни као мушки ни као женски јер се не уклапају у родну бинарност. Уместо тога, панродне особе свој идентитет дефинишу као комбинацију мушког и женског рода или као трећи род. Панрод је родно инклузиван појам.

30 Парарод (*para-gender*) укључује префикс „пара-“ који је у широкој употреби у различитим сложеним речима (нпр. параолимпијада, паранормално, параглајдинг итд.), и који, зависно од контекста, може да значи: измењено, изван, ван, преко, покрај, на другој страни, супротно, опречно, нешто што укључује разлику у односу на нешто друго.

31 Davies, „Gender and Status in Bugis Society“, 22.

32 Boellstorff, *The Gay Archipelago*, 38.

33 „*Cross-dressing*“ значи „транс-одевање“. Дословно, овај израз указује на ношење одеће која се дизајнира за супротни пол. У извесном смислу, ради се о синониму терминима драг и трансвестит, али се често користи и да означи хетеросексуалне мушкарце који носе женску одећу или, ређе, жене које носе ексклузивно мушку одећу. (Из: Фас, *Унутра/изван...*).

традиционално мушких и традиционално женских одевних предмета, али и родно неутралних одевних елемената (неретко сакралних), резервисаних у заједници искључиво за бисуе. Даље, бису не прелазе из једног рода у други да би били дефинисани као трансвестити него су комбинација свих родова.³⁴

„Бису су замишљени као интерсексуалне особе које су отеловљење и мушких и женских особина. У стварности, довољно је само да је тело бисуа замишљено као интерсексуално (иако често мушког пола), а бисуи се свесно одевају на начин на који то наглашава њихове и мушке и женске карактеристике. Бисуи могу да носе мали нож (*badi*) попут мушкараца, али и да носе цвет у коси као жена. Али не само да бисуи морају да споје мушке и женске елементе него морају и да споје људске особине са особинама богова. Дакле, сваки бису представља комбинацију мушког, женског, небеског и земаљског. Од суштинског је значаја да бису има добар контакт са божанствима како би био остварен добар однос са боговима. Да би то десило бису мора бити делом божанство (*dewata*) ... а делом човек. У суштини, бису су мушко/женска, божанско/људска бића која могу, и често јесу, поседована од стране божанстава у циљу даривања благослова.“³⁵

Испитаник Хађ Бакоа (Нај Вассо), становник Јужног Сулавесија, етнички Бугис, на питање о томе како је, према бугишком веровању, настао свет одговара:

„Горе не небу, богови су одлучили да подаре живот овој планети, па су на земљу послали најчестољубивије божанство Батару Гуруа (*Batara Guru*). Али, Батару Гуру није био добар у организацији и била му је потребна помоћ бисуа. Тако је Батару Гуру сишао на земљу у пратњи два бисуа. Када су стигли, бису су учинили да све процвета: створили су језик, културу, обичаје (адат), и све друго што је било потребно земљи да би оживела. И тако је створен свет...“³⁶

34 На овом месту би било значајно употребити родно неутралан облик заменице какав графика српског језика не познаје. У енглеском језику постоји мноштво различитих термина за родно неутралну заменицу, дакле ону која не имплицира ни мушки ни женски род. Најраспрострањенији термин који је у употреби је *hir*. У српском језику, још увек, не постоји превод енглеског „*hir*“, као ни предлог назива за родно неутралну заменицу. *Hir*, или, у неким текстовима, *e*, *ey*, *tho*, *thong*, *hu*, *per*, *thon*, *jee*, *jeir*, *jem*, *Ve*, *Xe*, *ze*, *zie*, *zir*, *zhe*, *sie* итд. су неки од измишљених термина за родно неутралну заменицу који су у употреби и представљају опште место у англоамеричкој родној и трансродној теорији.

35 Sharyn Graham Davies, *Sex, gender and priests in South Sulawesi, Indonesia*. http://www.iias.nl/iiasnl/29/IIASNL29_27.pdf.

36 Ibid.

Илустрација 4: Бису Пуанг Матоа Саиди (Puang Matoa Saidi) © Rhoda Grauer

Веровање да су бису учествовали у стварању света је део бугишког адата, а распрострањено је и данас. Дакле, бису су божанства која су сишла са неба на земљу да на њу донесу живот, али су зато постали смртни. Међутим, сачували су део божанског и због тога имају моћи које људи немају.

Бугиси верују да се бису не постаје него се рађа. Најлакши начин да се бису препозна јесте у околностима рођења интерсексуалне бебе, иако ни то није довољан разлог. Чека се, отприлике, до дванаесте године да дете (интерсексуално, мушко или женско) покаже склоност ка духовном свету, божанствима, и оностраном. Ако се то догоди, он/она је предодређен/а да буде бису. Уз обавезну претходну проверу и потврду од стране искусног бисуа, дете постаје ученик, својеврсни шегрт, и на тај начин учи све.³⁷ После низа година обуке, посвећеног рада и преданог вежбања, бису ученик полаже неколико различитих испита који су показатељ спремности да постане бису. Један од најтежих је финални

37 Раније је постојао тзв. краљевски суд, и будући бису је учио/ла од неколико различитих бису учитеља, често у друштву још неколико младих бису ученика.

испит лежања на малом сплавy од бамбуса насред језера три дана и три ноћи без хране и без померања тела 72 сата у медитацији и трансy. Ако потенцијални будући бису преживи овај тест и из транса се пробуди течно говорећи сакрални бису језик (*Basa Bissu* или *Bahasa Dewata*, језик богова), онда он/она може да постане бису. Инаугурација бисyа се обавља кроз ритуал који се назива *irebba*.³⁸

Бугиси имају врло изражену и богату историју усменог предања. Већина адата (обичаја) и агама (вере/религије) има снажно упориште у традицији усмених предања која су и записана, па се кроз такве наративе утврђује значај и легитимитет улоге бисyа у савременом бугишком друштву. Једна од легенди која илуструје значај бисyа јесте и она о богу Саравигадингу који је

„очајнички желео да ожени Ве Цудаи (We Cudai) али је она живела на острву усред језера. Саравигадинг није имао начина да стигне до средине језера али је знао да мора то учинити. Одлучио је да направи брод и да довезла до ње. „Али како да направим брод? Када бих само могао да одсечем ово огромно дрво!“ Иако се свим силама трудио, ипак није имао довољно снаге да га ишчупа, од разочарања је праснуо у плач и плакао до касно у ноћ. Чувши на небу његов плач бису се спусти на земљу и рече му: „Молим те немој ништа да се бринеш ја ћу посећи дрво и помоћићу ти да направиш брод.“ Бису може да посече дрво зато што има способности и мушкарца и жене, и божанске и земаљске.“³⁹

Иако није сасвим извесно порекло бисyа, несумњив је њихов легитимитет у заједници који, вероватно, потиче из епа *Ла Галиго*. Све до средине XX века, било је могуће пронаћи бисyе у сваком краљевском суду где су служили као чувари арађанга (*arajang* – свете регалије).⁴⁰ Грег Ачајоли (Greg Acciaoli) сликовито објашњава родни систем Бугиса као пирамиду где су бису смештени на врх, а остала четири рода распоређена у основи пирамиде.⁴¹

Главна улога бисyа је да подари благослове који могу имати најразличитије поводе. Неки од повода су сетва и жетва пиринча, закључење брака, рођење детета, церемонија циркумцизије итд. Бису такође дају благослов бугишким муслиманима пред њихов пут на хаџилук у Меку. Шарин Грахам бележи:

38 Leonard Andaya, „The Bissu: Study of The Third Gender in Indonesia,“ in: *Other Pasts: Women, Gender, and History in Early Modern Southeast Asia*, 27-35. Honolulu: The University of Hawaii Press, 2000.

39 Davies, *Sex, gender and priest*.

40 Andaya, „The Bissu...“

41 Greg Acciaoli, „From Economic Actor to Moral Agent: Knowledge, Fate and Hierarchy among the Bugis of Sulawesi,“ *Indonesia* 78 (2004): 147-180.

„Била сам донекле збуњена зашто би побожни муслимани хтели благослов од неког другог духовног бића. Ипак, живела сам дуже од петнаест месеци окружена бисуима и научила сам да Бугисима то не представља никакву контрадикторност. Рекли су ми да је Алах један и једини бог, али да Алах има своје помоћнике који се зову девата (*dewata*; божанства, духови).“⁴²

Синкретизам, који се провлачи кроз цео индонежански ислам, нарочито је присутан код Бугиса, а посебно када је реч о друштвеној улози и хијерархијском позиционирању бисуа у заједници и/или у обичајном (адат) контексту, односно у контексту ислама. Ислам забрањује сваку форму панродног и трансродног понашања, али су Бугиси успели да своја предисламска веровања синкретизују у савремени контекст актуелног, цисродног⁴³, ислама. Ипак, неке од обичаја морали су да промене, па тако, нпр. ходање по ватри, по чему су бису у прошлости били познати, више не постоји као део ритуала.

Да би било могуће да бису додели благослов потребно је, пре свега, да у том тренутку бису поседује божанство коме припада та област у чију намену одлази благослов. Дакле, намена благослова диктира и ком божанству бису мора припадати у тренутку ритуала даривања благослова. Да би се то постигло, бису прво мора пробудити божанства, што чини тако што изводи ритуал који укључује изговарање мантри, свирање инструмената и приношење/даривање ритуалне хране (*offerings*). Након што су божанства пробуђена, оне/и се договоре ко је најадекватнији за тражени благослов. Одабрано божанство потом силази и преузима бисуа који пада у транс и почиње да се понаша агресивно. Да би доказао присутнима, а нарочито потражитељима благослова, да је сада заиста под контролом божанства, бису изводи тзв. *magiri* или само-убадање сакралним ножем (*kris*) који је генерацијама преношен међу бисуима. Бису ће лећи на под са крисом притиснутим на своје грло. Ако крис не продре кроз кожу, сматра се да је бису *kebal* (непробојан, заштићен) што доказује нерањивост бисуа, и потврђује да

42 Davies, *Sex, gender and priests*.

43 „Цисрод“ (*cisgender*) је појам чије је значење супротно појму „трансрод“. Префикс „cis-“ на латинском значи „на истој страни“ тј. „на овој страни“, што је антоним префиксу „транс-“. Кристен Шилт (Kristen Schilt) и Лорел Вестбрук (Laurel Westbrook) су дефинисале цисродне особе као „индивиде чији су биолошки пол са којим су рођени и њихова тела истоветна са њиховим личним идентитетом“ (Kristen Schilt and Laurel Westbrook, „Doing Gender, Doing Heteronormativity: ‘Gender Normals’, Transgender People, and the Social Maintenance of Heterosexuality,“ *Gender & Society* 23 (2009): 444.

је бису поседован од стране божанстава. Ако крис продре у бисуа онда је то знак да је бису под контролом слабог божанства, или није ни под каквом контролом, те му тада није ни дозвољено да подари благослов.⁴⁴

Процењује се да је 1957. године у Јужном Сулавесију 90% територије било под контролом припадника *Darul Islam/Tentara Islam Indonesi* (DI/TII).⁴⁵ Једна од њихових главних активности било је сузбијање свега што није у складу са проповедањима ислама, тј. онога што није сагласно са одредбама шеријатског закона. Побуњеничка група предвођена Кахаром Музакаром (Kahar Muzakkar) убила је велики број бисуа. У то време доста арађанга (*arajang*, светих регалија) је, заједно са обредним реликвијама, прво уништено, а потом бачено у море. Преживеле бису особе мушког пола су биле приморане да обрију главе, промене начин одевања у традиционално мушки, и да наставе да живе као „нормални мушкарци.“⁴⁶

Репресија и убијање бисуа је настављена и после одласка председника Сукарна са власти. Са доласком периода тзв. Новог поретка (*New Order*), Сухарно је водио такозвану „анти-комунистичку“ политику. Под окриљем *Operasi Toba* („Акције покајања“), а у сарадњи са локалним заједницама организованим од стране исламских, религијских институција, биле су спровођене даље операције истребљења бисуа. Сви становници Јужног Сулавесија су под присилом морали да одаберу једну од религија које је држава признавала. Они који су одбили да одаберу религију, проглашени су комунистима и убијани. Бису који су желели да остану бису скривали су се по шумама и планинама.⁴⁷ Након пада Сухартовог режима крајем прошлог века и поновног оживљавања адата, позиција бисуа је делимично враћена у Бугис заједницу, јер ни поред бруталних истребљења никада није у потпуности нестала.

Данас је значајно мање бисуа него што их је било пре појаве DI/TII-а, али они који постоје могу слободно да живе, изводе ритуале, дају благослове итд. Извесно је да се њихова ритуална пракса мењала и прилагођавала муслиманским утицајима, у складу са доминантним, актуелним струјама ислама. Утицај ислама на бисуе је опште присутан

44 Davies, *Sex, gender and priests*.

45 *Darul Islam* (скраћено ДИ, од арапског: دار الإسلام) на енглеском *house/adobe of Islam*, земља ислама) је исламска организација која је имала за циљ да успостави исламску државу у Индонезији ослањајући се на шеријат као једини легитиман закон. Следбеници овог покрета су називали себе *Tendara Islam Indonesi*, скраћено ТИ, „Индонежанска исламска војска“. Дарул Ислам је започео свој успон 1942. године, развојао се током 1950-их година, док се финални крај побуне догодио на Јужном Сулавесију 1965. године убиством Кахара Музакара. Luthfi Assyaukanie, *Islam and the Secular State in Indonesia* (Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2009).

46 Ibid.

47 Ibid.

и сваки ритуал започиње првим речима из Курана „Бисмиллах ил-Рахман ил-Рахим“ (”مي رحل ان رحل الله مسب”) „У име бога, најмилостивијег, најсамилоснијег“) и завршава се са „Al Hamdu li-Llah“ (”الله دم حلا”) „Сва захвала припада богу“). Обе фразе се увек изговарају на арапском језику. У данашње време, већина бисуа су особе мушког пола и у циљу присуствовања молитви у џамији, бису морају бити одевени као мушкарци, а исто правило важи и ако желе да иду на хаџилук у Меку. Попут других муслимана, током Рамазана бису посте и моле се у складу са правилима ислама.

Илустрација 5: Седам бисуа са Пуанг Матоа Саиди (Puang Matoa Saidi) у средини © Rhoda Grauer

Том Белсторф (Tom Boellstorff) у својој књизи *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia* критикује већину аутора који су писали о бисуима називајући њихов однос према бису субјекту „фетишизацијом традиције“ (*fetishizing of tradition*), и, између осталог, каже да су „бисуи етнографски објекти какве западњаци воле да откривају“ јер се уклапају у већ добро уходане претпоставке о култури и традицији на начин да „делује аутохтоно“ (*indigenous*) и са основном премисом да се ради о нечему што је „различито од запада“.⁴⁸

48 Boellstorff, *The Gay Archipelago*.

Крајем деведестих година прошлог века, упоредо са падом Сухартовог режима, у тзв. реформаторској ери, широм индонежанског архипелага одвијала се рефетишизација адата која је била инструктирана од стране државе и праћена ревитализацијом позиције бису субјекта у Бугис заједници. Према Белсторфовом мишљењу, покушаји да се оживи бису пракса пропадају из низа разлога, док су бису ритуали радикално поједностављени. Примера ради, мапалили аграрни ритуал који је некада трајао четрдесет дана сада траје једну ноћ, а многи други ритуали данас се изводе само у комерцијалне (у)потребе-сврхе туристичког воајеризма. У епу *Ла Галиго*, тридест и две бису особе, од укупно четрдесет, биле су жене, док данас не постоји ниједна бису жена. Дистинкција између бисуа као професионалног ритуалног субјекта и *вариа* (*waria*) као мушког трансвеститског субјекта се разбија и граница се у савременом контексту све више брише.

За Белсторфа, ревитализација бисуа је само још један у низу, како он то назива, „препакивања адата“ (*repacking adat*) које спроводи актуелна државна идеологија, а све у контексту рефетишизације традиције са циљем креирања/потврђивања локалне јединствености коју национална идеологија инкорпорира у један од својих основних принципа (још из периода настанка Републике Индонезије), а то је архипелаг разноврсности. Индонежанска државна политика пласира актуелну позицију бису субјекта као нетакнуту, непромењену и непромењиву. С друге стране, западни научници романтичарски занесено у својој фетишизацији јединствености аутохтоне традиције бисуа превиђају промене настале у актуелном контексту већ глобализованог света.

Закључак

Анализа мултиродног система етничке заједнице Бугис у овом тексту ослања се на западну епистемологију – примарно на савремену родну теорију (северноамеричку и западноевропску) и на савремену етнографску теоријску грађу (примарно на истраживања Шарин Грахам Дејвис али и на друге истраживаче/ице). Служећи се тим изворима, у овом раду су истражени субјекти пет различитих родних идентитета: макурраи (жене), ороане (мушкарци), калалаи, калабаи и бису. Прве две категорије представљају бугишки нормативни родни идеал и проблематизовани су како би се дефинисао контекст у коме су остала три родна идентитета егзистирају. Овај рад се фокусира на три последња, ненормативна родна идентитета, јер су они простор за откривање комплексности родних идентитета изван дихотомног, бинарног поретка.

Успостављању описаних пет родова у Индонезији претходио је вишевековни процес, који је неминовно био праћен и прогонима, а њихов статус у бугишкој заједници зависио је од специфичног садејства

историјских, религијских (агама, сири), обичајних (адат) и државних фактора. Тај процес се, уз све ограде, јер родни поредак Бугис заједнице није ни најмање црно-бео, догодио: мултиродни систем сачињен од пет родова је опстао и опстаје, где свака од пет родних категорија има своју позицију у заједници и мањи или већи степен прихваћености и признања.

Бугис заједница је пример постојања родног идентитета изван дихотомног поретка и као таква, она је пример могућности плурализма, различитости и разноврсности јер је опстала у најразличитијим историјским, религијским и политичким околностима и наставља да се одржава и данас у мејнстрим контексту у којем доминира традиционална хетеронормативност. У разматрањима мултиродног система, увек се мора пазити на замку у коју западни истраживачи често олако склизну, а то је романтичарски занос о другом или оно што Белсторф назива „фетишизацијом традиције“. Поједини истраживачи са запада имају тенденцију да у мултиродни систем Бугиса учитавају (све) оно што би они желели да виде, романтичарски занесени идејом да је оно локално „аутохтоно“ и у потпуности другачије од западног. На овом месту значајно је нагласити да свака анализа рода у Бугис заједници у актуелном, савременом контексту, мора бити схваћена баш као и она на западу – што значи, као процесуална, односно као она која је под снажним утицајем актуелних локалних, државних и глобалних фактора.

Тренутна, грубо уопштена, родна слика Бугис заједнице је таква да је калалаија све мање, док се калабаи све више идентификују са варијама (трансвеститима). Бису су све више у функцији сензационалистичке, комерцијалне и туристичке експлоатације где бису идентитет, у контексту глобалног конзумеризма и наглашених потрошачких навика, више служи као својеврсна професија и извор прихода, док се приватно и они-оне полако стапају са варијама. Ово не треба да разочара, нити да умањи њихов значај и вредност. Бугиси су, баш као највећи број савремених заједница, део једног сродног, глобалног процеса и нису, нити треба или могу да буду, поштеђени тога. Оно чега би свакако могли бити поштеђени јесу погрешно интерпетирана и пристрасна разматрања у којима су приказани као неко ко некада можда јесу били, али што данас свакако више нису, или бар нису у тој мери и на тај начин.

Према томе, значајно је нагласити да је управо могућност неких промена, између осталог, и омогућила опстанак мултиродног система. Кроз промену или корекције животних стилова калалаи, калабаи и бису субјеката, остварио се и опстанак тих идентитета све до данашњих дана. Бугис заједница (која се и сама такође неминовно мењала) и даље има, као мање или више легитиман али свакако доступан, избор идентификовања у оквирима недихотомног родног поретка. Премда тај поредак није укројен по мери да удовољи потребама западне фантазије о очуваном и

потпуно различитом другом, он ипак афирмативно потврђује опстанак различитих родних идентитета све до данас који, иако су бројчано у опадању и иако се адат мења, ипак опстају и показују родност која није сведена на дуализам.

Литература:

- Acciaioli, Greg. „From Economic Actor to Moral Agent: Knowledge, Fate and Hierarchy among the Bugis of Sulawesi.“ *Indonesia*, Volume 78 (2004): 147-180.
- Andaya, Leonard. „The Bissu: Study of The Third Gender in Indonesia.“ in: *Other Pasts: Women, Gender, and History in Early Modern Southeast Asia*, 27-46. Honolulu: The University of Hawaii Press, 2000.
- Assyaukanie, Luthfi. *Islam and the Secular State in Indonesia*. Singapore: Institute of Southeast Asian Studies, 2009.
- Blackwood, Evelyne. „Tombois in West Sumatra: Constructing Masculinity and Erotic Desire.“ *Cultural Anthropology* 13 (1998): 491-521.
- Boellstorff, Tom. *The Gay Archipelago: Sexuality and Nation in Indonesia*. Princeton: Princeton University Press, 2005.
- Brooke, James. *Naratives of Events in Borneo and Celebes*. London: Murry, 1848.
- Davies, Sharyn Graham. *Sulawesi's fifth gender*. <http://www.insideindonesia.org/feature-editions/sulawesis-fifth-gender>.
- Davies, Sharyn Graham. *Sex, gender and priests in South Sulawesi, Indonesia*. http://www.iias.nl/iiasn/29/IIASNL29_27.pdf.
- Davies, Sharyn Graham. „Gender and Status in Bugis Society.“ in: *Understanding Indonesia*. Epstein, Stephen J. (ed.). Wellington, New Zealand: Victoria University of Wellington Press, 2006.
- Davies, Sharyn Graham. *Challenging Gender Norms: Five Genders among Bugis in Indonesia*. Belmont: Thomas Wadsworth, 2007.
- Фас, Дајан. *Унутра/изван: геј и лезбејска хрестоматија*. Београд: Центар за женске студије, 2003.
- Florida, Nancy K. „Sex wars: Writing Gender Relations in Nineteenth-Century Jawa.“ in: *Fantasizing the Feminine in Indonesia*, Sears, Laurie, J. (ed.), 207-24. Durham NC/London: Duke University Press, 1996.
- Millar, Susan Bolyard. *Bugis Weddings: Rituals of Social Location in Modern Indonesia*. Berkley: University of California Press, 1989.
- Murray, Alison J. „Let Them Take Ecstasy.“ in: *Female Desires: Same-sex relations and transgender practices across cultures*, Blackwood, Evelyn & Wieringa, Saskia (ed.), 176-189. New York: Columbia University Press, 1999.

Pelras, Christian. *The Bugis: The Peoples of South-East Asia and the Pacific*. Oxford, UK: Backwell Publishing, 1996.

Schilt, Kristen and Westbrook, Laurel. „Doing Gender, Doing Heteronormativity: ‘Gender Normals,’ Transgender People, and the Social Maintenance of Heterosexuality.“ *Gender & Society* 23 (2009): 440-464.

Summary

Mario Milaković

Multi-gender system among the Bugis in South Sulawesi

Keywords: Gender, multi-gender, transgender, Bugis, Indonesia, South Sulawesi, calalai, calabai, bissu.

What is the thing that we call gender? This essay is an attempt to describe one possible answer, through an example of Bugis ethnic group situated in the Indonesian archipelago. Globally, a majority of societies equate the number of mainstream sexes with the number of gender identities, often limiting it to a standard binary – male and female. This dichotomy both ignores the concept of “third sex” (subject of intersex persons) and neglects the possibility for construction of different models of gender that cross the limits determined by sexual dualism. Yet, there are some societies in the world that either once recognized or today acknowledge the presence of the third “sex/gender” and multi-gender categories. One society in which multi-gender identities matrix everyday life is within the ethnic group Bugis, located in South Sulawesi at Indonesian archipelago. This essay explores the special, autonomous status for five different gender identities within the Bugis community – *makkunrai* (feminine womyn), *oroane* (masculine men), *calalai* (masculine womyn), *calabai* (feminine men) and *bissu* (androgynous shamans). Bugis multi-gender system demonstrates a possibility of gender pluralism and diversity that established it's own gender agency that outlasted many different historical, religious and political settings and continuous to hold on to it in a today's context that is dominated by tradition and heteronormativity.

Рад је примљен 31. октобра 2013, исправљен 12. децембра 2013. и прихваћен за објављивање 20. децембра 2013. године.

Институција кафане као огледало друштвеног живота Београда: улога и функције кафана у Београду у обликовању модерности у Србији XIX и XX века

Апстракт: *Кафана се кроз модерну историју Србије и Београда показала као једна од најважнијих друштвених институција. У кафанама Београда XIX и XX века развиле су се прве политичке странке, прве новине, први обриси цивилног друштва, одигране су прве позоришне представе и приказане прве биоскопске пројекције. Циљ овог рада је да покаже да је институција кафане огледало буђења српске модерности, односно да је она репрезент јавног живота Београђана током XIX и XX века. У првом делу ће се разматрати појава кафе и кафана на Балкану и покушати да се оствари увид у представе о Београду XIX века које су имали страни и домаћи путописци. Други део ће се бавити друштвеним функцијама кафане, па ћемо објаснити које су то политичке, економске, културне и социјеталне функције које је она имала. Закључак је да кафана није само место порока и хедонизма, већ место где се „родило“ модерно српско друштво.*

Кључне речи: *Кафана, друштвена историја, Београд, Србија, модерност, друштвене функције, друштвена институција.*

Увод

Проучавајући друштвену историју Србије, истраживачи се налазе пред непрегледним морем извора, институција, процеса и догађаја који заједнички пружају слику о друштвеној збиљи одређеног времена. Ако бисмо морали да издвојимо само једну институцију која пружа обиље информација о друштвеним активностима и чије истраживање представља најбоље средство откривања суштине друштвеног живота у Србији, то би морала бити институција кафане. Како су кафане својевремено биле „урбани феномен“, логично је да своју пажњу

1 E-mail: uros_ziv@yahoo.com.

усмеримо на урбане центре. Имајући у виду чињеницу да се прве кафане у Србији јављају већ у XVI, али да своју посебност и свој статус друштвене институције стичу тек у XIX веку, жижу нашег истраживања чиниће кафане практично јединог урбаног средишта Србије у времену доласка модерности и развоја друштвених институција у Срба, а то је Београд. О важности кафана за историју Београда и уопште за развој српског „јавног мњења“ не може се закључити само на основу савремених извора, попут описа Београда у путописима страних и српских посленика (Ота Пирха, Вилијема Дентона, Вилхелма Рунгеа, Феликса Каница, као и Јоакима Вујића, Сретена Л. Поповића, Ђорђа Малетића, Косте Н. Христића и др.), већ се мора обратити пажња и на дела српских књижевника, попут Бранислава Нушића, Јована Јовановића Змаја, Ђуре Јакшића, као и историчара и других истраживача прошлости српског друштва (Дубравке Стојановић, Александра Фотића, Видоја Голубовића, Сретена Вујовића, Дивне Ђукић Замоло и др.).

Кафане као јавни простор

Наведени аутори истраживали су институцију кафане са различитих аспеката – историографског, социолошког, етнографског, антрополошког, архитектонског, али су сви дошли до истог закључка, да је кафана једна од најзначајнијих друштвених институција Београда од почетка модернизације у XIX веку. Тако Дивна Ђукић Замоло констатује: „Српске кафане отворене после Другог српског устанка дуго су биле једина места где су се Срби могли окупљати, чиме почиње њихова улога у друштвеном животу“.² Дубравка Стојановић недвосмислено тврди да: „Уз све признање наведеним институцијама цивилног друштва, ипак су хронолошки, али и по значају, прве установе „новог друштва“ биле кафане“;³ док Нушић говори: „То је, што су уствари кафане наше пре рата биле једини израз нашег јавног живота те сетити се тих кафана, значи дати драгоцен прилог тога живота у полупрошлости“.⁴

Требало би посебно обратити пажњу на ову Нушићеву тврдњу, јер она оцртава суштину вредности кафана у друштвеном животу људи уопште, и јасно осликава и лоцира време и разлоге што кафане постају институције од највећег значаја. Тако нам Нушић подвлачи да су кафане „једини израз нашег јавног живота“, недвосмислено дефинишући да је управо то време у којем се јасно одваја јавно од приватног, у којем се

2 Дивна Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду* (Београд: Музеј града Београда, 1998), 175.

3 Дубравка Стојановић, *Калдрма и асфалт – Урбанизација и европеизација Београда 1890-1914* (Београд: Чигоја штампа, 2009), 265.

4 Бранислав Нушић, *Из полупрошлости* (Београд: Геца Кон, 1935), 128-129.

разликују држава и друштво, у којем у Србију долазе либералне идеје поникле у Француској револуцији, у којем кафана добија своје место међу друштвеним институцијама, доносећи не само нове форуме за јавну расправу, већ и нове идеје, нове начине понашања и нову традицију друштвеног ангажмана. Истраживања Александара Фотића о појави и конзумацији кафе и дувана (као услову *sine qua non* појаве кафана) довела су га до закључка да

„Међу новим стимулусима, кафа и дуван су изазивали највише оспоравања [...] И то не због својих хемијских састава него искључиво због ремећења устаљених друштвених норми понашања [...] Друга важна последица огледа се у новој организацији јавног и приватног простора. Уз то, [...] настају нови обичаји, и у јавној и у приватној сфери“.⁵

Историја кафе и кафане

Иако је кафана свој особени друштвени значај у Србији добила, превасходно, у XIX веку, то не значи да таква или бар слична врста објеката није постојала и раније. Још у антици постојале су крчме у којима се служило пиће и храна, те места која су путницима пружале смештај и храну. У средњем веку Византинци су преузели грчке ксенодохионе,⁶ док су при манастирима постојале пандохије.⁷ Српски средњовековни извори такође познају овакве установе, па је тако у Душановом законнику записано (Шишатовачки препис, чл. 107) „Градовима да не буде приселице,⁸ него ко дође, да доходи гостионичару,⁹ да му преда коња и пртљаг сав да га гостионичар сачува у целости. И кад дође онај гост, да му гостионичар преда све што од њега буде примио. Ако ли му буде што пропало, све да му плати“.¹⁰

Са доласком Турака на Балканско полуострво долазе и источњачки обичаји и установе, пре свега каравансараји¹¹ и ханови¹². Поред

5 Александар Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана,“ у: *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба, прир. А. Фотић*, 262-263 (Београд: Clio, 2005).

6 Видоје Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда,“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 994.

7 Ibid., 995.

8 Приселица (приселіца) – право властеле на бесплатно издржавање тамо где привремено бораве или обавеза надокнаде штете нанете од стране разбојника или лопова.

9 У оригиналу стоји реч „стањанин“ (станіанін) – гостионичар или станодавац.

10 *Законик Цара Стефана Душана*, књига III (Београд: САНУ, 1997).

11 Велико свратиште на друмовима и у насељима за смештај путника, стоке и робе (Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 994).

12 Скромније грађевине од каравансараја, такође грађени поред друмова и у насељима. (Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 4).

каравансараја и ханова у Београду су се могле наћи ашчинице,¹³ механе¹⁴ и кафане¹⁵. Дивна Ђукић Замоло указује да је у Београду постојало шест каравансараја и то: Пири Мехмед-пашин (1521/23), Сулејмана Величанственог (1543), Мехмед-паше Јахјапаше (1543/48), Тујган-пашин (1553), Мехмед-паше Соколовића (1571/74) и Ахмед-паше Ђуприлића (око 1667). Први београдски хан помиње се половином XVII века, док Евлија Челебија пише да у Београду 1660. године постоји 21 хан (Јени-хан, Безистан-хан, Арасте-хан, Шехитлук-хан и др.).¹⁶

„На Калемегдану се налазио Даутов, турски, и Топал-Насков, хришћански. У главној чаршији се налазио Поливакин хан, цинцарски, мало даље од њега Крстићев хан, српски. На месту „Старог здања“ (улица Краља Петра, део између улица Грачаничке и Чубрине, преко пута ОШ „Краљ Петар Први“ – прим. У. Ж.) био је Цинцар-хан, а у данашњој Васиној улици, у близини Велике пијаце, Турски хан. Према Сави, код Мале пијаце, били су Ковачев и Параносов хан. На Зереку су се налазили хан Нуредин спахије и Давичов хан“.¹⁷

Каравансараји су нестали већ крајем XVII века, након разарања Београда 1688. године, и у изворима се више не помињу, док су ханови постојали све време турског господарења Београдом. Што се тиче механа, постојало их је мноштво у Београду и у почетку су се разликовале од кафана у томе што се у њима точио алкохол, док се у кафанама точила само кафа. Сама реч потиче од персијске речи меј – вино, пиће. Превасходно су се у њима гостили хришћани.

Реч кафана је сложеница (*qahve hane*) која највероватније потиче из персијског језика и спаја речи кахва – кафа и хане – кућа, тј. кућа у којој се точи кафа. Тако да је кафана пре свега оријентални изум.¹⁸ Историја кафана је нерскидиво везана за историју пијења кафе, па знамо да је почетком XVI века кафа већ била у употреби у Меки, Каиру и Јемени, а Османско царство је освојила половином XVI века: „Османски хроничари наводе да је права помама за кафом у Истанбулу започела педесетих година XVI века упоредо са отварањем прве кахвехане“.¹⁹ Кафане су са Турцима дошле и у Европу, свакако преко Балкана, па извори помињу

13 Скромне радње налик на народне кухиње, служиле за исхрану путника у насељеним местима (Ibid., 5).

14 Угоститељски објекат у коме се точи пиће (Ibid.).

15 Угоститељски објекат у коме се точи кафа (Ibid.).

16 Ibid., 6-7.

17 Васа Чубриловић, *Историја Београда*, Том 2 (Београд: Просвета, 1974), 379.

18 Милена Станојевић, „Институција кафана у Србији и развој модерног друштва: функције кафана,“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 869.

19 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 264.

кафану у Београду, на Дорћолу, већ 1522. године, а у Сарајеву 1591/92.²⁰ Затим су се јавиле кафане/кафетерије и у Венецији 1640, Марсеју 1644, Оксфорду 1650, Бечу 1651, Лондону 1652. године и Паризу током '60-их година XVII века.²¹

Као што смо рекли, XIX век је донео штошта модерно у Београд, па и нагли развој угоститељства, посебно са већим осамостаљивањем Србије од Турске и постепеним интензивирањем спољних односа. Током XIX века, а нарочито у његовој другој половини, велики број посетилаца долази у Београд – како трговаца, тако и важних странаца и Срба „из прека“. У најранија времена кафане су биле резервисане само за Турке; касније су се јавиле и механе и кафане у којима су седели хришћани, али мешања није било. Често је долазило до сукоба, када су Турци изазивали и вређали Србе, док су ови својим послом пролазили поред кафана у којима су Турци седели, пили кафу и пушили дуван.²²

Године 1740. путописац Кепер пише о кафанама у Београду истичући да постоје оне које посећују муслимани и оне чији су гости хришћани, да би се задржао на кратком опису кафане „Црни орао“ на Дорћолу: „Била је на спрату и до ње се стизало дрвеним степеницама. Пространа али и ниска да човек у њој није могао усправно да стоји. Уз зидове су били постављени миндерлуци прекривени ћилимима“.²³ Након повратка Турака у Београд 1739. године, већина власника кафана постају јаничари, који су, такође, сада и чести гости кафана, у којима се и даље точи алкохол. Аустријски пуковник Женеј је 1777. године приметио да се у кафанама и крчмама највише окупљају јаничари, лађари и рибари, што потврђује и опис београдског скелеџије Хусеина 1783. године да се велики број кафана налази у Воденој вароши покрај Саве,²⁴ тј. где је пристаниште и први контакт са Београдом било кога ко долази са аустријске стране Саве. Како се број Турака у граду смањивао, а растао број хришћана, тако су и кафане превасходно постале места у којима седе Срби и други хришћани, а разлика између хана, механе и кафане се постепено смањивала, док је, на крају, у скоро свакој кафани могло да се једе, пије кафа и алкохол, а у некима и ноћи.

До средине XIX века већ је постојао Механџијско-фурунџијски еснаф (основан 1821. године), а како то обично бива, када неки посао, процес или институција достигне довољну величину и важност, држава осети потребу да законски уреди међусобне односе. Тако је, најпре, 1847.

20 Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 996.

21 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 265.

22 Коста Н. Христић, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: ЗД+, 2008), 145.

23 Видоје Голубовић, *Механе и кафане старог Београда* (Београд: Службени лист, 2007), 343.

24 Голубовић, „О настанку и називима механа и кафана старог Београда“, 1000.

године донета Уредба о еснафима, према којој држање кафана и механа више није потпадало под есанфске прописе, па је основано Механцијско-кафецијско друштво, које је 1850. године имало 207 чланова.²⁵ Године 1861. држава доноси Уредбу о меанама, која је допуњена 1864. Уредба даје дефиницију механа: „Сва јавна места, у којима се крчми пиће, или даје рана с пићем, или се поред ране и пића даје путницима и другим посетитељима и обитавалиште за време његовог пребивања у том месту, спадају у ред меана“, док су кафане по Додатаку уредбе из 1864. године одвојене од механа и такође детаљније дефинисане: „Кафане су зграде, где се јавно крчми кафа и свако пиће и јело даје“ и „Кафане могу постојати само у варошима и паланкама, на другим местима не“.²⁶ Тиме се потврђују речи Вука Караџића „да је крчми, у време турске власти, било само по већим варошима или по ненасељеним планинским беспућима“,²⁷ као и чињеница да се значајно смањила разлика између, по правилу, муслиманских кафана и хришћанских механа, која говори о опадању турског елемента у граду.

Не би требало заборавити да је Београд у првој половини XIX века био мала, ратовима опустошена варош која је 1838. године имала близу 13.000 становника, а са предграђима чак 143 механе.²⁸ Да бисмо заиста могли схватити, оптерећени сликом двомилионског Београда XXI века, како је он изгледао пре скоро 200 година, употребимо неколико описа савременика, који су посетили Београд и онда га вешто или мање вешто описали. Пруски официр Ото Дубислав фон Пирх долази у Београд 1829. године и овако га описује:

„Главни део, права варош, лежи нешто ниже од горњег града. Једна дугачка главна улица и неколико попречних – то је све. У тој вароши не треба себи замишљати низ кућа, из којих се после састављају улице. То је само низ ниских, дрвених дућана са крововима, напред јако испалим. Ретко се виђа над кровом још један мали, низак спрат. У том делу насеља, где се трговало по цео дан, српски, грчки, турски трговци седе у таквим дућанима један до другог“.²⁹

Јасно је да овде фон Пирх говори о делу града који се налази десно од данашње улице Кнез Михаилове, са посебним акцентом на Велику

25 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 169.

26 Ibid., 170-171.

27 Владимир Јовановић, „Алкохол – задовољство, навика или порок,“ у: *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, ур. Ана Столић и Ненад Макуљевић, 571 (Београд: Clío, 2006).

28 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 169.

29 Ђорђе С. Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд,“ у: *Београд у делима европских путописаца*, 24 (Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003).

пијацу (Студентски трг) и главну улицу, тзв. трговачку чаршију, о којој Нушић пише: „Под трговачком чаршијом сматрала се данашња улица Краља Петра, која полази од Саборне цркве, па иде Зереком (део од Узун-Миркове до Душанове – прим. У. Ж.) до Дорћола [...] У то доба, делила се она на три дела: Главна чаршија, Зерек и Дорћол“.³⁰ Ђорђе С. Костић нам даље преноси фон Пирхове утиске:

„Али, у оваквом Београду постоји и један мањи део, који се доста разликује од описане вароши, а то је један мали простор на југозападном крају главне улице у горњој вароши. Ту је намерник могао да види књажеву кућу, хришћанску цркву (Саборна црква – прим. У. Ж.), а преко пута цркве неколико прилично озиданих кућа, међу њима је и српска кафана (у то време Ећим-Томина кафана, а данас кафана „?“; изграђена око 1823. – прим. У. Ж.)“.³¹

Кад је реч о београдским кафанама, Пирх каже: „Правих гостионица у Београду нема, њих замењују каване. [...] Са тумачом и пандуром прошао сам неколико кавана у горњој вароши, али је нечистоћа у њима била ужасна“.³² Сретен Л. Поповић, један од првих школованих људи у Србији, овако описује једну раковичку механу 1834. године:

„Механа је само један велики простор од брвна, где на средини гори вагра. Неколико повећих, око ватре поваљених каменова представља огњиште, а над овим висе из оцака вериге, које наши мајстори Цигани праве, а на веригама котао са кључалом водом, а у црепуљи пепелом затрпана проја. У оцаку виси сува пастрма, а по зидовима окачене од читавог брва сланине“.³³

Свакако не би требало заборавити ни Феликса Каница, који у другој половини XIX века, када Београд већ има преко 20.000 становника и 300 угоститељских објеката,³⁴ овако описује Београд:

„Када се кроз једну од три запуштене варошке капије ступи на Дорћол, где се сав јавни живот одвија на улицама, док су у споредним улицицама и сокацима владали јавашлук и пустош, намерник ће видети дуге земљане зидове без прозора, крчме са неограђеним терасама, чопоре гладних паса“.³⁵

У даљем тексту размотрићемо детаљније улогу кафана у београдском друштвеном миљеу. Анализираћемо важне функције које је кафана

30 Нушић, *Из полупрошлости*, 64.

31 Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, 24.

32 Ото Дубислав Пирх, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: 3Д+, 2008), 48-49.

33 Сретен Л. Поповић, *Стари Београд – путописи из XIX века* (Нови Сад: 3Д+, 2008), 64.

34 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 170.

35 Костић, „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд“, 28.

имала (а можда још увек има међу Београђанима), делећи их на неколико сфера: политичку, економску, културну и социјеталну.

Политичка функција кафане

Вероватно се највише зна о важности кафане у политичкој сфери, где је њена улога можда и најбитнија, па је тако и била доста истраживана и изучавана. Као што смо рекли, модерност, либерални политички принципи, посебно све јаче разликовање јавне и приватне сфере живота, кафану управо и чини друштвено-политичком институцијом *par excellence*:

„Она је била прва институција релативно слободне размене мишљења, отвореног политичког резоновања, касније и политичког организовања. Била је то прва институционализација слободне мисли; ту су се формулисали први објективни захтеви нарастајућег модерног друштва“.³⁶

Фотић, говорећи о утицају кафе и кафана на друштвени живот у Османском царству каже:

„Кафа и кафана су у Османско царство стигли истовремено [...] Напитак се свакако припремао и у приватном простору, али већина извора истиче, непосредно или посредно, да уживање у испијању кафе свој прави смисао добија тек када се то чини у друштву, што ће рећи у кафани“.³⁷

Савремени извори нам говоре да су власти брзо схватиле „бунтовничке“ потенцијале те друштвености уз испијање кафе у кафанама, па се први забележени памфлет против испијања кафе „Спев против употребе кафе, вина, опијума и дувана“ београдског мудериса Мунира Белградија, преписивао већ 1617. године,³⁸ док Порта прве кафане затвара у немирним временима почетком XVII века.³⁹ Сличне судбине су доживеле и кафане и кафетерије по Европи, али, као и у Османском царству, оне су ипак преживеле, а најчешће и надживеле режим који је тежио да их укине или ограничи.

У Европи XVII и XVIII века кафане су одиграле значајну политичку улогу, посебно у Француској и Енглеској. Трајан Стојановић, један од најпознатијих балканолога српског порекла и студент Фернана Бродела, каже:

³⁶ Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 265.

³⁷ Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 270.

³⁸ *Ibid.*, 265.

³⁹ Сретен Вујовић, „Феномен кафане и модернизација – Фрагменти о европском, балканском кафанском животу,“ *Теме - Часопис за друштвене науке* 3 (2010), 873.

„Треба само прочитати Семјуела Пипса и Џозефа Адисона, па помислити на свакодневну узрелост у кафани „*Francois*“ у Марсеју 1789, на говорнике и политичко сплеткарење по париским кафанама таквим као што су „*Foy*“ или кафана „*Caveau*“ у исто време“.⁴⁰

Док у Енглеској кафане представљају место рођења цивилног друштва и грађанске политичке опозиције:

„Употреба кафане као јавног простора за отворено и слободно критиковање државе, у Енглеској још током друге половине XVII века, наводи се као једна од главних тековина раздобља рађања западног грађанског друштва“.⁴¹

Дубравка Стојановић тврди да су кафане своју кључну улогу у београдском друштву доказивале преко своје улоге у политичком животу.⁴² Тако сазнајемо да се један од кључних догађаја у српској историји, Светоандрејска скупштина (када је смењена династија Карађорђевић, са кнезом Александром на кнежевском трону, а на чело српске државе поново стао Милош Обреновић), одиграо у „Великој Пивари“ 1858.⁴³ „Велику пивару“, или како се још звала „Књажева пивара“, саградила је књегиња Љубица 1839. године и налазила се на углу улица Балканске и Адмирала Гепрата. Повремено су се у њој одржавале и позоришне представе, посебно после 1849. године. Зграда је порушена 1939. године.⁴⁴

Једна од најпознатијих београдских кафана, односно хотела, била је „Српска круна“, која се налазила у Узун Мирковој 1, где је данас зграда Југословенске кинотеке. За овај хотел, који је саградио кнез Александар Карађорђевић, највероватније око 1852/54, везује се један веома битан догађај. У њему се у ноћи између 3. и 4. јуна 1862. године одржала конференција представника гарантних сила на којој је склопљено примирје између представника српске владе и турског команданта београдске тврђаве, након бомбардовања вароши од стране Турака у вези са догађајима на Чукур-чесми.⁴⁵ Бранислав Нушић нам даје важне податке о појединим историјским догађајима у београдским кафанама, па тако каже да је у кафани „Сребрне кугле“ био штаб „лицејске барикаде“ код Варош-капије, при нередима након инцидента на Чукур-чесми.⁴⁶

40 Нав. према Вујовић, *Феномен кафане и модернизација*, 875.

41 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 280.

42 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 273.

43 Ibid.

44 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 113-114.

45 Ibid., стр. 81.

46 Нушић, *Из полупрошлости*, 157.

Кафане су служиле и као места окупљања добровољаца у ратовима, комита, затим као болнице и места на којима су се скупљали људи да би протестовали. Нушић нам казује да су се српске комите, четници, који су самостално ратовали са Турцима, окупљали и зимовали у кафани код „Црног коња“, која се налазила на улазу у Задарску улицу.⁴⁷ Затим, хотел „Крагујевац“ (Карађорђева улица испод Савског пристаништа) је био центар окупљања италијанских добровољаца, „гарибалдинаца“, који су се борили у Српско-турском рату 1876-1878.⁴⁸ У патриотском заносу и великој жељи за ослобођењем отаџбине од Турака, у кафани „Златни крст“ (Теразије 4, где се налазио ресторан „Душанов град“) је 1876. године „никао родољубиви поклич, да се помогне голоруким устаницима у Босни и Херцеговини; ту су се збирали новчани прилози за устанике, ту су се уписивали добровољци. Када је Србија загазила у свој први рат, одатле су, из „Златног крста“, кретали добровољци на Дрину, Делиград и Јавор“.⁴⁹ Чувени Црнорукци су се састајали у задњем делу кафане „Златна Моруна“ (угао Каменичке и Краљице Наталије) у којем је чест гост био и Гаврило Принцип.⁵⁰

Кафане су биле и прве „централне“ и главна места окупљања политичких удружења, а касније и политичких странака. Као што је то и данас обичај, Срби су и пре 100 и 150 година политику схватили озбиљно и врло емотивно, тако да нису били ретки случајеви политички мотивисаних сукоба, који су се најчешће разрешавали песницама, каменицама, или оружјем. Политичке поделе су представљале дубоке друштвене поделе, до те мере да се политички противник није сматрао противником, већ непријатељем кога би требало потпуно сломити, а пожељано и уништити. Имајући то у виду, не би требало да нас чуди једна прича из политичког живота Београда коју нам преноси Дивна Ђурић Замоло:

„На самом почетку збора (Напредне странке 14. маја 1889. године у „Великој пивари“ – прим. У. Ж.) окупљени противници су почели да гађају чланове Напредњачке странке камењем. Ови су изашли на улицу, где је настала туча. Туча се наставила и по другим деловима града, а главно „разбојиште“ било је на Теразијама, испред хотела „Касина“, стецишта „напредњака“. Руља је јурећи напредњаке демолирала кафану „Касину“, па су разбијена била чак и улазна врата хотела“.⁵¹

47 Ibid., 156.

48 Ibid., 164.

49 Ibid., 174-175.

50 Голубовић, *Механе и кафане старог београда*, 205.

51 Ђурић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 40.

Свака странка је имала своју кафану, у коју представници других странака нису били добродошли. Речи Нушића најбоље описују ову улогу кафане:

„Наишао је затим партијски живот који је још више везао људе за кафане, и то до тога степена да су кафане већ биле и политички обележене. Било је кафана либералних, напредњачких и радикалних и никад, или врло ретко би приврженик једне партије залазио у кафану друге партије. Партије су у тим кафанама имале и своје клубове, па често и канцеларије; ту су се држале конференције, ту зборови, ту су се збирали и дан и ноћ приврженици те расправљали своју партијску политику. А за време општинских или скупштинских избора, те кафане су постајале штабови, одакле су излетали кортежи, где су се збирали гласачи пре гласања ради инструкција, а после гласања ради очекивања извештаја о резултату. Често, приликом избора, те су кафане служиле и као амбуланте, где се доносио покоји свесни гласач разбијене главе да му се исперу ране и да се поткрепи.“⁵²

Тако је хотел „Касина“ (и данас се налази на Теразијама, саграђен 1857. године) био познато окупљалиште напредњака, а касније и самосталаца, а у њему је 1918. године заседала Народна скупштина.⁵³ Касније су се напредњаци окупљали у једном од најфинијих угоститељских објеката у Београду, хотелу „Гранд“ (угао Кнез Михаилове и Чика Љубине, саграђен 1900. године). Радикали су своје место имали прво у хотелу „Булевар“ (зграда у улици Браће Југовића између Македонске и Деспота Стефана, саграђен између 1867. и 1875. године), као и у хотелу Москва (саграђен 1906), а између два светска рата у хотелу „Париз“ (налазио се одмах поред „Касине“ на Теразијама, срушен 1948. године), док су либерали свој центар имали у чувеној кафани код „Златног крста“. Хотел „Булевар“ је био значајан и по томе што су из њега (поред још четири кафане) у ноћи између 10/11. јуна (28/29. маја) 1903. године кренули завереници да убију краља Александра Обреновића и краљицу Драгу, а поред тога у „Булевару“ је непосредно потом одржан оснивачки конгрес Социјалдемократске партије (овај догађај и данас обележава табла на тој згради). У хотелу „Славија“ (данас „Славија лукс“) одржан је у априлу 1919. године оснивачки конгрес Социјалистичке радничке партије Југославије (комуниста), касније преименоване у Комунистичка партија Југославије.⁵⁴

52 Нушић, *Из полупрошлости*, 131.

53 Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*, 224.

54 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 70.

Економска функција кафане

Друга веома важна друштвена сфера у којој је кафана имала значајну улогу јесте економска сфера. Кафане су биле прва места склапања пословних договора и трговачких уговора. Није за чуђење што су кафане првобитно отворане на местима где се пословало, односно трговало, као што је то био случај са Трговачком чаршијом, Великом пијацом, или што су се кафане градиле на местима старих ханова, који су такође имали економску улогу. Имајући у виду социјалне, економске и друге потребе друштва, посебно једног сиромашног, какво је било у Србији и Београду у XIX веку, улога кафана је вишеструко привредно оријентисана.

Дубравка Стојановић каже да су кафане биле начин да се најлакше заради, јер је као привредна активност омогућавала најбржи обрт, у којој је успех био загарантован. Тако знамо да је, захваљујући веома ниском нивоу ефикасности производње и прединдустријским начинима производње, кафана представљала најбољу и готово сигурну зараду, а самим тим и институцију првобитне акумулације капитала.

„Изгледа да је то био посао са најмање ризика, јер су кафане увек биле препуне, док се суботом, недељом и о већим празницима кафане не празне нити се спава. [...] Кафеција не може да пострада, а може да створи капитал. [...] радило [се] о поузданом начину акумулације капитала, јер од кафеције постају рентијери“.⁵⁵

Она истиче да чак и „ако неко пропадне као трговац или занатлија, он скупи то мало новца што му је остало, уложи у кафану, обрне тај новац и онда се, ако успе, поново врати да буде трговац“.⁵⁶

Читајући изворе и литературу, откривамо да се у кафанама и механама продавала роба на мало, „Механције су [...] у својим механама и кафанама, тумачећи широко одобрење власти да могу продавати оно 'што год меани потребује', продавали и бакалску робу, со и друге ситнице, па чак и мануфактурну робу и прерађевине“.⁵⁷ Бранислав Нушић нам сведочи о значајној привредној активности у кафанама и око њих:

„Сав остали живот, ван породичнога, кретао се кроз чаршију и кроз кафане. Још у доба првих дана живота наше престонице, док су још и Турци становали у вароши, ситнији су се послови свршавали на ћепенку⁵⁸. [...] Ту су се збирали трговци, ту занатлије, ту чиновници – ту су се вршиле куповине и продаје, ту утврђивале погодбе, ту закључивали и отплаћивали зајмови, ту мењао новац,

55 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 268-269.

56 Дубравка Стојановић (интервју), *Пешичаник*, 02.05.2008. <http://www.pescanik.net/content/view/492/1309/>.

57 Чубриловић, *Историја Београда*, 358.

58 Капак испред дућана који служи уместо тезге.

ту куповала и продавала имања, ту се ортачило и разортачавало, ту закључивали бракови, кумства, пријатељства; ту се водила политика, ту писала писма, тужбе, жалбе и молбе властима, ту су се сретали људи и упознавали се. Уз сваки такав чин, било трговачки или лични, закључивала се каква погодба или се склопило какво пријатељство, следовао би облигатни „алвалук“;⁵⁹ који је обичај још више везао тај свет за кафану“.⁶⁰

Кафане које су најстарије су се и највише истицале у свој привредној делатности, бар у првој половини XIX века, као што су: „Зисина“ кафана (на Савамали, саграђена пре 1826. године), кафана Паје Кантарџије и Ећим-Томина кафана (међу најстаријим кафанама, налазиле се у близини Саборне цркве).⁶¹

Прва банка, прве мењачнице, прва продуктна берза, прва берза рада, прва осигуравајућа друштва, приватне лекарске ординације, фотографске радње, отворене су у угоститељским објектима, превасходно хотелима и кафанама. Прва српска банка, која је банкротирала 1875. године, налазила се у једном од најстаријих и најпознатијих београдских хотела „Старо здање“;⁶² прва продукатна берза оформљена је 1895. године у хотелу „Босна“ (угао Карађорђевог и Травничке улице),⁶³ док је скоро сваки еснаф имао „своју“ кафану, које су служиле као берзе рада.

„Кафане су у своје време биле и радничке берзе. Свака је кафана била средиште једног еснафа или једне струке радника. У рану зору кад пођеш, наћи ћеш незапослене зидаре у тој и тој кафани, тесаче тамо, молере овамо; стаклоресце, столаре, коваче и све остале, сваког у својој кафани. И ту си ти као послодавац залазио, погађао, одабирао и водио раднике на посао“.⁶⁴

Једна од таквих кафана била је и „Еснафска кафана“, која се највероватније налазила на углу Македонске и Дечанске улице, а срушена је недуго после завршетка Првог светског рата.⁶⁵ Кафана „Таково“ (угао Таковске и Војводе Добрњца) је, судећи по Нушићу, била глумачка берза, док је кафана „Чокот“ (на почетку Карађорђевог улице) била нека врста винске берзе. Врло интересантну „привредну“ активност нам предочава Бранислав Нушић и за кафану „Уједињење“ (данас се ту налази Етнографски музеј):

59 Бакшиш, чашћавање.

60 Нушић, *Из полупрошлости*, 129-130.

61 Чубриловић, *Историја Београда*, 358.

62 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 108; 180.

63 *Ibid.*, стр. 14-15.

64 Нушић, *Из полупрошлости*, 133.

65 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 123-124.

„Сама та околност што се налазила преко пута општине (некада хотел „Српска круна“ – прим. У. Ж.) опредељивала је и карактер кафане. То је било збориште свих оних који имају посла у општини; ту си у своје време могао наћи оне мале адвокате – буцаклије, обично отпуштене чиновнике, који су ту сачекивали молиоце, те им за динар или два писали молбе за општину. Ту си увек могао наћи и оне беспосличаре којима је професија сведочење“.⁶⁶

Управо овај економски аспект и улога кафана и хотела у Београду много нам говори о економској, али и друштвеној историји Србије. Изучавањем ове сфере београдских кафана много тога сазнајемо о привреди, трговини и уопште о пословању, али и пословним навикама и развоју српске привреде.

Културна функција кафане

Трећу важну сферу друштвеног живота, чију историју недвосмислено откривају истраживања о београдским кафанама, чини културна сфера, односно културни живот грађана Београда. Дивна Ђурић Замоло чак сматра да су угоститељски објекти у Београду своју најзначајнију улогу одиграли управо у овој сфери.⁶⁷

Ибрахим Печеви, турски хроничар с почетка XVII века, пише да се у кафанама окупљају „људи склони уживањима и доколичари“, али одмах додаје – „нарочито они од књиге и пера“.⁶⁸ Фотић наводи да је кафана, као место где се на миру испијала кафа, била идеалан простор за окупљање културне елите, али да на Балкану, међу хришћанима, о таквој употреби кафане нема вести све до XIX века.⁶⁹ Зато ми добијамо информације да су тек Војислав Илић (1862-1894), Ђура Јакшић (1832-1878), Стеван Сремац (1855-1906) и Бранислав Нушић (1864-1938) писали, или добијали инспирацију за своја дела по београдским кафанама.

Прве позоришне представе, први концерти класичне музике, први балови и свечани приједи, прве биоскопске пројекције, прве културне изложбе и књижевне вечери су се одигравале у београдским хотелима и кафанама. Позоришне представе, балови, концерти, захтевали су већи и специфичнији простор у односу на друге друштвене активности. Тако су само пространи угоститељски објекти, који располажу великим салама, могли послужити овој сврси.

Прву информацију о одржавању позоришних представа добијамо за годину 1841. и то у Ђумуркани (Царинарници), која се налазила одмах

⁶⁶ Нушић, *Из полупрошлости*, 150.

⁶⁷ Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 180.

⁶⁸ Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана“, 277.

⁶⁹ *Ibid.*, 277-278.

до некадашњег хотела „Крагујевац“, у данашњој Карађорђевој улици, код Савског пристаништа. Прва представа одиграна је 4/16. децембра 1841. године, и то је била „Смрт Стефана Дечанског“ од Јована Стерије Поповића.⁷⁰ Са отварањем првог хотела „Старо здање“ (првобитно „Код Јелена“) 1843. године, представе се премештају у његову велику салу. Након што је он изгорео 1849. године, позоришна трупа се премешта у „Велику пивару“, где остаје све до 1867., када се на кратко премешта у хотел „Српска круна“, да би се исте године преселила у кафану „Енглеска краљица“ (касније „Златни грозд“, на углу Поп-Лукине и Маршала Бирјугова). Коначно, 1869. године, „елитно“ позориште добија своју посебну зграду, зграду Народног позоришта, на месту некадашње Стамбол-капије, на Позоришном тргу (Трг Републике).⁷¹ На том месту ничу и кафане које су одиграле кључну улогу у културном животу града, као места на којима су се окупљали глумци, у којима су писане драме и комади, у којима се разговарало и планирало „културно уздизање“ нације, а то су: „Дарданели“, подигнути око 1855. године на месту где се данас налази (али већ увелико не функционише) Народни музеј; „Позоришна кафана“, која се налазила у Васиной улици, преко пута Народног Музеја, изграђена је крајем XIX века, а постала је стециште глумаца и уметника након рушења „Дарданела“ 1901. године; „Коларац“ (угао Македонске и Коларчеве), као средиште „алтернативног“ позоришта. Позоришни трг са Народним позориштем и овим кафанама представљао је жижу друштвеног и културног живота Београђана све до краја XIX века, па чак и до почетка Првог светског рата. Нушић нам наводи само неке од гостију који су навраћали у „Дарданеле“, поред њега самог: Ђура Јакшић, Милован Глишић, Стеван Сремац, Војислав Илић, Радоје Домановић, као и „сви остали бојери“.⁷²

Међутим, како нам преноси Дубравка Стојановић, кафане нису изгубиле свој значај у културном животу престонице, када су у питању позоришне представе, након изградње Народног позоришта. Штавише, она тврди да је Народно позориште имало проблем да привуче гледаоце све до Првог светског рата, а да су грађани Београда много више волели „алтернативну сцену“ оличену у водвиљима, орфеуму и лаким комадима са певањем:

„Анализа писања дневне штампе [...] показује да су та из вечери у вече била препуна, док је Народно позориште, током читавог периода од оснивања до Првог светског рата, имало проблема да привуче публику. [...] оно [је] чак у петој години рада, 1873. године, било затворено због недостатка публике“.⁷³

70 Живорад П. Јовановић, *Из старог Београда* (Београд: Туристичка штампа, 1964), 111.

71 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 177.

72 Нушић, *Из полупрошлости*, 233.

73 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 197.

Како је та „елитна“ позоришна сцена имала јасну културну улогу у грађењу националног идентитета и националних традиција и снажењу патриотизма, као план и намера интелектуалне елите и естаблишмента, грађани нису обраћали посебну пажњу на такав репертоар (превасходно историјске драме), већ су се окренули „алтернативној сцени“, приватним позориштима, која су играле своје „лаке“ представе по хотелима и кафанама.

Кафана „Коларац“ је била главно седиште „алтернативне“ сцене, свакако откако је „Орфеум“ Бране Цветковића почео да наступа у њему. Цветковић, сценограф у Народном позоришту, отворио је 1899. године у кафани „Булевар“ свој „Орфеум“, прво српско водвиљско хумористичко сатирично позориште, у коме је он био све: главни редитељ, глумац, писац комада и разних тачака, сценограф и учитељ младих глумаца.⁷⁴ Иако је најчешће гостовао у „Коларцу“, представе је изводио и у „Булевару“, „Такову“ и код „Хајдук-Вељка“⁷⁵ (на углу Обилићевог венца и Кнез Михаилове, преко пута „Руског цара“). Поред најчувенијег водвиља, постојали су још неки: у кафани „Таково“ једно време је свој програм изводио „Народни орефеум код Бакића“, прваци Народног позоришта оснивали су своје булеварске сцене, међу којима је најпознатија била она Божицара Гавриловића код „Булевара“, затим „Врачарско позориште Свети Сава код Славије“, „Водвиљ позориште код Такова“, „Гранд Орфеум Булевар“, „Мало позориште“ Бранислава Нушића и други. За разлику од Народног позоришта, које је „по наруџбини“ преферирало историјске драме, „булеварски театар“ је црпео мотиве из политике, савременог живота и мушко-женских односа, са напоменом да ни једни ни други нису хтели/смели да упућују критике власти.⁷⁶

Нушић нам указује да је прва српска опера изведена 8. новембра 1840. године у Крагујевцу.⁷⁷ Ипак, званично се првом српском опером сматра „На уранку“, из 1903. године, коју је Станислав Бинички компоновао на специјално написани либрето Бранислава Нушића, и која је изведена исте године у Народном позоришту. У сали хотела „Булевар“, 1908. године, чувени оперски певач Жарко Савић отворио је и прву оперу у Београду. Хотел је тада преименован у „Опера“, али она престаје са радом већ 1911.

Прва биоскопска представа такође је приказана у једној кафани. Било је то 25. маја / 6. јуна 1896. године, у кафани код „Златног крста“, само шест месеци након прве светске биоскопске пројекције у Паризу. Убрзо након тога „Мале новине“ су писале:

⁷⁴ Јовановић, *Из старог Београда*, 190.

⁷⁵ Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 218.

⁷⁶ *Ibid.*, 219-221.

⁷⁷ Нушић, *Из полупрошлости*, 227.

„Има већ неколико дана како се код „Златног крста“ приказује дејство продукције тако званог кинематографа – апарата, који је за кретање исто што и фонограф за тонове. Видећете слике, не, видите живот, кретање, тако да се дивите што још не чујете шуштање ветра, хуку морских таласа, зврктање кола, писак локомотиве и тутњву воза, говор, плач и смејање. Заиста ко ово „чудо од науке“ видео није, не треба да пропусти ову згодну прилику“.⁷⁸

Каснијих година биоскопске пројекције давале су и у „Булевару“, „Такову“, „Коларцу“, „Славији“, „Паризу“ (први имао сталну биоскопску салу 1907. године, а у њему је 1911. снимљен први српски филм „Живот и дела бесмртног војда Карађорђа“⁷⁹), „Позоришној кафани“ и у „Хајдук-Вељку“, где је 1906. године отворен први наменски биоскоп.⁸⁰

Кафане и хотели су били и места у којима су се одржавали концерти и свечаности – балови поводом разних догађаја или прилика. Дубравка Стојановић наводи да је музички живот у Београду званично почео са оснивањем Београдског певачког друштва 1853. године.⁸¹ Међутим, Дивна Ђукић Замоло истиче да је већ 1844. године у „Старом задању“ одржан један концерт, а касније су се редовно одржавали на овом месту.⁸² Бранислав Нушић наводи да је први концерт одржан 4. јануара 1842. године, и то концерт који је „приредила [војна] „банда“ као једина музикална установа тадашња“.⁸³ Иако он не прецизира тачно где – „у театру“ – може се претпоставити да је то највероватније било у Бумуркани. Концерти су се од средине XIX века па на даље одржавали у свим познатијим београдским кафанама: „Вајфертова пивара“, „Коларчева пивница“, „Руски цар“, „Мала пивара“ (данас „Велика Скадарлија“), „Славија“, „Булевар“, „Хајдук вељко“, „Српска круна“, „Касина“, „Грађанска касина“ (једна од најчувенијих и најбољих кафана Београда, налазила се на углу Краља Петра и Кнез Михаилове) и др. На истим овим местима организовани су и велики балови и прославе. Иако аутори нису сагласни око тога када и где је одржан први београдски бал (Д. Стојановић – 1827.,⁸⁴ Б. Нушић – 1838.,⁸⁵ Д. Ђ. Замоло – 1844.⁸⁶), неспорно је да су балови били друштвени догађаји прве класе, места где се „елита“ проводила и „друштовала“.

78 Јовановић, *Из старог Београда*, 117.

79 Голубовић, *Механе и кафане старог Београда*, 274.

80 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 145.

81 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 288-289.

82 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 177.

83 Нушић, *Из Полупрошлости*, 223.

84 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 271.

85 Нушић, *Из полупрошлости*, 290.

86 Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 178.

Социјетална функција кафане

Четврта важна друштвена сфера, а по мишљењу Милене Станојевић и најважнија, она у којој је кафана доказала своју „институционалност“, јесте социјетална. Овде се превасходно мисли на развој грађанског друштва, као резултата демократизације и модернизације Србије. Грађанско друштво као изданак модерности, урбанизације, индустријализације, описмењавања, образовања, уласка нових политичких идеја, попут демократизације, конституционализације, слободе, људских права, колективних права, представља једно од основних мерила модернизације једног друштва и његовог политичког, али и свеколиког еволуирања. Основни изданци развоја грађанског друштва и његовог институционализовања јесу политичке странке, али и медији, удружења, организације и покрети. Међутим, проучавање цивилног друштва у XIX веку „не може се ограничити само на странке, медије, клубове и удружења, већ у ту анализу морају ући и кружоци, кафеи и кафане као прворазредне институције у којима се формулисала политичка, социјална и културна енергија нарастајућег грађанског друштва“.⁸⁷

Кључну улогу у формирању и развоју грађанског друштва у Београду имала је „Грађанска касина“, основана 1869. године, о чему Нушић пише:

„Грађанска касина‘ као установа имала је свој нарочити и велики значај за живот наше престонице и за развитак и напредак нашег друштва [...] У ‘Грађанској касини’ одржавали су се најотменији концерти, беседе и забаве и Грађанска касина је дуги низ година замењивала данашњи Народни универзитет, јер су у њој одржавана редовна предавања из свих области науке и живота“.⁸⁸

У њој је 1876. године одржан први збор за оснивање друштва „Црвени крст“ у Србији, затим је 1880. одржан први састанак новинара за оснивање Српског новинарског удружења, а ова установа имала је и своју обимну библиотеку.⁸⁹

Током целе друге половине XIX века оснивана су различита удружења: Адвокатско удружење 1871, Српско лекарско друштво 1874, Српски индустријалац 1885, Апотекарско друштво 1887, Учитељско удружење 1889. године и друга. Број тих удружења се од последње деценије XIX века до Првог светског рата повећао са 40 на готово 100.⁹⁰ Такође, већину балова, забава и прослава о којима смо говорили управо су ова удружења и одржавала и тиме доприносила културној, али и

87 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 239.

88 Нушић, *Из полупрошлости*, 193-194.

89 Ђукић Замоло, *Хотели и кафане XIX века у Београду*, 116.

90 Стојановић, *Калдрма и асфалт*, 255.

политичкој и друштвеној еманципацији српског друштва. Ова удружења су нераскидиво повезана са кафанама, јер је кафана била „прва кућа“ и „дом“ већине њих. Она су у кафанама оснивана, тамо су држали своје састанке, имали у њима канцеларије, организовали у њима скупове, балове и прославе. И не само то, него су и многи листови покренути у кафанама, а оне су свакако биле важно место за новинаре, где су прикупљали информације и писали своје чланке.

Кафана су одиграле веома важну улогу и у образовању. Тако сазнајемо да су се први часови музике и плеса одржавали по кафанама, да су се и неке школе тамо налазиле и одржавале своју наставу. Фотић наводи речи једног од чланова енглеског Краљевског друштва: „Један од њих је крајем XVII века написао да су кафана „унапредиле корисно знање колико и универзитети“. Било је оних који су их због тога називали *the penny universities* (универзитети за један пени):⁹¹ Нушић нам сведочи да је на спрату кафана „Рајић“ (поред хотела „Македонија“ на Студентском тргу) била смештена певачка школа друштва „Корнелије Станковић“.⁹² У кафани код „Црногорца“ (на том месту је данашњи хотел „Палас“) отворена је 1903. године радничка школа, прва синдикална школа у Србији.⁹³ О улози кафана у модернизацији Србије смо прилично говорили. Поред свега наведеног, прва телефонска линија („Три листа дувана“), прва међуградска телефонска линија („Коларац“), прва сијалица („Хамбург“) и први фонограф су такође први пут виђени у кафанама и то најчешће само неколико месеци након светских „премијера“.

Закључак

Потпуно је јасно да је кафана имала огроман утицај на развој српског друштва, посебно у Београду, као гравитационом центру за унутрашње прилике, а најподложнијем утицајима споља. Друштвени живот Србије и Београда без кафана би био незамислив. Кафана као грађанска, урбана институција је „родила“ политичко друштво, грађанско друштво, културно, па чак и научно друштво Србије.

Јаки утицаји Истока, који су долазили из унутрашњости великим покретима становништва на релацији село – град, као и јаки утицаји Запада, који су долазили са ослобађањем од Турака и појачаном спољно-политичком активношћу Србије, укључујући у то слање и повратак српских студената са школовања у иностранству, подарили су специфичан друштвено-културни амалгам српском друштву. Најбољи „преносилац“ те специфичне културе, али и најбољи његов „детектор“

91 Фотић, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана,“ 278.

92 Нушић, *Из полупрошлости*, 148.

93 Чубриловћ, *Историја Београда*, 490.

јесу управо кафане. Оне, као источњачки изум, у којима се пила кафа и пушио дувач, а потом се, као на западу, пио алкохол и служила храна, постају центри српске модернизације и креирања идентитета. Он ће, као и те кафане, увек остати подељен на Исток и Запад, и увек имати корист од те разлике, али и штету од тог конфликта. Кафана је, иако понекад место порока и хедонизма, била и место културе, друштвености, традиционализма, друштвено-политичког ангажмана. Овај аспект кафане се данас, на жалост, поприлично изгубио. Не само да је изгубљена та функција кафане, већ се понекад чини и да сама институција кафане полако отаљава своје последње дане.

„Нови век, одиста нови век! Боље име није могла понети ова кафана у предграђу, па да обележи период прелома који наше доба преживљује. [...] Брисали су се трагови један по један; рушила се једна по једна кафана у којој смо младост провели, а често можда и младост сахранили и, ми смо побожно скидали капу и шаптали резигнирано за покојником којег су крај нас пронели: ‘Бог да јој душу прости!’“⁹⁴

Иако речи Бранислава Нушића звуче злокобно и познато, а у њима се скоро свако старији од тридесет година може препознати, ипак кафана није потпуно пропала, друштво није потпуно мекдоналдизовано, обезличено. Мада је пут модернизације „незаустављив“, мада је глобализација „неповратан“ процес, мада се старе традиције замењују новим, ипак у овим речима може се наћи трачак наде. Оне су писане пре скоро сто година, али кафана још није потпуно мртва. Понекад се чини да има и нови живот, који ће је очувати као једну од основних друштвених институција, са својим посебним и незаменљивим функцијама, која ће повезати старо и ново, која ће од „оба света“ извући најбоље, за оне који и даље у њу верују.

94 Нушић, *Из полупрошлости*, 125.

Литература:

- Вујовић, Сретен. „Феномен кафане и модернизација – Фрагменти о европском, балканском кафанском животу.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 867-891.
- Голубовић, Видоје. *Механе и кафане старог Београда*. Београд: Службени лист, 2007.
- Голубовић, Видоје. „О настанку и називима механа и кафана старог Београда.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 991-1010.
- Ђукић Замоло, Дивна. *Хотели и кафане у Београду у XIX веку*. Београд: Музеј града Београда, 1988.
- Законик Цара Стефана Душана*, књига III. Београд: САНУ, 1997.
- Јовановић, Владимир. „Алкохол – задовољство, навика или порок.“ у: Ана Столић, Ненад Макуљевић (прир.), *Приватни живот код Срба у деветнаестом веку*, Београд: Слио, 2006.
- Јовановић, Живорад П. *Из старог Београда*. Београд: Туристичка штампа, 1964.
- Костић, Ђорђе С. „Тврђава, подграђе, град: немачки поглед на Београд.“ у: *Београд у делима европских путописаца*, Београд: Балканолошки институт САНУ, 2003.
- Нушић, Бранислав. *Из полупрошлости*. Београд: Геца Кон, 1935.
- Станојевић, Милена. „Институција кафане у Србији и развој модерног друштва: функције кафане.“ *Теме – Часопис за друштвене науке* 3 (2010): 821-837.
- Стојановић, Дубравка (интервју) у: *Пешичаник*, 02.05.2008. (<http://www.pescanik.net/content/view/492/1309/>)
- Стојановић, Дубравка. *Калдрма и асфалт – урбанизација и европеизација Београда 1890-1914*. Београд: Чигоја штампа, 2009.
- Фотић, Александар, „(Не)спорно уживање: појава кафе и дувана.“ у: А. Фотић (прир.), *Приватни живот у српским земљама у освит модерног доба*, Београд: Слио, 2005.
- Христић, Коста Н. *Стари Београд – путописи из XIX века*. Нови Сад: ЗД+, 2008.
- Чубриловић, Васа. *Историја Београда*, том 2. Београд: Просвета, 1974.

Summary

Uroš Živković

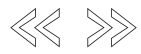
The Institution of “Kafana” as a Mirror of Social Life in Belgrade: the Role and Function of Belgrade “Kafanas” in Shaping the Modernity in XIX and XX Century Serbia

Keywords: Kafana, social history, Belgrade, Serbia, modernity, social functions, social institution.

Throughout modern history of Serbia and Belgrade “Kafana” has shown to be one of the most important social institution in Serbian society. In “Kafanas” of XIX and XX century Belgrade the first political parties were formed, the first newspapers and the first contours of civil society emerged, the first theatre play and cinema projection were held. The goal of this article is to show that the institution of “Kafana” is a mirror of awakening of the Serbian modernity, that “Kafana” is the true representative of public life of XIX and XX century Belgrade. In the first part will deal with the emergence of coffee and “Kafanas” in the Balkans, as well with the representation of XIX century Belgrade in the eyes of foreign travellers. The second part will address the social functions of “Kafanas” and we will try to explain what political, economic, cultural and societal functions she had. The conclusion is that “Kafana” is not merely a place of vice and hedonism, but foremost a place where modern Serbia was born.

Рад је примљен 26. октобра 2013. и прихваћен за објављивање 2. децембра 2013. године.

ПРИКАЗИ

Миљивој Бешлин¹

Сећање за историју

Мирко Тепавац, *Мој други светски рат и мир*, Загреб,

Разлог, 2012, 228 стр.

Књига Мирка Тепавца *Мој други светски рат и мир* говори о антифашизму и отпору – моралним изборима и изазовима са којима су се свет, али и сваки појединац суочавали у првој половини ХХ века. Данашњи свет је другачији. Схватање антифашизма у српском друштву, као и у већем делу Европе је тек номинално и уз апстраховање суштинских, њему иманентних, вредности. „Немодерно“ је сећати се епохе у којој су кључне тачке у вредновању биле с оне стране материјалног и времена у коме су принципи хуманизма, правде и солидарности сматрани врлинама, а не тек флоскулама, којима се описује прошлост. „Немодерно“ је сећати се антифашизма јер он тако експлицитно подсећа на левицу, на жртве које је поднела у отпору фашизму и у борби за бољи и праведнији свет.

Због свега наведеног, тешко да има кредибилније историјске личности од Мирка Тепавца да подсети на есенцијалне карактеристике тога доба. У току рата Тепавац је прошао разне дужности у војвођанским партизанским јединицама, о чему пише у мемоарима, а након рата био је члан ЦК СК Србије, посланик у Скупштини Војводине, министар Србије за просвету и културу, директор Радио Београда, амбасадор у Мађарској, помоћник шефа југословенске дипломатије. Од 1965. до 1967. године био је директор и главни уредник београдске *Политике*. Од 1967. године, када у Југославији реформска тенденција, после смене Ранковића, хвата дубљи корен и постаје доминантна, Тепавац достиже зенит своје политичке каријере, као први човек Војводине, односно председник покрајинског Савеза комуниста. У априлу 1969. године враћа се у Београд и заузима један од најодговорнијих положаја – шефа југословенске дипломатије. Наставио је успешну спољну политику својих претходника Коче Поповића и Марка Никезића, а она је у то време била светска политика, са глобалним амбицијама и утицајем. На положају ће остати до пада реформског вођства у Србији, 1972. године. Испраћен је уз уважавање за све што је урадио, али и са стигмом да је био сувише европски оријентисан. Свакако не случајно, две деценије касније биће међу оснивачима и први председник Европског покрета у Србији. Пре ове књиге, 1994. објавио је *Демократија или деспотија*,

1 E-mail: beslin@ptt.rs.

са Александром Ненадовићем 1997. написао је књигу *Мирко Тепавец – сећања и коментари*, а 2009. године објављени су његови текстови из београдске Републике у књизи *Државе, државници и страдалиници*.

Мемоари *Мој други светски рат и мир*, иако сачињени од фрагмената сећања, врло су јасно и логично композиционо структурирани. Тепавец најпре пише о предратним гимназијским данима у Земуну, обојеним прогоном левичарске и антифашистичке алтернативе, карактеристичним за друштво монархистичке Југославије – тридесетих година XX века већ дубоко потонуло у *нормализовани* фашизам. Наредну мемоарску целину карактерише одлазак у рат, етички избор који Мирко Тепавец чини и консеквенце које ће у будућности због тог избора имати. Најдраматичнији, средишњи део књиге односи се на сећање на време проведено у, како сам каже, паклу усташких затвора. Закључни делови књиге сведоче о поновном одласку у партизане, ослобођењу Југославије и раду послератне партијске комисије о Тепавчевом држању у усташком заточеништву.

Враћајући се на констатацију да је ова књига веома потребна нашем друштву, требало би се подсетити на већ легитимизован образац по коме се историја изгласава у скупштини, где политичке партије и највише законодавно тело прописују и октроишу историјске *истине*. И у другим друштвима су вишеструке везе између политичке легитимности и културе сећања. Али, националистичка идеологија је на овим просторима као своју основу још од краја осамдесетих година XX века узимала националну хомогенизацију, а њена темељна претпоставка је био наратив о тзв. „националном помирењу“ протагониста сукоба у Другом светском рату – идеји коју је почетком шездесетих први изнео емигрантски љотићевски писац Станислав Краков. „Национално помирење“ је као своју основу имало дискредитацију и девастацију наднационалног и космополитског наслеђа социјалистичке Југославије, а показало се неоствариво без радикалне реинтерпретације прошлости и политичке рехабилитације целокупног квислинштва, прозваног „националним снагама“. За Мирка Тепавца, као учесника тога рата, нема дилеме – четници, представљени данас као вертикала српске историје, за њега су

„ ... велика туга и беда, српска и људска. [...] За наше критерије они су били одвише бахати, накићени реденицима, камама и шубарама, често напиту и грубо захтевни према домаћинима у погледу хране, смештаја и опреме. [...] Они мрзе Немце, ми фашисте. Они су „за краља и отаџбину“, ми за ослобођење и социјализам. Како је рат одмицао, беда лажног ратовања постајала је све очигледнија! [...] Све војсковође на добрим коњима, са неколико десетина или стотињак наоружаних бедника, „бораца против комунизма“, који никада ни метка нису опалили на

окупатора. [...] Вашљиви, плашљиви, прљави и пијани, возили су се фијакерима, локали и пуцали, славили и заклињали се младом краљу.“ (стр. 138-139).

Сведочења Мирка Тепавца поуздан су, занимљив, информативан, емпатичан, али изнад свега важан и потребан историјски извор у будућим биткама за политику сећања, јер је она један од конститутивних елемената у креирању савремених вредности. Због тога је борба за интерпретацију Другог светског рата у Југославији, како је писао великан француске нове историје Лисјен Февр, борба за историју, борба за рационално и критичко мишљење у историјској науци, ослобођено митске ирационалности и националистичких стереотипа. У том контексту Тепавчеву књигу ваља разумети и као подстицај да се битка у којој би историографија и етика требало да победе – мора добити.

Овековечујући своја сећања, Винстон Черчил је рекао да ће историја према њему бити благодоклона, јер ће је сам написати. Због тога се мемоари легендарног британског премијера и зову *Други светски рат*, а мемоари Мирка Тепавца *Мој Други светски рат*. Није та наизглед ситна дистинкција само семантичке природе, у ствари најмање је ту реч о семантици или стилу. Наиме, мало који писац, покушавајући да забележи и оживи своја сећања, нема и ту интенцију – да напише историју свога доба. Мирко Тепавац, нема никакве сумње, био је лишен тих амбиција. Знајући да сећање, чак иако је његов актер био протагониста важних историјских процеса, никада не може да буде историја, Тепавац својим методолошким приступом управо бежи од целовите слике Другог светског рата. Он не пише велику историју. Због тога су Тепавчева сећања, изнад свега, топла, људска, истинита. Он рат није водио са Рузвелтом или Стаљином на Јалти – он је „свој“ рат водио у усташким мучионицама, а након тога са војвођанским партизанским борцима, углавном, на босанском тлу. Тепавац је рат против највећег зла модерног доба – фашизма, водио са стотинама и хиљадама анонимних, али племенитих и идеалистичких партизанских бораца, какви су били милиони који су се тада у читавом свету борили против истог непријатеља и без чије вере у најузвишеније идеале и врлине, рат против Осовине не би могао да буде добијен. Ту племенитост и у свету прослављену победу не могу да умање или оспоре легислативни акти ревизионистичке политике изгласавани годинама, сукцесивно, у Скупштини Србије, којима се намеће фалсификована слика историје, са превасходним циљем – криминализацијом југословенског антифашизма и екскулпирањем квисништва. Тепавчева књига најбоља је негација те праксе, јер ова аутентична сећања кореспондирају, за разлику од плиме савременог ревизионизма, са историјском истином. А треба се подсећати и таквих самоочевидних исказа, на којима је утемељена

модерна критичка историографија – да историја мора да пише онако како је нешто заиста било!

Аутобиографски записи Мирка Тепавца крцати су емоцијама, које ни у једном тренутку не прелазе у патетику; огромна уметничка и приповедачка сугестивност која се не трансформише у пропагандистичку прозаичност; мноштво наизглед маргиналних секвенци које дају слику целине и најбољу еманацију духа, карактера и циљева тога рата; хуманизам и емпатија у приступу суровим ратним темама, креативност и духовитост у нарацији – све је то скупа резултирало код нас посве јединственим, упечатљивим, модерним, динамичним и изнад свега садржински квалитетним мемоарским записима, који ће несумњиво представљати узор у времену које долази. Велико мајсторство је било потребно да би се од наизглед испресецаних, фрагментарних, чак и маргиналних личности и догађаја креирала целина која на тако упечатљив начин сведочи о прекретном историјском процесу XX века.

Други кључ за читање мемоарске књиге Мирка Тепавца потребан је пре свега рационалним историчарима – онима који немају дилему да су социјалистичка Југославија и њено друштво, утемељени на антифашистичком вредносном консензусу и етичким традицијама партизанске борбе, били највиши историјски домет народа који су у њој живели. Управо су ти историјски процеси о којима Тепавац пише – бескомпромисна и у свету препозната антифашистичка борба, најуспелији аутохтони и самостални покрет отпора у континенталној Европи, али и аутентична социјална револуција, конституисали нову Југославију – тај непоновљиви еманципаторски пројект, који је одговорима на историјске изазове фашизма (1941-1945), стаљинизма (1948), али и целокупним послератним развојем – народе ових простора удаљио од историјске периферије, начинивши их по први пут субјектима, а не само објектима властите историје.

Али, аутобиографски записи Мирка Тепавца, говорећи о „рату“ после рата, односно о послератној судбини аутора, сведоче и о тамној страни југословенског друштва и политичког устројства. Тепавчева послератна судбина, описана у књизи, објашњава макар у назнакама природу и карактер ауторитарног система, са монополистичком партијом, који је, тражећи регулаторну формулу за изградњу што успешније социјалне интеграције, показивао, сем оне хумане тенденције, и ону другу своју догматску и репресивну природу. У југословенској парадигми важило је и више него другде оно што је написано за источноевропски социјализам, да је унутар једне партије егзистирало више политичких оријентација. Тепавац је својим ставовима, целином свог политичког бића, својом унутрашњополитичком, а онда и спољнополитичком делатношћу, напослетку и мотивима за одлазак са јавне и политичке, сцене сведочио да је без остатка и са једнаким

идеализмом као и у току рата припадао оној тенденцији у југословенском социјализму која је веровала да је реформама и хуманизацијом могуће остварити давнашње идеале левице. Иако није било физичке тортуре, ови мемоари сведоче да је Мирка Тепавца више болела сумњичавост, оптужбе и дифамације ратних другова и мирнодопских сарадника, него бестијална тортуре у усташком заточеништву, пре свега јер је тиме, како је сам написао, „најтежи и најзначајнији део мог живота, непоновљив у својој чистоти и романтичарској занесености“ био десет година касније доведен у сумњу (стр. 207).

Иако вредности које својом историјском појавом симболизује, али и кроз своје аутобиографске записе промовише Мирко Тепавац, нису данас доминантне, књига *Мој други светски рат и мир* се мора разумети и као својеврсна мапа за читање и разумевање Југославије – уз све недостатке, данас је јасно, толико боље од тужног збира њених наследница. Такође, кроз слике разних *радослава павловића*, ови мемоари су и записи о људским карактерима, који су се, племенити или не, показали трајнији од идеологија и њихових протагониста на овим просторима. Мирко Тепавац је својим вишедеценијским друштвеним, политичким, културним, списатељским радом и даром, дао обол оплемењивању постјугословенских друштава, а ова књига о историји, али и за историју, само је још један доказ тог непоновљивог доприноса.

Петар Жарковић¹

**Мари-Жанин Чалић, *Историја Југославије у 20. веку*,
Београд, Слио, 2013, 490 стр.**

Пред годином обележавања стогодишњице почетка Првог светског рата, догађаја који је радикално изменио европски простор, начин живота и виђење света, размишљати о настанку и животу Југославије значи бавити се преиспитивањем једног историјског искуства, једног простора који обилује различитостима, противречностима и диконтинуитетима. Након двадесет година од нестанка социјалистичке Југославије и тешког рата, који је за собом оставио велике људске и материјалне жртве, историја Југославије је дуго имала негативан предзнак у државама и друштвима насталим њеним распадом. Новостворене државе на тлу Југославије, вођене идеалима стварања националне државе, одбијале су од себе југословенско наслеђе, градећи свој однос и културу сећања о Југославији искључиво са својих ентоцентричних погледа. Тако су идеје о јужнословенској блискости, културној сарадњи, идеалима „братства и јединства“, постале наводно „компромитоване“ ужасима рата почетком 90-их година XX века. Историјска наука се пробијала кроз густе наслаге ненаучности, популарне публицистике, површних анализа и тумачења, упрошћених и нетачних виђења седамдесет година постојања једне државе. Научне синтезе о историји Југославије биле су ретке, а последње су настале пре скоро две деценије.² Захваљујући издавачкој кући Слио, ове године је научној јавности и читалачкој публици представљена нова књига немачке историчарке Мари-Жанин Чалић *Историја Југославије у 20. веку*, преводом са немачког Ранке Гашић и Владимира Бабића.

Мари Жанин Чалић је редовна професорка историје Источне и Југоисточне Европе на Универзитету „Лудвиг Максимилијан“ у Минхену. У свом научном истраживању бави се политичком, друштвеном и привредном историјом Балкана, немачком и европском политиком према Балкану. Једно време сарађивала је са немачком владом и парламентом и са специјалним координатором Пакта за стабилност Југоисточне Европе. Била је и стручни вештак Међународног кривичног суда за бившу Југославију у Хагу. Широј читалачкој публици у Србији

1 E-mail: peconi84@hotmail.com.

2 Бранко Петрановић, *Историја Југославије*, I-III, Нолит, Београд 1988; Милорад Екмечић, *Стварање Југославије 1790-1918*, I-II, Просвета – БИГЗ, Београд 1989; Душан Биланчић, *Историја Социјалистичке Федеративне Републике Југославије: главни процеси: 1918- 1985*, Школска књига, Загреб 1985.

представила се књигом *Социјална историја Србије 1815-1941. Успорени напредак у индустријализацији*, произашлом из њене докторске тезе, коју је објавила издавачка кућа Слио 2004. године. Вредно је поменути и њену књигу из 1995. године, *Рат и мир у Босни и Херцеговини*.

Историја Југославије у 20. веку настала је као део едиције „Европска историја XX века“, коју је покренула издавачка кућа С.Н. Веck из Минхена. Намера издавача је била да се представе историје сваке европске државе, али да се оне уједно сагледају у контексту европског развоја и глобалне повезаности током XX века. Тако замишљен концепт је омогућио да се успостави структура књиге која ће сагледати најважније периоде историје југословенске државе, али кроз оне најважније „тачке пресека“ у европској историји, где је Југославија била део једног ширег европског оквира. Жеља ауторке је била да се књига дистанцира од „популарних тумачења“ југословенског проблема, сматрајући да се историја једне државе не може сагледати на основу њеног почетка или краја, већ да у центру проучавања морају бити структурни чиниоци развоја државе и друштва.

Књига је подељена на шест великих поглавља, у којима се тематски заокружује по један од периода историје Југославије, презентовано хронолошки од настанка југословенске идеје и државе почетком XX века, па све до ратова деведесетих година: Јужнословенски покрет и оснивање државе (од 1878. до 1918.), Прва Југославија (од 1918. до 1941.), Други светски рат (од 1941. до 1945.), Социјалистичка Југославија (од 1945. до 1980.), После Тита (од 1980. до 1991.) и Пропадање (од 1991. до данас). Свако поглавље даље има своју структуру, где се политичка историја прелама са друштвеном, од најважнијих догађаја и личности до различитих процеса модернизације друштва. Било да се ради о краљевини (1918-1941) или социјалистичкој Југославији (1945-1991), ауторка јасно истиче најважније проблеме развоја југословенске државе и друштва кроз различите контексте европске историје XX века.

Од кризе либералне парламентарне демократије током 20-их и 30-их година, преко негативног искуства Другог светског рата, оштре идеолошке подељености хладног рата, светских економских криза, па све до пада Источног блока почетком 1990-их, Југославија је стављала на испит идеју јужнословенског јединства, функционалне државе, националне равноправности, економског просперитета и самосталности у односу на велике силе. У односу на домаћу политичку културу и државно-правне традиције, јасно обликоване националне свести њених народа током XX века и културну разноликост балканског простора, осликавају се и све противречности југословенске државе у различитим периодима њеног развоја. Југословенска идеја, која бива снажно истакнута након Првог светског рата, на таласу модерних европских стремљења, као модел културног и политичког јединства

јужнословенских народа, убрзо губи на свом полету услед немогућности да се у новој држави пронађе консензус за стварање дуго прижељкиване јединствене југословенске нације. Политичке кризе 30-их и 80-их година нису превладане кроз стабилне институције, већ су сведочиле о крхким државним творевинама, које је, по мишљењу ауторке, додатно разарала „политизација разлика“, вођена од стране националистичких интелектуалних и политичких елита. Тако се, с једне стране, у књизи сагледавају све промене југословенске државе, од монархије и централизма до републике и федерализма, а с друге постепене промене друштва у целини.

Ауторка у уводу наводи процес модернизације као кључно питање ове књиге – како се кроз различите периоде друштво мењало, колико се далеко напредовало од једног прилично сиромашног сељачког друштва почетком XX века, све до економског „бума“ током 50-их и 60-их година и стварања индустријског друштва, и како су се истовремено мањале животне навике људи, њихове вредности, однос према југословенског држави и према свету. Начин на који ауторка представља шездесете године XX века у социјалистичкој Југославији веома добро илуструје те промене, појаве првих обриси модерног индустријског друштва, кроз уочавање свих особености југословенског социјализма и резултата социјалистичке модернизације. Све сагледане промене поткрепљене су бројним егзактним подацима о економском развоју, промени структуре становништва, регионалним разликама итд. На крају књиге приложен је додатак са географским картама, хронологијом, списком политичких партија и организација, табелама, именским регистром и напоменама.

Књига је заснована на великом броју наслова, што стране што домаће литературе, као и на самосталном истраживачком раду ауторке. Тиме су нам на једном месту презентовани бројни радови стране историографије, покривајући различити спектар тема, што свакако обогаћује даљи потребни дијалог са европском историографијом. Писана једним допадљивим стилем, пре свега за немачку читалачку публику, Мари-Жанин Чалић историју Југославије не доживљава на основну бројних предрасуда, са којима се југословенска држава идентификује у европској јавности након ратова током деведесетих. Покривајући широк спектар тема из историје Југославије и доводећи је у везу са друштвеним променама у Европи XIX и XX века, она избегава укорењене стереотипе, публицистичке сензације, одбацује тврдње о „неизбежности“ пропадања државе и вечитој мржњи народа на балканском простору. По њеном суду најважније структурне промене „дугог трајања“ које су обележиле развој Југославије у XX веку биле су: национално питање, друштвено-економска заосталост, регионалне разлике и зависност од политике великих сила. Осетљиве теме, као што су грађански рат током Другог светског рата или ратови

1991-1995. године, одишу научном објективношћу и професионалношћу, сагледавајући сукобе са више страна, водећи рачуна да се увек има у виду сва комплексност и културна, национална и верска разноликост Југославије.

Историја Југославије у 20. веку је синтеза која има све квалитете темељног и озбиљног научног рада. Њен „поглед са стране“ нам не доноси само поновно отварање одређених нових тема и преиспитивање старих, када се ради о историји Југославије, већ и мотив више да историографије на простору бивше Југославије изађу из зацртаних уских националних оквира и да, како сама ауторка истиче, сагледају проблеме у многим ширем контексту, без јаких емоција и моралних аргумената.

АПТ
СИНТЕЗИС

Немања Николић¹

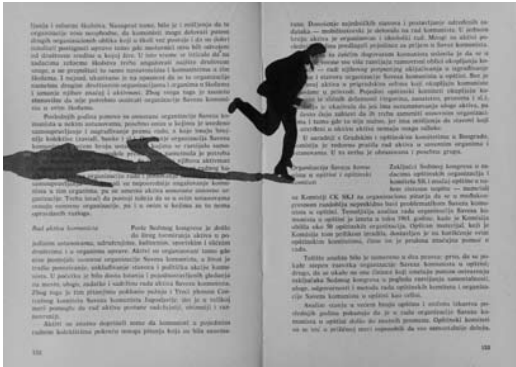
Panic Book (рад у процесу настајања) 2013-14.

„Нови рад *Panic Book* Немање Николића базиран је на пресеку досадашњих уметникових интересовања за медиј цртежа, анимације и филма и приступа карактеристичног по коришћењу, комбиновању, реконтекстуализовању различитих садржаја и визуелних референци у нове наративе. Актуелна серија од више стотина цртежа урађена је на страницама књига из области друштвене и политичке мисли у бившој Југославији. Сцене бекства, масовне панике и страха из различитих филмских остварења Алфреда Хичкока, које се одвијају на позадини теоријског промишљања механизма социјалистичког уређења и развоја југословенског друштва постају суптилни метафорички коментари нових друштвено-политичких околности на просторима некадашње заједничке државе. Немањин рад отвара бројна питања и теме о постконфликтној и транзиционој реалности, од тенденција историјског ревизионизма, до позиције обичног човека и његове свакодневне егзистенције у заостреностима економске и других криза са којима се као друштва суочавамо.“²

1 www.nemanjanikolic.com, e-mail: nemanja_nikolic@ymail.com.

2 Мирослав Карић (из каталога *Ex-Ordinary, No Borders - No Nations*, Уметнички простор У10, Београд)

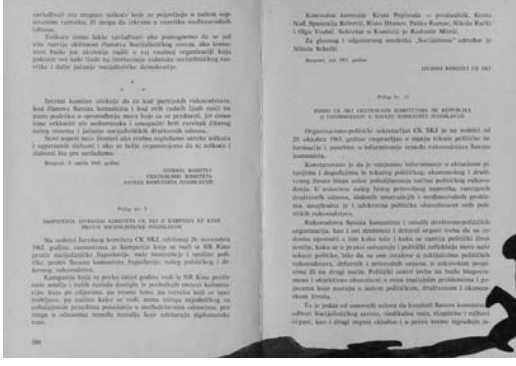
132

133

134

135

БИОГРАФИЈЕ АУТОРА

Биографије аутора Authors' biographies

Марко Жиловић (1984), докторант и истраживач-сарадник у области упоредне политике на Универзитету у Београду. Завршио је мастер студије Централне и Југоисточне Европе на Универзитетском колеџу Лондон. Радио као истраживач на неколико пројеката за универзитете и истраживачке центре у Србији, Великој Британији и САД. Области његовог научног интересовања су грађански ратови, политичко насиље, ауторитарни режими, демократизација и етнички односи.

Marko Žilović (1984), a PhD student and Research Assistant in the field of Comparative Politics at the University of Belgrade. He holds a masters degree in Central and South-East European Studies from the University College London. He worked as a researcher in several projects for the universities and think tanks in Serbia, the UK, and the USA. His research interests include: Civil Wars, Political Violence, Authoritarian Regimes, Democratization, and Ethnic Politics.

Ана Поп Стефанија (1982), завршила мастер студије комунологије на Институту за социолошка, политиколошка и правна истраживања у Скопљу, одбранивши тезу „Границе у пост-југословенском филмском простору: територија, култура, идеологија“. Главне области научног интересовања: културна политика, убеђивачка и политичка комуникација, национализам, медији и политика. Тренутно се посебно бави истраживањем културних политика, медијског памћења и различитих пракси националног брендирања, као и њиховог утицаја на јавно мњење.

Ana Pop Stefanija (1982), received MA in Communication at the Institute for Sociological, Political and Juridical Research in Skopje; thesis: "Borders in the Post-Yugoslav Cinema Space: territory, culture, ideology". Her main academic interests are cultural politics, persuasive and political communication, nationalism, media and politics. Her main research topic at the moment is analysis of the cultural politics, media memory and the nation-branding practices, and their influence, through screening of public opinion.

Исидора Станковић (1988), студент коменторских докторских студија историје уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду и Универзитета Paris 1 Panthéon-Sorbonne. На одељењу

за историју уметности Филозофског факултета је завршила основне и мастер студије. Члан више организација посвећених заштити и промоцији наслеђа. Области интересовања: питања баштињења, памћења, сећања, места сећања, интерпретирања прошлости и културног маркетинга и менаџмента.

Isidora Stanković (1988), PhD student of the art history in the joint supervision between the Faculty of Philosophy University of Belgrade and the University Paris 1 Panthéon-Sorbonne. She finished her Bachelor and MA studies at the Department of Art History, Faculty of Philosophy. Member of several organizations dedicated to the protection and promotion of heritage. Areas of interest: questions of patrimonialization, memory, les lieux de mémoire, different interpretations of the past and cultural marketing and management.

Миlena Гњатовић (1989), дипломирала при Одељењу за историју уметности Филозофског факултета Универзитета у Београду, као и на Одељењу за менаџмент у култури на Факултету за културу и медије Мегатренд Универзитета. Тренутно похађа докторске студије при Одељењу за историју уметности Филозофског факултета и мастер програм Културне политике и менаџмента на Универзитету уметности у Београду. Области интересовања: проблеми идентитета, наслеђа, културног памћења, те културног менаџмента и маркетинга.

Milena Gnjatović (1989), graduated from the Department of Art History of the Faculty of Philosophy, University of Belgrade, and from the Department of Cultural Management at the Faculty for Culture and Media, Megatrend University. At the moment, she attends PhD studies at the Department of Art History at the Faculty of Philosophy and MA studies of Cultural Policy and Management at the University of Arts, Belgrade. Areas of interests: problems of identity, heritage, cultural memory, cultural management and marketing.

Милош Војиновић (1989), завршио основне студије при Одељењу за историју 2012. године. На истом Одељењу уписао је и мастер студије које приводи крају. Области интересовања су му интелектуална историја, с посебним освртом на другу половину XIX и почетак XX века.

Milos Vojinovic (1989), finished his undergraduate studies at Philosophical Faculty Department of History in 2012. He is currently enrolled as MA student at the same Department. His interests include themes from

intellectual history, especially in second part of the 19th century and in the beginning of the 20th century.

Никола Бељинац (1983), дипломирао на Одељењу за међународне односе Факултета политичких наука у Београду. На истом факултету је завршио мастер студије Политичка аналитика и менаџмент. Тренутно је студент докторских студија политикологије. У својству асистента запослен је на Факултету политичких наука у Београду на предметима Савремена политичка теорија, Теорија политичког поретка и Политике идентитета и признања. Његова поља интересовања обухватају савремену политичку теорију, мултикултурализам, теорије патриотизма.

Nikola Beljinac (1983), received his BA at the Department for International Relations at the Faculty of Political Sciences in Belgrade, and an MA degree in Political Analysis and Management at the same faculty. He is currently a PhD student and teaching assistant at the Faculty of Political sciences. He teaches Contemporary Political Theory, Theory of Political Order and Politics of Identity and Recognition. Areas of his current interest include: contemporary political theory, multiculturalism and theories of patriotism.

Марио Милаковић (1983), завршио мастер студије Културологије на Факултету политичких наука у Београду. Области професионалног интересовања обухватају питања конструкције рода у мултиродним заједница и „трећег рода/пола“ у друштвима широм света, са фокусом на Југоисточну и Источну Азију.

Mario Milaković (1983), holds an MA degree in Cultural Studies from the Faculty of Political Science, University of Belgrade. He is interested in issues of gender construction in multi-gender and „third gender/sex“ communities and societies around the world, with a focus on Southeast and East Asia.

Урош Живковић (1979), дипломирао на Факултету политичких наука Универзитета у Београду, одељење за међународне студије, модул: европске интеграције, а тренутно је студент мастер студија на истом факултету, модул: међународна безбедност. Ради као истраживач у Институту за стратегијска истраживања Министарства одбране Републике Србије. Занима га историјат, организација и политике Европске уније, као и процес европских интеграција, нарочито на Западном Балкану. Течно говори енглески језик и служи се немачким.

Uroš Živković (1979), graduated from the Faculty of Political Sciences, University of Belgrade, Department for international studies, modul: European integrations. Attends MA studies of International security at the same faculty. Works as a researcher in the Strategic Research Institute of the Ministry of Defense of Republic of Serbia. Fields of interest: history, organization and policies of EU and the process of European integration, especially in Western Balkans. Fluent in English and has some knowledge of German.

Немања Николић (1987), дипломирао на одсеку за сликарство Факултета ликовних уметности у Београду 2010. године, где тренутно завршава свој докторски уметнички пројекат. Од 2008. године имао више самосталних изложби и учествовао на бројним групним изложбама, радионицама и фестивалима у земљи и иностранству. Аутор два мурала у јавном простору Београда, добитник више награда за ликовне радове, иницијатор београдског Уметничког простора У10. Живи и ради у Београду. www.nemanjanikolic.com

Nemanja Nikolić (1987), graduated from the Faculty of Fine Arts in Belgrade in 2010, department of Painting, where is currently completing his doctoral art project. Since 2008 his works was exhibited on numerous solo and group exhibitions, he participated in a number of workshops and festivals in Serbia and abroad. He is author of two murals in public places in Belgrade, he has won several awards for his artistic work and initiated Belgrade based U10 Art Space. He lives and works in Belgrade. www.nemanjanikolic.com

Миливој Бешлин (1979), дипломирао (2004) и магистрирао (2008) историју на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду. Пише докторску дисертацију. Области истраживања: политичка и друштвена историја социјалистичке Југославије; реформски покрети у југословенском социјализму; српско-хрватски односи, национализам и национално питање у Југославији; југословенски федерализам; проблем антифашизма и историјског ревизионизма; Други светски рат у Југославији; политичка биографија Јосипа Броза Тита.

Milivoj Bešlin (1979), graduated (2004) and gained master's degree (2008) in history at the Faculty of Philosophy, University of Novi Sad. He's working on his PhD thesis. Field of research: political and social history of socialist Yugoslavia; reform movements in Yugoslav socialism; Serbo-Croatian relations, nationalism and national issue in Yugoslavia; Yugoslav

federalism; problems of anti-fascism and historical revisionism; the Second World War in Yugoslavia; political biography of Josip Broz Tito.

Петар Жарковић (1984), дипломирао на одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду, на катедри за историју Југославије, где је завршио и мастер студије, са темом „Марко Никезић као амбасадор у САД (1958-1962)“. Тренутно на докторским студијама на истом факултету, на којима се бави политичком биографијом Марка Никезића. Области научног интересовања су му историја Југославије, политичка активност српских комунистичких лидера, политичке и друштвене кризе у социјалистичкој Југославији.

Petar Žarković (1984), graduated from the Department of History, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, where he also finished his MA studies, with thesis „Marko Nikezic as ambassador in USA (1958-1962)“. At the moment he attends PhD studies of history at Faculty of Philosophy. Areas of his interests include history of Yugoslavia, political activity of serbian communist leaders, political and social crisis in socialist Yugoslavia.

Упутство ауторима

Часопис *Синтезис* објављује научне радове из области хуманистичких и друштвених наука на српском и енглеском језику. Неопходно је да основни текст прате наслов, апстракт, кључне речи, списак коришћених извора и литературе, резиме и биографија. Текстови на српском језику морају имати резиме на енглеском и обрнуто. Дужина резимеа не треба да прелази 1/10 основног текста. Наслов, кључне речи и биографија се дају на оба језика. Апстракт је на језику основног текста.

Текстови се достављају уредништву, искључиво у електронском формату, са екстензијом „doc“ или „docx“. Потребно је користити фонт Times New Roman, величина 12, проред 1,5. Текст у фуснотама је величине 10. Писмо свих текстова на српском језику је ћирилица.

Часопис *Синтезис* користи 15. издање система навођења извора и литературе Универзитета у Чикагу (*The Chicago Manual of Style*, 15th edition), и то Notes-Bibliography верзију. Неопходно је обратити пажњу да се библиографска одредница истог дела разликује у зависности од тога да ли се налази у оквиру напомене или списка на крају текста. Примери навођења најчешће коришћених облика одредница налази се у наставку овог Упутства; за све остале примере консултовати оригинални приручник.

Примери навођења литературе

Књиге

1) у фусноти:

Павле Миленковић, *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији* (Нови Сад: Stylos, 2004), 25.

2) у списку литературе:

Миленковић, Павле. *Школа Анала, огледи о социолошкој историографији*. Нови Сад: Stylos, 2004.

Чланци из часописа

1) у фусноти:

Далибор Денда, „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији,“ *Токови историје* 3-4 (2008): 10.

2) у списку литературе:

Денда, Далибор. „Војни фактор и изградња фабрике аутомобила у Краљевини Југославији.“ *Токови историје* 3-4 (2008): 9-27.

Чланци из зборника радова или поглавља из књига

1) у фусноти:

Marko Žilović, „Zašto nisam postao inženjer?“, u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 175 (Beograd: BOŠ, 2008).

2) у списку литературе:

Žilović, Marko. „Zašto nisam postao inženjer?.“ u: *Zbornik Beogradske otvorne škole. Radovi studenata 2006/2007*, 171-187. Beograd: BOŠ, 2008.

Цитирање странице са Интернета

1) у фусноти

Karl Kempton, *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

2) у списку литературе

Kempton, Karl. *VISUAL POETRY: A Brief History of Ancestral Roots and Modern Traditions*. <http://www.logolalia.com/minimalistconcretepoetry/archives/karl-kempton-visual-poetry-a-brief-introduction.pdf>

Након првог навођења, једна иста одредница се у наредним фуснотама може свести на презиме аутора, део наслова и број стране. Примера ради: Миленковић, *Школа Анала*, 54. Ако је фуснота идентична претходној користи се скраћеница „Ibid.“ Уколико је разлика само у броју стране, наводи се „Ibid., број стране.“ Скраћенице „нав. дело“ и „н. д.“ се не користе.